

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 39

2022

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant
- Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad'
- Brussels Hoofdstedelijk Gewest



ISBN: 978-90-831218-2-6
ISSN: 0923-5817
NUR: 693
DOI: 10.26116/NHJ39.2022

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant



erfgoed brabant



Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2022

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2022

deel 39

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2022 -
i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XIX^{de} COLLOQUIUM

'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XIX^e COLLOQUE

'LA VILLE BRABANÇONNE'

Brussel, 15 en 16 oktober 2021

Bruxelles, 15 et 16 octobre 2021

Stad en territorium. De perceptie en representatie van stad en vorstendom in Brabant

Ville et territoire. La perception et représentation de la ville et du duché en Brabant

Redactie

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, voorzitter
Mr. Erik-Jan Broers
Dr. Charles Caspers
Drs. Florian Daemen
Prof. dr. Dave De ruysscher
Mw. dr. Klaasje Douma
Dr. Rogier van Kooten
Dr. Karel Leenders
Drs. Lauran Toorians
Dr. Mark Vermeer

Eindredactie

Drs. Jan Brouwers
Drs. Anne-Marie van de Steenoven-Mooldijk

Redactieadres

Drs. Jan Brouwers
Tel: +31 (0)6-24697563 redactie@stichtingzhc.nl

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Tel: +31 (0)6-24697563
info@stichtingzhc.nl

www.stichtingzhc.nl

Inhoud

Ten geleide	8
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld & Mario Damen</i>	
De lijst als kaart	
Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant	11
<i>Mario Damen</i>	
Daer tstat van Antwerpen thoot af waer	
Constructies en interpretaties van het markgraafschap Antwerpen	
als juridische ruimte in de veertiende en vijftiende eeuw	37
<i>Arend Elias Oostindiër</i>	
Le rôle des fortifications dans la défense du Roman Pays de Brabant vers 1200	57
<i>Sergio Boffa</i>	
Les villes de Brabant, vectrices de l'idée nationale ?	
Pour une compréhension dynamique de la nation médiévale. Comparaison avec	
la Bohême à travers les écrits de Jan van Boendale et du pseudo-Dalimil	77
<i>Eloïse Adde</i>	
Dévotion et politique.	
Le 'plan' de Bruxelles dessiné par Gilles Van der Hecken (vers 1535)	95
<i>Chloé Deligne & Claire Billen</i>	
Le Brabant en perspective royale	
Le duché dans l'atlas de Jacques de Deventer (XVI^e siècle)	111
<i>Colin Dupont</i>	
Middeleeuws Brabant online	135
<i>Rombert Stapel</i>	
Conclusions	139
<i>Christian Vandermotten</i>	
Kroniek	149
 Summaries	 166
 Auteurs	 182

Ten geleide

Stad en territorium. De perceptie en representatie van stad en vorstendom in Brabant *Ville et territoire. La perception et représentation de la ville et du duché en Brabant*

Aanvankelijk gepland voor het najaar van 2020, vond in oktober 2021 het XIX^{de} colloquium De Brabantse Stad plaats aan de Université Saint-Louis – Bruxelles. De Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium De Brabantse Stad organiseert deze internationale bijeenkomst om de drie jaar. Sprekers uit Nederland en de Frans- en Nederlandstalige delen van België – en daarbuiten – belichten steeds aspecten van de geschiedenis van de steden en van het stedelijke leven in het oude hertogdom Brabant. Het colloquium wordt afwisselend georganiseerd in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Waals-Brabant, Noord-Brabant en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het XIX^{de} colloquium vond plaats in samenwerking met het NWO-onderzoeksproject *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant*, dat tussen 2017 en 2022 onder leiding van dr. Mario Damen werd uitgevoerd aan de Universiteit van Amsterdam (NWO-project nr. 360-50-100). In dit project ontrafelden de onderzoekers de verschillende, soms ook overlappende, opvattingen over wat precies het hertogdom Brabant voorstelde in de ogen van de vorst, de adel en de stedelijke elites in de late middeleeuwen.¹

Sinds het einde van de jaren negentig hebben stadshistorici in hun onderzoek het begrip ruimte gebruikt als een analytische categorie. Aanvankelijk ging de aandacht vooral uit naar de sociaaleconomische ruimte: de stad als de marktplaats. Vervolgens werd ook de politieke ruimte en de representatie van de ruimte bestudeerd, met name met betrekking tot het graafschap Vlaanderen in de late middeleeuwen. Er volgden studies naar de stedelijke ruimte van Brussel, maar de andere Brabantse steden bleven tot nu toe relatief onderbelicht. Hetzelfde geldt voor de politieke ruimte van het hertogdom Brabant. Er is uitgebreid onderzoek gedaan naar staatsvormingsprocessen van de volle en late middeleeuwen maar op welke manier Brabant als territorium werd gerepresenteerd en gepercipieerd, is nauwelijks onderzocht. We kunnen hierbij denken aan de bestuurlijk-administratieve, de culturele en religieuze, en de landschappelijke dimensie van Brabant als territorium.

Het colloquium in Brussel richtte de aandacht op twee onderling nauw verwante thema's, te weten de stedelijke en vorstelijke ruimte in het hertogdom Brabant in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Centraal stond de manier waarop de territoriale ontwikkelingen in verschillende sociale milieus werden gepercipieerd. Stedelijke elites, de vorst en diens entourage hadden immers verschillende – maar soms ook gelijklopende – opinies over wat Brabant eigenlijk was en gebruikten diverse media om hun ideeën hierover te communiceren. Administratieve, narratieve en cartografische bronnen, architectuur, literatuur en kunst leggen hiervan getuigenis af.

Hoe werd Brabant als territorium waargenomen in de steden, door de adel en aan het vorstelijke hof? We hanteren hier het door wijlen prof. dr. Raymond van Uytven gemunte perspectief van de driehoeksverhouding tussen stad, vorst en adel. De volgende vragen kwamen aan bod: was Brabant een verzameling van 'goede steden', zoals naar voren komt in de talrijke stedenbonden en de statenvergaderingen? Of was het hertogdom alleen het patrimonium van een dynastie met Karolingische wortels? Of was Brabant toch eerder een

optelsom van de bezittingen van de talrijke adellijke families? Via welke media – heraldiek, architectuur, infrastructuur, kaarten, rituelen – konden beelden van de stedelijke, adellijke en hertogelijke ruimte doordringen tot de bevolking? Hoe percipieerde de reguliere clerus Brabant en wat was daarbij de rol van de steden als thuishaven van kloosters en refugiehuisen? Daarnaast vestigden we de aandacht op de natuurlijke en geconstrueerde grenzen van steden, heerlijkheden en het hertogdom, zoals stadsmuren, ‘vrijheden’, rivieren, palen en administratieve grenzen van meierijen en kwartieren. Hoe werden deze geconstrueerd, gerepresenteerd en ervaren door de Brabanders?

In deze aflevering van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* vindt u de schriftelijke neerslag van op één na alle lezingen tijdens het XIX^{de} Colloquium De Brabantse Stad. Alle bijdragen zijn voorzien van een Frans- en Nederlandstalige samenvatting en van een *summary* in het Engels. Dr. Bram Caers moest afzien van het aanleveren van zijn bijdrage getiteld “‘Ick Brabant, die schoenste nederlantsche vrouwe’: beeldvorming van Brabant tijdens de Opstand in de rederijkerspoëzie van Willem de Gortter (1585 - na 1637)’”.² In plaats daarvan nemen we hier een artikel op van dr. Sergio Boffa over de rol en betekenis van versterkingen in de verdediging en afbakening van het zogeheten Roman Pays, het Waalssprekende deel van het hertogdom Brabant rond 1200. Hiermee sluit Boffa goed aan bij het thema van het colloquium, dat immers de vraag naar de constructie en perceptie van grenzen omvatte.

Voor de praktische organisatie van het XIX^{de} Colloquium De Brabantse Stad in Brussel is veel dank verschuldigd aan prof. dr. Éric Bousmar en zijn assistenten aan de Université Saint-Louis – Bruxelles — Camille Rutsaert, Nissaf Sghaïer en Enika Ngongo –, en aan dr. Ann Kelders (KBR), dr. David Guillardian (Archief CPAS-OCMW Brussel), prof. dr. Gustaaf Janssens en de andere bestuursleden van de Stichting Colloquium De Brabantse Stad.

Het XIX^{de} Colloquium De Brabantse Stad en de uitgave van deze handelingen werden organisatorisch en financieel mogelijk gemaakt door de Université Saint-Louis – Bruxelles, het Centre de recherches en Histoire du droit, des institutions et de la société (CRHiDI) van deze universiteit, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het Fonds de la Recherche Scientifique (FNRS), de Universiteit van Amsterdam, de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), de Université libre de Bruxelles en haar onderzoekseenheid sociAMM (Sociétés anciennes, médiévales et modernes), het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Urban.Brussels. Dankzij de financiële ondersteuning van de Stichting Colloquium De Brabantse Stad kan dit jaarboek in *full colour* verschijnen.

De artikelen in dit jaarboek zijn – en dat is een novum – in *open access* raadpleegbaar via Open Press TiU. Voor de mogelijkheid hiertoe bedankt de redactie dr. Daan Rutten, coördinator van het Open Science programma van Tilburg University. Ook dit jaar bedankt de redactie de betrokken uitgevers voor hun inzet en vertrouwen, de redactiesecretaris voor zijn nauwgezette werk en vormgever Kees Kanters voor zijn vormgeving van omslag en binnenwerk.

Namens de redactie en de organisatie van het XIX^{de} Colloquium De Brabantse Stad
Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld en dr. Mario Damen

1 Zie voor meer informatie ‘Imagined territories. Constructions and representations of territories in late medieval Europe’ op imagined-territories.com en ‘Brabantica. Over Brabantse mensen en grenzen’ op brabantica.org (geraadpleegd 16 augustus 2022). Zie ook M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2021), in open access beschikbaar via www.jstor.org/stable/j.ctv25wxbh8.1.

2 Zie van hem onder meer B.J.M. Caers en R. Stein, ‘The territorial perception of the duchy of Brabant in historiography and vernacular literature in the late Middle Ages’ in: M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021) 277-296.



1. Hoofd van de reus Druon Antigoon, Pieter Coecke van Aelst, ca. 1535. Collectie Museum aan de Stroom (MAS), Antwerpen (beschikbaar onder Creative Commons CC0 1.0)

De lijst als kaart

Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant¹

In 1549 begeleidde Cristobal Calvete de Estrella (†1590), chroniqueur en hoveling van kroonprins Filips (1527–1598), de zoon van keizer Karel V op zijn rondreis door de Nederlanden. Filips maakte niet alleen zijn Blijde Intrede in de belangrijkste steden van de Nederlanden maar participeerde ook actief in de verschillende toernooien die ter gelegenheid van zijn kennismakingsreis werden georganiseerd. Calvete de Estrella beschreef de reis in een uitgebreid verslag dat gedrukt en verspreid werd over heel Europa; een typisch staaltje van vorstelijke propaganda.² De auteur laat zien dat hij goed op de hoogte is van de plaatselijke tradities maar ook van de historiografie. Zo legt hij over de stad Antwerpen uit dat de wortels van de stad teruggaan tot het keizerrijk, toen een kasteel aan de oever van de rivier de Schelde de zetel was van een markgraafschap. Hij vervolgt:

In dat kasteel zetelde een zeer sterke reus die volgens sommigen Antigoon was genaamd en volgens anderen Druon (afb. 1). Hij was vijftien el lang en vanuit het kasteel tiranniseerde hij het omringende land. Zo moesten alle mensen die het kasteel wilden passeren, onder dwang tol betalen en als zij dat niet deden dan hakte hij hen een hand af en gooide die in de Schelde, en zo liet hij ze kreupel en zwaar beschadigd achter. Vanwege dat afhakken en weggooien van die handen begon de plaatselijke bevolking die plaats Hantworp te noemen, dat zoveel betekent als 'weggooien van handen'. [...] Ter herinnering hieraan heeft de stad als wapen een kasteel met daarboven twee afgehakte handen. De zeer sterke prins Salvio Brabon (waarvan de naam Brabant is afgeleid) kon de wreedheid en de tirannie van de reus Antigoon niet meer dulden en ging de strijd met hem aan, overwon en doodde hem. Ter getuigenis en ten bewijze van de grootte van de reus Antigoon hebben ze vandaag de dag nog in het stadhuis een paar botten liggen die getuigen van het verschrikkelijke postuur van de reus.³

De toekomstige hertog van Brabant leerde dus via Calvete de Estrella de etymologische herkomst van niet alleen Antwerpen maar ook van het hertogdom. Bovendien kreeg de prins uitleg over de vormgeving van het stadswapen, dat nauw verbonden was met de

1 Deze publicatie werd geschreven in het kader van het project *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant* (projectnummer 360-50-100) van het onderzoeksprogramma Vrije Competitie dat is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Ik wil Wim Blockmans, Arend Elias Oostindiër, Kim Overlaet en de redactie van het jaarboek hartelijk danken voor het inspirerende commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 Sánchez-Molero, 'Juan', xxix; Soly, '1549', 53.

3 Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje*, 377: *En aquella Fortaleza estava un ferocísimo gigante, el qual, según unos, fue llamado Antigón, y según otros Druon. Tenía de alto quize codos y tyrantzava desde aquella Fortaleza toda la tierra y a todos los que pasavan por allí les hacía pagar el pasaje por fuerça, y si no querían pagar cortáveales la una mano y arrojávalas en el río Escalde, y assí los embiava lisiados y malparados. De aquel cortar y arrojamiento de las manos, començaron los comarcanos a llamar el lugar Hantworp, que quiere dezir arrojamiento de manos [...]. En memoria d'ello tiene la villa por armas un Castillo y encima d'el dos manos cortadas. No pudiendo pues, sufrir la crueldad y tyranía del gigante Antigón el fortíssimo Príncipe Salvio Brabon (del qual se dixo Brabante), peleó con él y lo venció y mató [...]. En testimonio y aprobación de la grandeza del gigante Antigón, tienen oy en día en las casas del senado de la villa algunos huesos, de los quales de colige y saca la espantosa estatura del gigante.*

ontstaansgeschiedenis van de stad. Beide zaken gingen terug op een bekende oorsprongsmythe die kroniekschrijvers sinds de veertiende eeuw in verschillende varianten voor het voetlicht hadden gebracht en die een breed publiek had bereikt.⁴ Opmerkelijk is dat Calvete de Estrella blijkbaar op de hoogte was van de varianten. Mogelijk had de stadssecretaris Cornelis de Schrijver (1482–1558) hem geïnformeerd, aangezien deze geleerde klerk Latijnse verzen op de beenderen had gedicht.⁵ Bovendien noemt de Spaanse chroniqueur de verschillende namen van de reus – Druon en Antigoon – en kiest hij bewust voor het handwerpen door de reus. In een andere versie van de mythe is het namelijk Brabo zelf die de handen van de reus afhakt en in de Schelde gooit, zoals nog steeds is te zien op de bekende Brabofontein van Jeff Lambeaux op de Grote Markt in Antwerpen.⁶

Het bleef overigens niet bij de geschreven stoomcursus Brabantse geschiedenis. Tijdens de Blijde Intrede van Filips had de stad, zoals gebruikelijk bij een dergelijke festiviteit, diverse triomfbogen en *tableaux vivants* opgesteld. Op de Grote Markt – de centrale politieke en economische ruimte van de stad – stond een standbeeld van de reus gemaakt van papiermaché. Toen Filips passeerde, boog de reus deemoedig het hoofd via een ingenieuze constructie die de bouwers hadden geïnstalleerd. Een bord met een inscriptie in het Latijn moest duidelijk maken dat, ook al had hij zich wreed gedragen, hij zich nu onderwierp aan de nieuwe vorst.⁷ Tegelijkertijd maakte de stad aan de kroonprins nog eens duidelijk dat de economische bloei van de stad nauw verbonden was met een open en tolvrije Schelde. Brabo werd dan wel als de beschermer of zelfs stichter van de stad gezien – en uiteindelijk stamde de nieuwe vorst natuurlijk in een rechte lijn van hem af – maar daarop hoefde niet de nadruk te liggen. Misschien was de belangrijkste boodschap nog wel dat de stad geen tirannie van wie dan ook zou accepteren.

Brabant had als territorium voor de vorst en een stad als Antwerpen niet noodzakelijk dezelfde betekenis. Zoals bovenstaand voorbeeld aantoont, speelde de historiografie van zowel dynastie als stad een belangrijke rol in de ideeën over en de vormgeving van dit territorium. Deze geschreven en gedrukte teksten waren zeker niet alleen voor een select gezelschap beschikbaar, maar werden letterlijk tot leven gebracht voor een groot publiek tijdens festiviteiten als Blijde Intredes. De verhalen die verbeeld werden tijdens een intrede konden via auteurs als Calvete de Estrella zelfs een publiek ver buiten het hertogdom bereiken.

In dit artikel analyseer ik op welke manier de steden in Brabant zich verhielden tot het territorium en op welke wijze zij dat representeerden in verschillende media. In de laatste decennia zijn diverse wetenschappers geïnteresseerd geraakt in de gelaagde betekenissen van het concept ‘territorium’. Een intrigerende vraag die historici, sociaal-geografen en politologen opwierpen, was in welke mate territorium gebruikt kan worden als analytisch concept om de ruimtelijke dimensie van machtsrelaties tussen politieke actoren te bestuderen. Middeleeuwse en vroegmoderne historici gebruikten de term territorium altijd al, maar maakten zelden duidelijk wat ze ermee bedoelden. In navolging van de socioloog Max Weber hanteerden ze de term territorium met name in het onderzoek naar staatsvorming om een begrensde gebied aan te duiden dat door een min of meer centrale regering werd bestuurd.⁸ In andere studies gebruikten historici de term juist als synoniem voor een bepaalde geografische eenheid zoals een regio of zelfs als een label voor een sub-staat.

Daarnaast zijn historici vaak gefocust op grenzen en afgebakende jurisdicties. Jurisdicties waren echter geen stukjes uit een legpuzzel, maar eerder veelvormig (politiek, religieus, commercieel) en vaak overlappend.⁹ In het bijzonder stedelijke jurisdicties lijken nauw afgebakend in relatie tot die van de vorst en andere heren zoals edelen en religieuze instel-

lingen, maar conflicten hierover waren zo talrijk dat de situatie in de praktijk veel diffuser was. Natuurlijk waren grenzen cruciaal bij het uitdrukken van territoriale claims door machthebbers. Tegelijkertijd hadden ze voor de meeste mensen tot in de achttiende eeuw maar een beperkte betekenis behalve dan op parochiaal niveau.¹⁰ Zoals Luca Scholz onlangs heeft betoogd, werden mensen in premodern Europa voornamelijk gecontroleerd bij stadspoorten en tolstations en niet bij grenzen tussen vorstendommen of koninkrijken. Zo kende een stad als Brussel niet minder dan zeven stadspoorten met per poort twee wachters.¹¹ Nog in de achttiende eeuw moesten deze poortwachters aan ieder die de stad wilde betreden, acht vragen stellen over onder andere de verblijfplaats in de stad en het motief van het bezoek. Aan het eind van de dag stelden zij een lijst op van alle bezoekers, die zij vervolgens overhandigden aan het stadsbestuur.¹² Stadspoorten fungeerden niet alleen als een belangrijke filter en controle over de stad, maar waren ook belangrijke symbolen voor de stedelijke fiscale en juridische autonomie. Daarnaast hadden ze ook nog eens een belangrijke militaire functie en waren er vaak gevangenis in gevestigd. Het is daarom niet zonder betekenis dat de vorst tijdens Blijde Intredes doorgaans de sleutels van de stadspoorten overhandigd kreeg en dat hij ze na stedelijke opstanden weleens liet afsluiten of zelfs afbreken.¹³ Tollen werden er geheven op wegen en rivieren, de meest winstgevende wellicht op de Schelde en de Honte voor de meeste schippers die Antwerpen wilden aandoen. De talrijke conflicten die er waren over specifiek deze tollën, laten zien hoezeer deze fiscale barrières obstakels waren in het vrije verkeer.¹⁴

Hier benader ik het concept territorium door een analyse van territoriale praktijken die mensen en macht aan ruimte relateren. De belangrijkste inspiratiebron hiervoor is het boek van de politiek geograaf Stuart Elden, *The Birth of Territory*, stevig geïnspireerd door Michel Foucault, waarin hij stelt dat territorium zowel een woord, een concept als een praktijk is.¹⁵ Territorium moet daarom, volgens Elden, gezien worden als een cluster van politieke technologieën en technieken voor het opmeten van land en het controleren van terrein, twee concepten die een intrinsiek onderdeel zijn van territorium maar niet identiek daaraan. Een dergelijke benadering kan historici helpen om vat te krijgen op de ruimtelijke dimensie van macht (en de strijd daarover) omdat een aantal technieken al bestonden in de middeleeuwse samenleving.

De technieken die hier de revue passeren, kwamen tot stand in de interactie tussen de vorst en de steden. Ze laten een ander Brabant zien dan de kaartjes in de handboeken en overzichtswerken: een Brabant dat lossier en meer fluide is en minder gemarkeerd door afgebakende grenzen. Immers, zowel stedelijke elites als de vorst en zijn (adellijke) omgeving hadden verschillende percepties van wat Brabant eigenlijk was. Was Brabant als terri-

4 Keesman, *De eindeloze stad*, 254–483.

5 Albrecht Dürer vermeldt al in zijn dagboek en reisverslag van 1520 dat hij 'het been van de reus' in het stadhuis had gezien. Hij kwam tot een totale lengte van 18 voet. Ook De Schrijver komt tot 18 voet. Het Latijnse gedicht van De Schrijver is overgenomen door zowel Calvete de Estrella als Guiccardini. Keesman, *De eindeloze stad*, 449–457.

6 Zie Keesman, *De eindeloze stad*, 462, die constateert dat Brabo op de fontein naakt en niet als Romeins soldaat met harnas wordt afgebeeld.

7 Bussels, 'The importance', 161–162.

8 Guenée, *L'Occident*, 62–63; Weber, *Politik als Beruf*, 4.

9 Zie bijvoorbeeld Johnson, 'The tree'.

10 De meeste mensen wisten heel goed naar welke parochiekerk ze hoorden te gaan en op welk kerkhof zij hun familieleden dienden te begraven. Ook al hadden tijdgenoten dus een precies idee van parochiegrenzen, het is voor hedendaagse historici toch moeilijk om de precieze parochiegrenzen in Brabantse steden te onderscheiden. Laurent, 'Les limites'; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 112–116.

11 Cuvelier, *Dénombrements*, 293.

12 Jütte, 'Entering a city'.

13 Van Uytven, 'Flämische Belfriede', 144–146; De Rock, *The Image*, 174–175; Boone, 'Destroying'.

14 Zie Wijfels, 'Flanders'.

15 Elden, 'How should we do the History of Territory?', 15 en meer uitgebreid in Idem, *The Birth*. Zie ook Damen en Overlaet, 'Constructing'.

torium slechts een verzameling van 'goede steden', zoals naar voren komt in de talrijke stedenbonden en de Statenvergaderingen? Of was het hertogdom het patrimonium van een dynastie met Karolingische wortels? Misschien was Brabant toch eerder een optelsom van de bezittingen van de talrijke adellijke families? Van de vier besproken technieken in dit artikel zijn er twee gericht op de constructie van het territorium, namelijk haardstedentellingen en stedenbonden, terwijl de twee andere meer de perceptie van het territorium betreffen in administratieve bronnen (stedenlijsten) en in iconografische bronnen (zegels en stadswapens).¹⁶ De bronnen die aan deze technieken ten grondslag lagen, hadden vaak de vorm van lijsten. Deze konden op relatief eenvoudige wijze het territorium in de dagelijkse politiek en administratie weergeven voordat kaarten deze functie overnamen. In de woorden van Élodie Lecuppre-Desjardin: lijsten waren het gereedschap bij uitstek om de ruimte of de macht te verbeelden en daarin een ideale orde aan te brengen.¹⁷

De meierij van leuen	
inden presten de stad van leuen Des zinn arm	xxxv. lxxvj 3240
De Meierij van leuen onder den hertoghe	
prest t dorp van leuent Des zinn arm de	l. lxxvj 144
Item vinnsele Des zinn arm de	xxvj 84
Item velleghen Des zinn arm de	lxxvj 63
Item thiel donck Des zinn arm de	lxxvj 50
Item wortbete ouerdyle Des zinn arm de	lxxvj 34
Item nedervsthe Des zinn arm de	lxxvj 18
Ende de voers van nedervsthe meymen bedebuy mide sekun pemmyghen die zy den heere hertog gheluen.	
prima lxxvj meymen van hertog 60 lxxvj lxxvj lxxvj	

2. Eerste pagina van de haardstedentelling van de meierij van Leuven met vermelding van arme huishoudens. FA, Ancien Régime Archief, inv.nr. 2548.

Haardstedentellingen

Net als in andere vorstendommen in de Nederlanden was het in Brabant gebruikelijk dat de vorst niet zomaar nieuwe belastingen of beden kon heffen, uitgezonderd in enkele specifieke gevallen. Hij en zijn topambtenaren moesten daarover onderhandelen met de vertegenwoordigers van de onderdanen uit geestelijkheid, adel en steden, verenigd in de Staten van Brabant. Vooral de stedelijke elites speelden hierin een belangrijke rol omdat de steden nu eenmaal de grootste lasten van de beden moesten dragen en zij daarvoor een tegenprestatie wilden, meestal in de vorm van nieuwe privileges.¹⁸ Juist door de organisatie van het verdelen van de financiële lasten over de diverse groepen in de samenleving kreeg het territorium in fiscale zin vorm en werd duidelijk hoe de menselijke geografie van het hertogdom in elkaar stak.

Niet alleen hedendaagse onderzoekers, maar ook tijdgenoten – althans de stedelijke en bestuurlijke elites – verwierven inzicht in de fiscale en menselijke geografie van het hertogdom. In dit proces vond een belangrijke verandering plaats met de verwerving van Brabant door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396–1467) in 1430. Tot dat jaar controleerden de Staten in dit hertogdom min of meer de beden: zij stemden over een verzoek van de hertog of hertogin, ze konden de besteding van de gelden min of meer oormerken en hielden toezicht op de inzameling. Daarbij was een vaste verdeling afgesproken die bepaalde dat de geestelijke instellingen een derde bijdroegen, de zeven grote Brabantse steden een derde, en het platteland en de kleinere steden een derde. Bij iedere groep was verder weer een onderverdeling waarbij Leuven en Brussel bijvoorbeeld het meeste bijdroegen van alle steden.¹⁹

In de jaren 1430 veranderde de ambitieuze fiscale politiek van de hertog dit proces op fundamentele wijze. Zijn raadgever Hugo van Lannoy had Filips al geadviseerd om ‘aan alle gouverneurs, baljuws, provosten, seneschalken, ontvangers en andere ambtenaren in ieder hertogdom, graafschap en heerlijkheid, te schrijven dat zij zo snel mogelijk het aantal parochies (*villes à clochier*) en het aantal haarden (*feux*) in hun districten aan hem moesten laten weten, zonder hun de reden hiervoor te onthullen’. Alleen dan had de hertog een echte basis om zijn belastingen te kunnen heffen.²⁰ De hertog en zijn entourage waren er dus van overtuigd dat een beter inzicht in de demografie van een vorstendom zou leiden tot een hogere belastingopbrengst. Nu was het tellen van haardsteden – letterlijk haarden maar in de vijftiende eeuw gebruikt als synoniem voor huizen²¹ – in de Bourgondische landen zeker niet nieuw: voor het hertogdom Bourgondië en het graafschap Henegouwen zijn er al voorbeelden uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Maar dit administratieve gereedschap werd niet overal ingezet en was afhankelijk van de instemming van de Staten: in Vlaanderen bijvoorbeeld bleef deze telling onvoltooid en werd die nooit toegepast op de verdeling van de bedelasten, terwijl dit in het graafschap Holland pas in 1494 voor het eerst gebeurde.²²

16 Aangezien de perceptie van het territorium in de historiografie al uitgebreid is onderzocht, blijft deze hier buiten beschouwing. Zie Stein, *Politiek* en Keesman, *De eindeloze stad*.

17 Lecuppre-Desjardin, *Le royaume*, 284: ‘...la liste demeure l’outil privilégié pour évoquer un espace, synonyme de puissance, et pour y mettre idéalement de l’ordre.’

18 Zie over de onderhandelingen tussen Maximiliaan en de Brabantse steden in 1477–1478 Damen en Overlaet, ‘Weg van de staat’.

19 Moureaux-Van Neck, ‘L’aide’; Oostindiër en Stapel, ‘Demographic shifts’.

20 Vaughan, *Philip the Good*, 260 gebaseerd op BnF, MS Français 2670 f. 66r.

21 Cuvelier, *Dénombrements*, lxii.

22 Stein, *De hertog*, 256–257; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 417–421; Maddens, *De beden*, 71.

In ieder geval was het een relatief efficiënte manier om via lokale ambtenaren inzicht te krijgen in het aantal haardsteden waarbij deze vermoedelijk de schoorstenen telden, zonder de huizen daadwerkelijk te hoeven betreden.

De invoering van de haardstedentelling in Brabant in de jaren 1430 was dus slechts in beperkte zin een innovatie maar toch verliep het proces zeker niet zonder slag of stoot. Over de verdeling van de lasten van een nieuwe zesjarige bede voor Filips de Goede begonnen de onderhandelingen in februari 1436. De Staten waren het erover eens dat de oude lastenverdeling niet meer houdbaar was en dat er een *reformatie van den taxe* moest komen. Zij bleven echter bakkeleien over de manier waarop die verdeling dan moest worden herzien. Het waren de raadsheren van Filips die het tellen van alle *heerdsteden* in alle steden en dorpen van Brabant, suggereerden als de beste oplossing waardoor de lasten op de *redelickste, gereetste ende minst quetselickste maniere* verdeeld konden worden.²³ Filips de Goede trok in het hele proces het initiatief naar zich toe: in de uiteindelijke commissie die de telling uitvoerde, domineerden, precies zoals Lannoy had gesuggereerd, zijn eigen Brabantse raadsheren (vijf, de meesten van adel), en mocht de adel als tweede Staat ook nog eens twee afgevaardigden sturen.²⁴ De prelaten, die in de voorbereidende commissie nog vier leden hadden, waren formeel niet bij de uitvoering betrokken. Ook de derde Staat had geen leden in de commissie, hoewel de stadsbesturen hielpen bij de tellingen in de steden. Brussel en Leuven stuurden over en weer afgevaardigden om te assisteren bij de tellingen en een oogje in het zeil te houden.²⁵ Met name 's-Hertogenbosch protesteerde heftig tegen de gang van zaken, omdat de stad bang was dat de meierij meer zou moeten bijdragen dan in het verleden.²⁶ Filips de Goede liet zijn spierballen zien – in de persoon van zijn drossaard Jan IV van Nassau, heer van Breda – en uiteindelijk ging de stad in november 1438 ook akkoord met de nieuwe gang van zaken. In januari 1439, drie jaar na de start van de onderhandelingen over de bede, was de haardstedentelling voor deze meierij uiteindelijk klaar.²⁷

Het vergaren van kennis over het aantal huizen en het aantal arme huishoudens, die als een aparte categorie werd opgenomen (zie afb. 2), bezorgde de hertog een gedetailleerd fiscaal-geografisch en demografisch overzicht van het hertogdom. Ook de steden bezaten kopieën van de tellingen in hun administratie. De vier hoofdsteden en soms ook de kleinere steden bleven in de vijftiende en zestiende eeuw in ieder geval betrokken bij latere haardstedentellingen.²⁸ De vorst kon deze gedetailleerde overzichten uitbuiten door voormalige hele of gedeeltelijke vrijstellingen, voor bijvoorbeeld de heerlijke steden en kloosters, op te heffen en een integraal fiscaal beleid te voeren. Met andere woorden, de haardstedentellingen waren een uiterst geschikt administratief middel om niet alleen structureel de belastinginkomsten te verhogen maar ook vorm te geven aan het territorium als politiek-fiscale ruimte. De premoderne staat was in feite gedeeltelijk blind, zoals de antropoloog en politiek wetenschapper James C. Scott heeft betoogd, en wist eigenlijk heel weinig van zijn onderdanen. Haardstedentellingen waren een poging om de samenleving letterlijk leesbaar te maken in een tijd voordat er kaarten beschikbaar waren.²⁹

De haardstedentellingen hadden nog een ander effect van territorialisering op een lager niveau. De besturen van de grote steden gingen er namelijk toe over om deze in wijken op te delen om de repartitie en inzameling van de bede in goede banen te leiden. In Antwerpen was er bij de haardstedentelling van 1480 voor het eerst een opsomming opgenomen van twaalf wijken, allemaal genummerd en uitgebreid beschreven in deze trant:

In den elfsten wyck, beghinnende in die Keysterstrate, den Coudenberch, den Padden-gracht, tSinte-Jacobstraetken, tgeheel Kypdorp ende van der Keysterstraten totter Langer Nyeustraten (....).³⁰

Het ging in Antwerpen dus voornamelijk om een fysieke beschrijving van de straten die tezamen een wijk vormden, waar de commissarissen letterlijk doorheen hadden gelopen.³¹ Iets soortgelijks gebeurde in Brussel in 1496. Toen werd een nauwkeurige geografische omschrijving van iedere wijk opgenomen waarbij tellingen werden verricht van het aantal bewoonde huizen, het aantal onbewoonde huizen en het aantal door armen bewoonde huizen.³² Deze wijkindeling bouwde voort op een oudere uit 1453, toen in 21 genummerde wijken twee wijkmeesters in dienst van de stad werden aangesteld die moesten toezien op brandpreventie en handhaving van de openbare orde. In 1496 verdubbelde het aantal wijken van 21 naar 41, die nu een eigen naam kregen. De wijken werden geleid door honderdmannen – verwijzend naar het potentiële aantal weerbare mannen in de wijk – die net als de wijkmeesters openbare taken kregen. Later in de zestiende eeuw werden de 41 wijken nog eens onderverdeeld in drie kwartieren rond drie grote marktplaatsen, waar de weerbare mannen eenvoudig konden worden opgeroepen. Met andere woorden: de haardstedentellingen hadden niet alleen gevolgen voor de inrichting en perceptie van het hertogdom als territorium, maar versterkten ook de ruimtelijke structuur in de stad. Dat vergemakkelijkte het verzamelen van fiscale middelen en de militaire mobilisatie van de stad door de vorst.³³

Stedenbonden

1312 was een belangrijk jaar in de geschiedenis van het hertogdom Brabant en in die van het koninkrijk Castilië. In Brabant overleed hertog Jan II en in Castilië koning Fernando IV. In beide vorstendommen was de troonopvolger minderjarig en loerden concurrenten op de vacante troon. Een *hermandad* in Castilië en een regentschapsraad in Brabant sprongen in het machtsvacuüm. In beide gevallen zochten de steden en de adel toenadering tot elkaar, wat resulteerde in een politieke alliantie. In Brabant werd de samenwerking letterlijk bezegeld in een belangrijk document, het Charter van Kortenberg, dat in de veertiende eeuw nog verschillende keren zou worden bevestigd. Het vormde de basis van een ware constitutionele traditie, die zich overigens in Castilië niet zou ontwikkelen.³⁴

23 Ansems, *Luyster van Brabant*, 107.

24 '(...) het zou in het voordeel van hertog zijn om twee aanzienlijke en waardige ridders te benoemen, in het land geboren, om het verzoek voor het heffen van de belastingen aan de Staten voor te leggen, en om die te innen zodat er een goede en accurate rekening (*compte*) kan worden opgesteld'. Vaughan, *Philip the Good*, 261. Overigens vermeldt hij verderop (niet vertaald door Vaughan) dat dit zou moeten gebeuren in ieder ander land 'opdat de mensen het aangenamer zouden hebben' (*affin que le peuple l'eust plus agréable*). Met andere woorden: het zou ook in het voordeel van de onderdanen zijn. BnF, MS Français 2670 f. 66r.

25 Cuvelier, *Dénombrements*, cii-ciii.

26 Van der Loo, 'Beden en Blijde Inkomste'.

27 Cuvelier, *Dénombrements*, cviii.

28 Cuvelier, *Dénombrements*, clxviii (1480), cxcix (1492), ccxxiii-ccxxv (1496), ccxlviii (1526). Zie voor de haardstedentellingen tussen 1437 en 1526 de stukken aanwezig in FA, Ancien Régime Archief, inv.nrs. PK 2548–2552, 2558, 2568.

29 Scott, *Seeing*, 2 ook geciteerd door Elden, *The Birth*, 325.

30 Génard, 'De haardtellingen', 186.

31 De wijkindeling ging terug op een oudere indeling en diende zowel fiscale en militaire doeleinden. Kint, 'Community of commerce', 130–131.

32 Cuvelier, *Dénombrements*, ccxiv, 219–292. Vannieuwenhuize, *Brussel*, 116–129.

33 Vgl. Vannieuwenhuize, *Brussel*, 134 die dit anders ziet. Hij beschouwt alleen de stadsomwallingen als reële grenzen en als 'continue, stabiele en visuele onderbreking in het landschap'. Wijken en kwartieren waren eerder 'poreuze entiteiten' en 'kunstmatige creaties' van het stadsbestuur van Brussel die pas op termijn 'ingang vonden in de hoofden van de bevolking'.

34 Blockmans, *Medezeggenschap*, 105–109; Asenjo, 'Ciudades y hermandades', 144.

Het is een bekend politiek fenomeen in heel premodern Europa: steden die een onderlinge alliantie sloten en daarbij afspraken maakten om het een en ander te regelen, los en onafhankelijk van vorstelijk of ander gezag. Dergelijke allianties werden vastgelegd in onderlinge bezegelde verdragen. Waren deze verdragen nu een techniek die het territorium structureerde op basis van het stedelijk netwerk? In Brabant werden er in de periode 1261–1439 ten minste tien van dergelijke allianties tussen steden gesloten. Het ging om maximaal zo'n vijftig steden die zich aansloten maar normaliter waren het er veel minder. De verbonden waren overigens niet gericht tegen de vorst maar tegen zijn omgeving, de raadsheren die hun zakken vulden met het geld dat de onderdanen hadden opgebracht. Alleen in 1420–1421 kwam de vorst, Jan IV van Brabant (1403–1427), wel in beeld als probleem en werd hij daadwerkelijk tijdelijk vervangen door zijn broer Filips van Sint-Pol (1403–1430) als ruwaard.³⁵ Bovendien waren de bonden gebaseerd op reeds bestaande banden en waren ze van relatief korte duur. Het zou dan ook verkeerd zijn om de stedenbonden te beschouwen als een vorm van onderlinge burgerlijke solidariteit tegenover de vorst en/of de adel, laat staan als politieke structuren die een soort proto-republikeins alternatief boden tegenover de vorst.³⁶ Zo is het opvallend dat in veel allianties de steden nauw samenwerkten met de adel. Dat is te verklaren uit het feit dat vele edelen ook in de steden woonden, al was het maar omdat het poorterschap fiscale en juridische voordelen opleverde. Natuurlijk waren de horizontale banden tussen de steden wel belangrijk om bepaalde zaken – met name op het militaire en juridische vlak – onderling goed te regelen.

Stedenbonden waren zeker niet uniek voor Brabant en kwamen in alle Nederlandse vorstendommen en elders in Europa voor, zoals het voorbeeld uit Castilië liet zien. Duncan Hardy heeft voor het Duitse Rijk de stedenbonden bestempeld als een typisch kenmerk van wat hij de associatieve politieke cultuur aldaar noemt. Allianties werden gekenmerkt door het regelen van met name juridische en militaire zaken door middel van wederzijdse bijstand en het gebruik van mediators of gerechtshoven voor het oplossen van onderlinge conflicten. Zij werden aangegaan door middel van eedaflegging en bevestigd via meer duurzame legale middelen zoals bezegelde oorkonden. In de verdragen werden heel duidelijk de parameters gespecificeerd waarbinnen het verbond kon worden geactiveerd. Vaak werden ook bepaalde derde partijen specifiek buitengesloten van eventuele gerichte acties. Hardy constateert bovendien dat de politieke actoren die deze associaties aangingen, doorgaans geen netjes afgebakende territoria met gesloten grenzen vormden. Het ging niet alleen om steden maar ook om andere politieke spelers, zoals prelaten, edelen en vorsten, 'wier autoriteit berustte op een gefragmenteerde agglomeratie van rechten, bezittingen en inkomsten.'³⁷

Een analyse van de Brabantse unie van 1415 bevestigt Hardy's bevindingen. De plotse linge dood van hertog Antoon van Bourgondië (1384–1415) op het slagveld van Azincourt op 25 oktober noopte de steden tot actie over te gaan. Er was namelijk alleen een minderjarige troonopvolger, Jan IV, beschikbaar – overigens niet de eerste keer in de geschiedenis van het hertogdom – en de Staten kregen via de instelling van een regentschapsraad verregaande invloed op het landsbeleid.³⁸ Al op 4 november vaardigden de drie Staten een acte³⁹ uit waarin zij elkaar onderlinge 'trouw ende vriendschap' beloofden om te voorkomen dat 'ranceur, twist ende discort' de kop op zouden steken en om 'eeuwelijck ongescheyden ende ongesundert te gader te blijven in vriendschap, trouwen ende eendrachticheden.' De eenheid van de deelnemers stond dus voorop en daarom zwoeren alle deelnemers op de heiligen dat zij elkaar bij zouden staan met lijf en goed als een van hen of 'aan den lande commere toequame.' Zij zouden elkaars privileges verder beschermen en ieder die tegen het verbond zou ingaan, zou worden gearresteerd met lijf en goed en zou zijn verdere leven

zonder aflat blijven, als de geestelijken zich daarmee tenminste konden verenigen. Ter bevestiging van alle afspraken hingen alle deelnemers – 12 prelaten, 82 edelen en 16 stadsbesturen (in naam van de andere steden en vrijheden) – hun zegel aan de akte.

Ook al was het deelnemersveld zeker niet puur stedelijk, dit type verdrag is doortrokken van het discours van de stedelijke elite: de nadruk ligt op de voortgang van de handel en de eenheid onder de ondertekenaars, die in feite een uitbreiding betekende van de *pax urbana*, de vrede van de stedelijke commune, inclusief de belofte om elkaar niet te beschadigen.⁴⁰ Zodra de positie van de vorst weer was hersteld – of in dit geval bij het bereiken van zijn meerderjarigheid – verdween de bond weer. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werd de stedenbond in Brabant echter niet meer geactiveerd, terwijl er toch genoeg crisissen waren om hem weer in het leven te roepen. Een mogelijke verklaring is gelegen in de verdere institutionalisering van het overleg van steden en Staten tijdens de Bourgondische periode. Tegelijkertijd ontwikkelden de Bourgondische hertogen een sterker gezag dan hun voorgangers om de orde te handhaven.

De Bourgondische expansie leidde overigens elders wel tot de vorming van allianties. In 1473–1474 vormde zich een bond in het gebied van de Bovenrijn waarbij verschillende steden (Straatsburg, Bazel, Colmar en Sélestat), bisschoppen (Straatsburg en Bazel) en vorsten (Württemberg) betrokken waren en waarbij zich later nog andere steden uit de Elzas en vorsten aansloten. De alliantie gold voor een periode van tien jaar en was specifiek gericht tegen Karel de Stoute (1433–1477).⁴¹ In Vlaanderen leidde het optreden van aarts-hertog Maximiliaan van Habsburg (1459–1519) in de periode 1483–1488 tot de vorming van een regentschapsraad waarin ook edelen zetelden, maar niet tot een daadwerkelijke stedenbond. In 1488 kristalliseerde de samenwerking van de steden wel verder uit tot een unie tussen de Statencolleges van vijf verschillende gewesten, te weten Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Zeeland en Namen. Ook hierin keerden de principes van bescherming van lokale en gewestelijke privileges en het borgen van de economische belangen van de steden en de gewesten terug. Als politieke techniek had de stedenbond zich dus verbreed naar een bond van Statencolleges waarop tijdens de Opstand zou worden teruggegrepen.⁴² De stedenbonden drukten dus een groot stempel op de perceptie van het territorium die doorwerkte nadat zij allang verdwenen waren.

Stedenlijsten

De politieke samenwerking tussen de steden vond natuurlijk niet alleen plaats in de vorm van stedenbonden. De Staten van Brabant waren een georganiseerd platform waarbinnen samenwerking tussen steden en eventueel met de eerste en tweede stand op een geregelde basis vorm kreeg. Voor het bijeenroepen van de vergaderingen van de Staten stelde de vorstelijke administratie lijsten op om de convocatiebrieven op een efficiënte manier te laten bezorgen. De verschillende lijsten uit de vijftiende eeuw die zijn overgeleverd, waren *grosso modo* hetzelfde van opzet, namelijk geordend volgens de bestuurlijk-geografische

35 Haemers, 'L'union', 299; Stein, *De hertog*, 80.

36 Hardy, *Associative political culture*, 94–96.

37 Hardy, *Associative political culture*, 119–121.

38 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 281–282.

39 Ansems, *Luyster van Brabant*, 17–19.

40 Haemers, 'L'union', 301.

41 Vaughan, *Charles the Bold*, 274–279; Hardy, *Associative political culture*, 225–231; Rückert, 'Die Grafen'.

42 Haemers, *De strijd*; Blockmans, 'Medieval Roots', 239–244.



3. Kaart van Brabant van Gillis van der Hecken, ca. 1536. KBR, MS 2088-2098 f. 87v. In de zuid-oostelijke hoek van de kaart is naast 'Leewe' 'Maastricht' gesitueerd.

indeling van het hertogdom in vijf of zes historische districten of meierijen op volgorde van anciënniteit, beginnend met het vroegere graafschap Leuven en eindigend met Waals Brabant als laatste. Er zit dus eigenlijk een soort kaartbeeld achter, ook al kwam deze indeling vooral voort uit pragmatische overwegingen: boden konden zo gemakkelijk de brieven in een bepaalde administratieve eenheid of meierij bezorgen.⁴³

Dergelijke opsommingen van prelaten, edelen en steden, gevat in kolommen, vervangen de lijnen en de grafische aanduidingen waaraan wij zo gewend zijn op cartografische voorstellingen. Belangrijk om te vermelden is dat zeker niet alle 127 steden en vrijheden van Brabant een oproep kregen voor de vergaderingen van de Staten.⁴⁴ De convocatielijsten maken een duidelijk onderscheid tussen steden en vrijheden; van beide categorieën worden er doorgaans niet meer dan drieëntwintig genoemd. Er is wel een zekere hiërarchie in de lijsten te onderscheiden. In de overgeleverde lijst van 1406 worden voor ieder district de hoofdsteden – Leuven, Brussel, Tienen, 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Nijvel – het eerst genoemd, gevolgd door de andere steden (*oppida* in het Latijn), dan de vrijheden (*franchisie*). Dit sloot aan bij een traditie uit de dertiende eeuw waarbij zeven steden vaak samen werden genoemd wanneer ze privileges van de hertog kregen.⁴⁵ Het district van Zoutleeuw, de zevende stad, vormde in de vijftiende eeuw geen apart district meer maar werd onder Tienen gerekend. Op hun beurt verloren Tienen en Nijvel hun aparte rol toen deze districten door de Bourgondische hertog Filips de Goede werden samengevoegd met die van Leuven en Brussel.⁴⁶

Hiërarchie speelde ook een rol in de volgorde waarin de andere steden en vrijheden werden genoemd. In de lijst van 1406 tellen de districten van Antwerpen en Tienen bijvoorbeeld maar liefst zes steden, altijd in dezelfde volgorde. In Antwerpen zijn dat na de hoofdstad: Lier, Herentals, Bergen op Zoom, Steenberg en Breda. Mogelijk was deze volgorde ingegeven door het feit dat de eerste twee steden hertogelijke steden waren en de laatste drie zogenoemde heerlijke steden. Hoewel Steenberg in demografisch opzicht veel kleiner was dan de als laatste genoemde stad Breda, stond de stad er toch voor omdat de heerlijke macht er werd gedeeld door de heren van Breda en Bergen op Zoom.

De opgelijste steden staan ook allemaal in de opsomming van 26 versterkte steden van de Florentijnse koopman en geschiedschrijver Ludovico Guiccardini uit 1565.⁴⁷ Steden waren niet alleen agglomeraties met bepaalde privileges, al dan niet vastgelegd in het stadsrecht, maar waren ook belangrijk in militair opzicht. Maastricht komt zowel op de lijst van Guiccardini voor als op de convocatielijst van 1464 en ook op andere vorstelijke lijsten (zie hieronder).⁴⁸ De heerlijke macht in de stad werd sinds het begin van de dertiende eeuw gedeeld door de hertog van Brabant en de bisschop van Luik.⁴⁹ Maastricht was ook de enige stad naast de zeven hoofdsteden die een originele kopie van het charter van de Blijde Inkomst verwierf bij het aantreden van een nieuwe hertog in de vijftiende eeuw.⁵⁰ Dit geeft aan dat de stad een volwaardig geaccepteerd lid was van het stedelijk politieke netwerk van Brabant. Het wekt dan ook geen verbazing dat Maastricht naast de vier hoofdsteden van Brabant op de eerste cartografische representatie van Brabant van circa 1536, gemaakt door broeder Gillis van der Hecken in het klooster Zevenborren, een onderscheidende kleur (roze) heeft gekregen (afb. 3).⁵¹

43 Zie uitgebreid Damen, 'Prelaten'.

44 Steurs, 'Les franchises'.

45 Avonds, *Brabant*, 205–206; Van Uytven, 'Aspecten', 7, 44; Van Uytven, 'Standenprivileges', 419.

46 Coppens, 'Meierijen', 627–629.

47 Guiccardini, *Beschryvinghe*, 48; Van Uytven 'Aspecten', 6–7. De lijst is identiek aan 23 steden opgesomd in de convocatielijst van 1489, met daarnaast Maastricht, Megen en Graven.

48 Damen, 'Prelaten', nr. [652]; Van Uytven, 'Aspecten', 52–53; IJsewijn, 'Henricus de Oesterwijck', 13, 18.

49 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 62. Dit wordt ook vermeld door Calvete de Estrella, *El felicissimo viaje*, 558.

50 Vrancken, *Blijde Inkomsten*, 124.

51 Boffa, 'La première carte', 97. Zie het handschrift in KBR, MS 2088–2098 f. 87v en de vermelding van alle vermelde toponiemen op <https://hertogdombrabant.nl>.

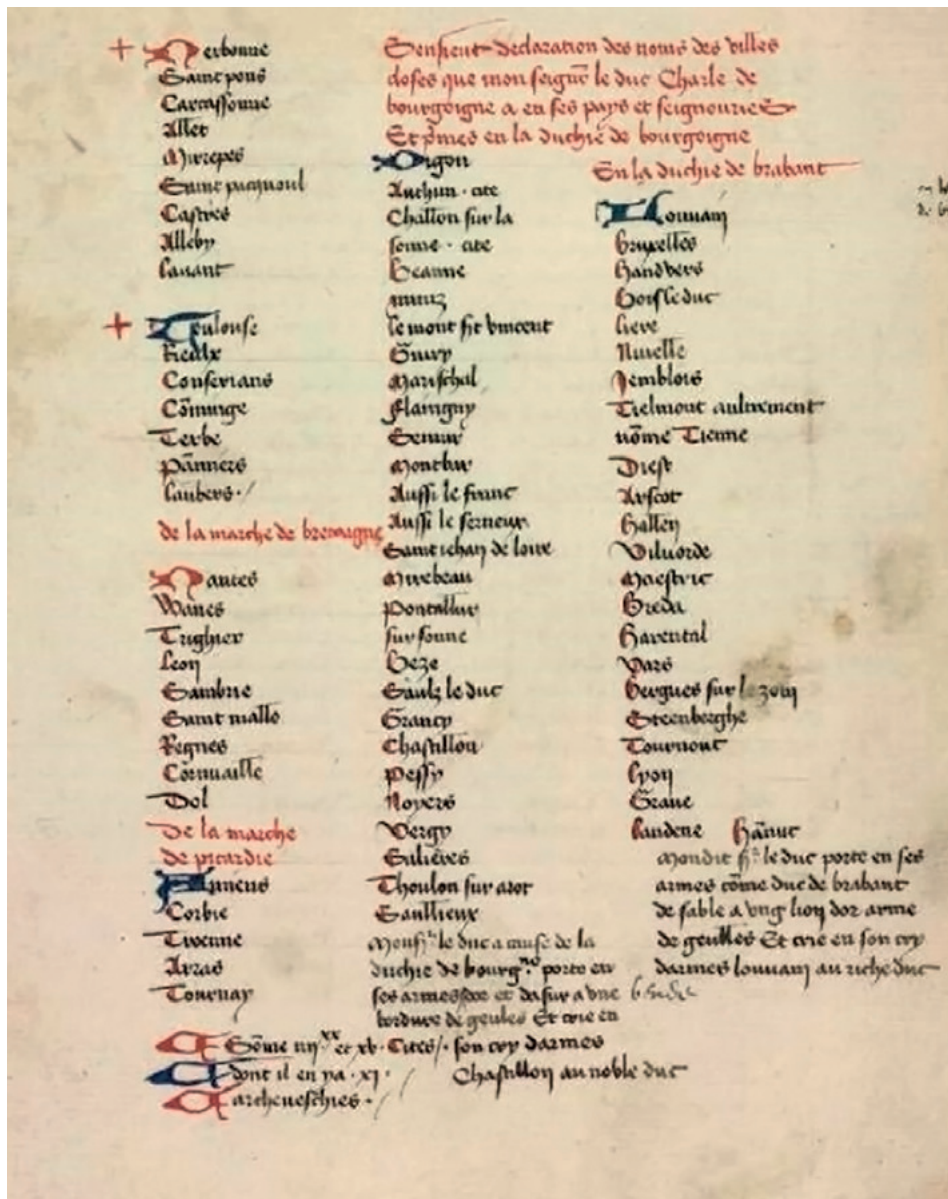
Dergelijke lijsten van steden kwamen ook in een ander deel van het vorstelijke apparaat tot stand. Zo zijn er in diverse heraldische handboeken of compendia stedenlijsten te vinden. Het was aantrekkelijk voor herauten, de middeleeuwse lijstjesopstellers bij uitstek, om dit soort opsommingen op te nemen, zeker als ze gekoppeld konden worden aan heraldische voorstellingen. Terwijl in zulke lijsten het koninkrijk Frankrijk tot niet meer dan 95 *bonnes villes* komt, tellen de Bourgondische landen niet minder dan 153 *villes closes* of *villes fermés*, oftewel versterkte steden.⁵² De Brabantse lijst is overgeleverd in ten minste drie kopieën uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw, te vinden in zogenoemde herautencompendia (zie Tabel 1).⁵³ De lijst voor de Bourgondische landen is geordend op vorstendom of heerlijkheid, 22 in totaal, waarbij de gebruikelijke volgorde uit de opsomming van titels uit hertogelijke oorkonden is overgenomen: eerst natuurlijk het hertogdom Bourgondië, dan volgen Brabant, Limburg, Vlaanderen, Artesië, et cetera. (zie afb. 4). Omdat Brabant is opgenomen maar het hertogdom Luxemburg in de lijst ontbreekt, moet het origineel wel opgesteld zijn na 1442 maar voor 1467, omdat Karel de Stoute het hertogdom pas in dat jaar in zijn titulatuur integreerde. In het Parijse manuscript wordt de lijst in ieder geval toegeschreven aan de periode waarin Filips de Goede heerste over de Nederlanden.⁵⁴

Tabel 1. Brabantse steden in diverse lijsten uit de vijftiende eeuw

	Convocatielijsten vijftiende eeuw	Herautenlijsten vijftiende eeuw	Wapenboek Gorrevod circa 1430–1450
Aarschot	S	X	X
Antwerpen	S	X	X
Bergen op Zoom	S	X	X
Breda	S	X	X
Brussel	S	X	X
Diest	S	X	X
Eigenbrakel	V	X	
Eindhoven	S/V		
Geldenaken	S		X
Gembloers	S	X	
(Graven)	V	X	
Halen	S	X	X
Hannuit	S	X	X
Helmond	S/V		
Herentals	S	X	X
's-Hertogenbosch	S	X	X
Landen	S	X	X
Leuven	S	X	X
Lier	S	X	X
Maastricht	S	X	X
Nijvel	S		X
Steenbergen	S	X	X
Tienen	S	X	X
Turnhout	S/V	X	X
(Waver)	V	X	X
Vilvoorde	S	X	X
Zichem	S		X
Zoutleeuw	S	X	X

S: genoemd als stad; **V:** genoemd als vrijheid

Bronnen: Convocatielijsten: Damen, 'Prelaten'; Herautenlijsten: BL Ms add 26700; BnF MS Français 1968; CC, MS Chiflet 78; Wapenboek Gorrevod: KBR, MS II 6563 f. 197–200.



4. Lijst van Brabantse steden met beschrijving van het wapen en de stijdkreet van de hertog van Brabant, ca. 1470. CC, MS Chiflet 78 fol. 19v.

52 Zie voor Frankrijk ook Dauphant, *Le royaume*, 152–157 die zich onder andere ook baseert op BnF MS Français 1968.

53 CC, MS Chiflet 78 fol. 19v (raadpleegbaar via <https://memoirevive.besancon.fr/ark:/48565/xbwj0hkm4l3v>) wordt gedateerd rond 1470. BL Ms add 26700 wordt gedateerd begin zestiende eeuw en zou zijn opgesteld door een heraut in dienst van Filips de Schone. BnF MS Français 1968 (raadpleegbaar via ark:/12148/btv1b9059917v) wordt gedateerd tweede helft vijftiende eeuw. Zie over het type handschriften Hiltmann, *Heroldskompendien*, 142–146.

54 BnF MS Français 1968 f. 155v.

Aan de hand van de spelling wordt direct duidelijk dat de originele lijst vervaardigd is door een Franstalige heraut of klerk: hij vermeldt niet alleen de Franstalige namen voor diverse steden (*Louvain, Handvers, Boisleduc, Bergues sur le Zom*), maar hij weet zich ook niet goed raad met een aantal Dietstalige namen die fonetisch worden opgeschreven (*Arscot, Maestric, Tournout*, zie afb. 4). De specifieke aanduiding in alle drie de handschriften dat *Tiellemont aultrement nommé Tienne*, dus dat *Tiellemont*, de Franse aanduiding voor Tienen, ook wel *Tienne* wordt genoemd, duidt op een zelfde herkomst. Mogelijk verwijst de plaats *Vars* naar Waver. In twee manuscripten wordt *Sevenberghe* opgevoerd in plaats van Steenberghe zoals correct in het MS Chiflet staat vermeld; Zevenbergen verschijnt nooit in de lijsten van Brabantse steden.

De opstellers van de lijsten noemen voor ieder vorstendom eerst de steden, waarna wordt afgesloten met de beschrijving van het wapenschild van het vorstendom (alleen in het manuscript uit de British Library met een daadwerkelijke afbeelding) en de bijbehorende historische wapenspreuk, in het geval van Brabant, *Louvain au riche duc* (afb. 4).⁵⁵ Hier verwijst de wapenkreet naar een historisch deel van het territorium dat een speciale plaats inneemt voor de dynastie: voor Brabant werd 'de machtige hertog' (*riche* in deze context) aan Leuven gelieerd, verwijzend naar het gelijknamige graafschap dat de basis vormde voor het latere hertogdom. Ook wapenkreten van andere vorsten waren vaak verbonden met het territorium. Het kon bijvoorbeeld gaan om het benoemen van het vorstendom zelf (*Bourgogne!*), de heraldische beschrijving ervan (*Flandre au lion!*), of de relatie met een beroemd wapenfeit (*Limbourg à celui qui l'a conquis!*).⁵⁶



5. Zeven Brabantse stadspoorten met wapenschilden. ARA, Inventarissen Tweede Afdeling, inv.nr. 66 fol. 47r.

Door middel van de wapenkreet worden de steden nauw verbonden met het vorstendom, in het geval van Brabant zelfs met zijn oude historische kern. Dit onderstreept nog eens het samengestelde karakter van de Bourgondische personele unie, hier niet alleen opgevoerd als een unie van steden en een unie van vorstendommen maar direct daaraan verbonden als een unie van heraldische tekens met daaraan verbonden wapenkreten die teruggaan op de dynastieën die in vroeger tijden over de vorstendommen heersten. In verband met de Brabantse titulatuur is ook Lotharingen apart opgenomen, compleet met eigen wapenschild. Maar daar stuit de heraut op een probleem want welke steden waren hier nu gelegen? De oplossing: *Et au regard des villes qui sont en la duchie de Loteric il en y a aucunes sy dedens declarées*.⁵⁷ Met andere woorden: de steden in Lotharingen zijn hier al elders opgenomen, namelijk onder Brabant.

In totaal komt de Brabantse lijst op 21 tot 23 steden, een vergelijkbaar aantal dus als in de convocatielijsten voor de Staten van Brabant (zie Tabel 1). Alleen worden Turnhout en Graven/Grez daarin doorgaans geschaard onder de vrijheden en hier dus onder de steden. Verder ontbreken Zichem, Helmond en Eindhoven juist in het overzicht maar is Maastricht weer wel opgenomen. In de steden had de vorst zijn belangrijkste residenties en daar werd de grootste welvaart en rijkdom gecreëerd, ook al woonde daar slechts een derde deel van de bevolking. Dit stedenlandschap werd vervolgens weerspiegeld in deze door herauten opgestelde lijsten, die zich niet meer beperkten tot de heraldiek van koningen, hertogen, graven, baanderheren en ridders. Het is deze perceptie van een sterk verstedelijkt Brabant en in een groter verband de Bourgondische landen, die in deze lijsten aan de latere kaart met stipjes voorafgaat.

Stedelijke heraldiek

De haardstedentellingen en de stedenlijsten werden opgesteld vanuit het centrum van de macht, met name door het personeel van de vorstelijke kanselarij en de hofhouding. Uit de inleiding van dit artikel werd al duidelijk hoe in Antwerpen historiografie en heraldiek de perceptie van de relatie van de stad met het hertogdom bepaalden. Heraldiek was in ieder geval van onschatbare invloed op de waarneming door gewone mensen van stad en territorium. Het wapen van de stad werd immers niet alleen gebruikt op wassen zegels om documenten van de stad te waarmerken – een duidelijke uitdrukking van stedelijke autonomie – maar was overal in de publieke ruimte te zien, bijvoorbeeld op de stedelijke gebouwen en op de kledij van de stedelijke functionarissen, zoals bijvoorbeeld stadsboden. Op deze wijze werd niet alleen de stedelijke bevolking maar werden ook diegenen die de stad betraden en met wie de stad communiceerde, keer op keer geconfronteerd met het symbool van de stad en werden zij bewust gemaakt van de overgang naar de stedelijke ruimte.⁵⁸ Tijdgenoten identificeerden het wapen dan ook direct met de stad, zoals mooi is verbeeld in de miniatuur in de inventaris die Adriaan van der Ee in 1438 van de Brabantse

55 De beschrijving van het wapenschild en de wapenkreet ontbreekt in BnF, MS Français 1968.

56 Hablot, 'Cris de guerre et d'armes'. Het verhaal van de Limburgse wapenkreet is opgetekend in het derde kwart van de veertiende eeuw door de abt van Saint-Bertin bij Saint-Omer. Hertog Jan I zou na de slag bij Woeringen in 1288 zijn wapenkreet hebben veranderd in *Limbourg à celui qui l'a conquis!*, oftewel 'Limburg aan degene die het heeft veroverd!' Zie Jan van Heelu, *Rijmkroniek*, xxxvi. Ik heb geen bewijs dat deze wapenkreet ooit echt is gebruikt door de Brabantse hertogen. Sterker nog, in vijftiende-eeuwse bronnen, waaronder de hier besproken lijsten, blijkt de oude wapenkreet nog steeds springlevend.

57 CC, MS Chiflet 78, f. 8r; BnF, MS 1968 f. 156v. Zie hierover ook Lecuppre-Desjardin, *Le royaume*, 281.

58 Damen en Meer, 'Heraldry and Territory'.

charters maakte. De miniaturist slaagde erin om in een minuscule ruimte zeven stadspoorten met de wapenschilden van de zeven goede steden van Brabant af te beelden (afb. 5).⁵⁹ Het was de ultieme verbeelding van stedelijk Brabant, of althans van de grote politieke spelers onder de Brabantse steden. Het is tevens één van de vroegste afbeeldingen waarop we de Brabantse stadswapens in kleur kunnen aanschouwen.

Ook de banieren gedragen tijdens militaire expedities waaraan de steden deelnamen, waren gesierd met stadswapens. De banieren werden oorspronkelijk door adellijke legerleiders gedragen als herkenningpunten voor medestrijders. De stedelijke milities namen dit gebruik over; in Brabant kennen we de vroegste voorbeelden uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Hieruit blijkt ook duidelijk dat de steden door middel van hun banier hun eigen autonomie wilden uitstralen en laten zien dat zij een steentje bijdroegen aan het vorstelijk leger. Een Brabantse chroniqueur verhaalt hoe tijdens de belegering van 's-Gravenbrakel in 1426 een vinger van de banierdrager van Brussel werd afgeschoten. Hij weigerde echter de banier neer te leggen en beval zijn neef Simon van Ophem om het banier over te nemen, die bleef staan met de banier 'soe langhe die storm geduerde daer'.⁶⁰ Stedelijke vaandels prijkten ook op de stadspoorten en fungeerden naast trompetgeschal als waarschuwingmiddel voor de verdediging van de stad.⁶¹ In 1469 werd een ijzeren vaandel van maar liefst 189 *pont* (circa 79,3 kg) geplaatst op de Leuvense Grote Toren bij de Brusselse poort, versierd met het wapen van Leuven. In 1507 kwamen daar twee vaandels bij in de Leuvense kleuren rood en wit, waarmee de torenwachter kon waarschuwen als er gevaar dreigde wanneer 'eenich volck van buyten herwerths ane compt'.⁶² Het wapen representeerde de stad en de inwoners konden zich in sterke mate met dat wapen vereenzelvigen.

Het wapen verleende de stad en haar inwoners een sterke identiteit. Het is bijna zoals tegenwoordig het wapen van voetbalclubs letterlijk wordt gedragen door de supporters en via merchandise door vele anderen. Niet alleen voetbalclubs ontleen hun emblemen en kleuren vaak aan middeleeuwse stadswapens; ook tijdens allerhande festiviteiten (denk aan carnaval) worden de heraldische kleuren van de stad nog steeds gebruikt. Daarnaast zijn gemeentebesturen grootverbruikers van heraldiek: uit een recent overzicht van gemeentelogo's in Nederland blijkt bijna de helft een connectie heeft met heraldiek. Zij zijn namelijk het best herkenbaar omdat ze eenduidig het symbool van de stad of gemeente communiceren dat al eeuwenlang in gebruik is.⁶³ Gemeenten steken hier veel geld in omdat het cruciaal is om de juiste *corporate identity* uit te stralen.

Stadswapens en -zegels waren niet statisch maar evolueerden in de loop van de tijd. Blijkbaar vond de stad op een bepaald moment dat het echt anders moest en dat het beeld niet meer voldeed. Toch waren deze veranderingen niet, zoals bij vorstelijke persoonlijke zegels, ingegeven door het feit dat er een nieuw stadsbestuur aantrad: het stadszegel representeerde de onveranderlijke stedelijke gemeenschap (*communitas*). Het zegel gaf de stad de mogelijkheid om als een gemeenschap te handelen en zich als zodanig te definiëren en te representeren.⁶⁴ De evolutie van stadswapens is echter niet altijd even gemakkelijk te volgen omdat lang niet al het materiaal bewaard is gebleven. Bovendien verschilde het zegel waarmee steden hun documenten bekrachtigden, vaak van het wapen waarmee steden zich later afficheerden. Bedos-Rezak heeft in een analyse van de Franse stadszegels vastgesteld dat deze gedomineerd worden door een typisch element uit de ontstaansgeschiedenis van de stad of uit de stedelijke topografie. Daarbij maakt zij onder andere onderscheid tussen de verbeelding van de stad als een heilige ruimte (met afbeeldingen van de lokale beschermheilige of een belangrijke kerk), als een gebouwde ruimte (met een brug,

poort, stadsmuur, stadhuis), als een militaire ruimte (kantelen, kastelen) of als een economische ruimte (schepen, vissen). Zegels werden zo stadsportretten die in meer of mindere mate realistisch of idealistisch waren maar in ieder geval het beeld van de stad als de perfecte ruimte moesten uitstralen.⁶⁵

Ook in de Brabantse stadszegels zijn deze kenmerken terug te zien. In de dertiende eeuw gebruikten vrijwel alle in Tabel 1 genoemde steden een stadszegel. Raymond van Uytven merkte al op dat het ultieme symbool van stedelijke autonomie, het stadhuis, op de zegels ontbreekt. Dat komt waarschijnlijk omdat tegen het einde van de veertiende eeuw de meeste zegels wel waren uitontwikkeld terwijl pas vanaf toen de karakteristieke monumentale stadhuizen in het straatbeeld verschenen. Een belangrijke uitzondering is het zegel van Vilvoorde, dat al sinds 1266 een afbeelding van het stadhuis voerde.⁶⁶ Op het zegel van Leuven uit de veertiende eeuw is een kerk afgebeeld met centraal, op de plaats van de toegangsdeur, het wapen van de stad.⁶⁷ In 1262 was hier nog gewoon de deur te zien.⁶⁸ In 1460 is het wapen van de stad echter onder de kerk geplaatst met daarboven de beeltenis van Petrus, de beschermheilige van de stad. Dat zou zo blijven tot in de zestiende eeuw.⁶⁹ Petrus krijgt hier letterlijk de plaats van het helmteken dat op vorstelijke en adellijke zegels is te zien. Tegelijkertijd is het wellicht symbolisch dat het wapen van de stad de kerk letterlijk draagt en niet als een soort stempel erop is gezet. Ook de Leuvense Sint-Pieterskerk had een belangrijke stedelijke civiele functie: in de toren lag tot 1499 het archief van de stad opgeslagen, en in de jaren 1355–1361 waren daar zelfs de hertogelijke charters van Brabant ondergebracht.⁷⁰

Het Leuvense wapen (in rood een dwarsbalk van zilver; op het zegel waren de kleuren natuurlijk niet zichtbaar) had een veel abstractere vorm. Terwijl de kerk kon duiden op eender welke Brabantse kerk en niet alleen de Leuvense Pieterskerk, was dit abstracte wapen universeler herkenbaar bij een groot publiek. Daarbij kwam dat het wapen ook nog eens direct verwees naar het aloude graafschap Leuven en het hertogdom Neder-Lotharingen – althans zoals het sinds de tweede helft van de veertiende eeuw in wapenboeken zoals *Gelre* en *Bellenville* werd afgebeeld – en daarmee een bredere territoriale betekenis had.⁷¹ Het Leuvense wapen bleek zelfs nog universeler. Toen Maximiliaan van Habsburg op 10 augustus 1477 op doorreis van Maastricht naar Brugge in Leuven verbleef, concludeerde hij bij het betreden van het stadhuis dat het wapen van de stad hetzelfde was als dat van

59 Laurent, 'L'inventaire'; Van Uytven, 'Brusselse stadselementen', 135; idem, 'Flämische Belfriede', 146.

60 Bormans ed., *De Brabantsche yeesten*, cap. CXXIII.

61 In 1363 werden er in Leuven twee beschilderde vaandels geplaatst op de Wolfspoort, in 1383 nog eens twee op de Proefstraatpoort. In 1446 werd er aan de buitengevel van de Mechelse poort een vergulde *grote leeu* van steen (het symbool van het hertogdom) geplaatst met in *sinen poot* een vaandel met het stadswapen. Van Even, *Louvain*, 105, 121, 153.

62 Van Even, *Louvain*, 151.

63 Biswas, *Logo Land*, 210–211. Van de 352 gemeentelogo's hebben er 105 een logo met zuivere heraldiek of zijn heraldisch geïnspireerd. Nog eens 43 logo's hebben een mix van heraldiek met andere elementen.

64 Bedos-Rezak, 'Towns and seals', 39–40, 43; Eadem, *When ego*, 251–252.

65 Bedos-Rezak, 'Towns and seals', 44–46.

66 Van Uytven, 'Flämische Belfriede', 148; ARA, VZ inv. nrs. 8118, 33090. Viaene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 313 noemen het meer neutraal een 'Romaans gebouw met een dak en twee zijtorens'.

67 1358: zie ARA, VZ inv.nr. 24859.

68 ARA, VZ inv.nr. 28232.

69 Van Even, *Louvain*, 170–171; Viaene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 596. 1460: ARA, VZ inv.nr. 14527; 1553: ARA, VZ inv. nr. 27394.

70 Van Bragt, 'De Blijde Inkomst', 51; Van Even, *Louvain*, 337.

71 Van Ham, 'De wapens', 169. *Gelre*: op de eerste pagina van de Brabantse *marche d'armes* opgenomen als banier naast het gevierendeelde wapen van de hertog met als onderschrift 'Lotrike'. KBR, MS 15652–56 f. 72v. *Bellenville*: op de eerste pagina van de Brabantse *marche d'armes* opgenomen als eerste reguliere wapenschild naast het gevierendeelde wapen van de hertog met als opschrift 'Lotrike'. Pastoureau en Popoff, *Bellenville*, nr. [653].

Oostenrijk.⁷² In een poging dit toeval te verklaren, merkt een zestiende-eeuwse kroniekschrijver op dat graaf Hendrik II van Leuven († 1078) door keizer Hendrik IV (1050–1106) was aangesteld om 'te regeren ende te gouverneren over een groot deel van Oostenrijk, ende dat daer vuyt gecomen soudē zyn dat het hertogdomme van Oostenrijk eene wapene heeft met het graeffschap van Loven'.⁷³

Uit dit voorbeeld blijkt dat er veel onduidelijkheid was en is over de manier waarop steden eigenlijk aan hun heraldische tekens kwamen. Was het de vorst die deze wapens toewees of ontwierpen de steden die op eigen initiatief? In het geval van de incorporatie van hertogelijke heraldiek, ging het dan om toe-eigening of juist om een verleende gunst? Het voorbeeld van Antwerpen uit de inleiding toont aan hoe nauw verbonden de stedelijke heraldiek was met de ontstaansmythe van stad en hertogdom. Door middel van Brabo kreeg de stad zelfs Romeinse wortels toebedeeld. In de *Alderexcellentste cronyke*, gedrukt in Antwerpen (1498), staat dan ook expliciet dat Caesar het wapen aan de stad verleende: 'een borch van zelve in een velt van kelen, ende oeck twee handen, omdat Brabon die hant werp'.⁷⁴ Op zegels van de stad uit de dertiende eeuw is inderdaad een imposante burch te zien met toegangspoort, muren en een centrale toren met in de top drie banieren met handen. Sinds het einde van de dertiende eeuw werden deze geflankeerd door twee wapenschilden, het een met daarop een dubbelkoppige adelaar, het andere met het wapen van Brabant en Limburg.⁷⁵ Opnieuw werd een typisch symbool van stedelijke autonomie gecombineerd met een vorstelijk wapen, het ene verwijzend naar het hertogdom en het andere naar het markgraafschap.⁷⁶ De wapens werden bekroond met een banier met opnieuw een hand erop, waardoor de etymologische verklaring van de naam van de stad nog eens werd benadrukt (afb. 6).



6. Zegel van Antwerpen uit september 1339. ARA, VZ inv.nr. 28230.

Ook op het zegel van 's-Hertogenbosch is die band met het territorium duidelijk zichtbaar. 's-Hertogenbosch gebruikte in ieder geval sinds de dertiende eeuw een zogenoemd sprekend wapen op het zegel: een grote gebladerde boom geflankeerd door twee kleinere bomen. In de tweede helft van de veertiende eeuw veranderde dit in een meer figuratieve voorstelling: een geharnaste ridder ligt tussen een aantal bomen, leunend op zijn helm met in zijn rechterhand een geheven zwaard. Vlak boven hem bungelt het wapen van de hertogen van Brabant en Limburg aan een van de takken (afb. 7). Deze ridder in ruste zou de stichter van de stad verbeelden, mogelijk verwijzend naar hertog Hendrik I (ca. 1165–1235) die 's-Hertogenbosch stadsrechten verleende.⁷⁷ Volgens een zestiende-eeuwse kroniek had de stad zelfs exclusief toestemming van hertogin Johanna gekregen om het wapen met de vier leeuwen te mogen voeren.⁷⁸ Dit klopte natuurlijk niet:



7. Zegel van 's-Hertogenbosch uit april 1375. ARA, VZ inv.nr. 26158.

ook in Antwerpen en Brussel werd het wapen van de Brabantse dynastie uit de eerste helft van de veertiende eeuw in het zegel opgevoerd.



8. Zegel van Brussel uit juli 1374.
ARA, VZ inv.nr. 35722.

Op het Brusselse zegel uit de veertiende eeuw houdt de aartsengel Michael het wapen van de hertogen van Brabant en Limburg vast, daarvoor was dat nog een wereldbol (afb. 8).⁷⁹ Dit was tegen het einde van de vijftiende eeuw nog steeds het originele gevierendeelde wapen met de vier leeuwen, ook al voerde de toenmalige heersende Habsburgse dynastie hele andere heraldische tekens. Brussel verbond zich op deze manier net als 's-Hertogenbosch nog steeds met het oude hertogelijke huis dat de stad de meeste privileges had geschonken. Of was het, zoals Raymond van Uytven meent, juist het idee dat de stad 'de steun en toeverlaat [was] van het hertogelijke huis van Brabant'? Sint-Michiel was in ieder geval een belangrijk symbool als beschermheilige van de stad, dat niet alleen in 1455 prominent op de torenspits van het nieuwe stadhuis zou gaan prijken, maar uiteindelijk in de zestiende eeuw ook op het verder compleet rode veld van het stadswapen kwam te staan.⁸⁰

De stedelijke elites waren zich terdege bewust van de kracht van heraldiek. Zij vonden het in 1430 dan ook noodzakelijk om er bij hertog Filips de Goede op aan te dringen om niet alleen de titulatuur maar voortaan ook de heraldische tekens van Lotharingen, Brabant, Limburg en het markgraafschap Antwerpen te voeren.⁸¹ Daarop kwartierde Filips de Goede zijn wapen van Bourgondië-Vlaanderen met de gouden leeuw in een zwart veld (Brabant) en de rode leeuw in een zilver veld (Limburg). Er was geen plaats voor Lotharingen en het markgraafschap. De heraldische verbeelding van deze territoria verscheen alleen in de meer complexe heraldische configuraties van de gewesten en vrije steden die Filips de Goede bestuurde, zoals in diverse aanbiedingsminiaturen.⁸² Onder de Habsburgers verdween de Limburgse leeuw uit het persoonlijke wapenschild van de vorst. Hieruit blijkt dat de steden zich in grote mate identificeerden met de heraldische symboliek van het oude hertogelijk huis en dat zij deze in feite in later tijden opdrongen aan de nieuwe vorsten. Dat was enerzijds mogelijk omdat de steden aan het oude hertogelijke huis hun privileges te danken hadden en anderzijds omdat de steden in de heraldische uitingen van de nieuwe dynastie

72 *Am Suntag Laurencii is meins h.g. geriten in dat rathaus aus der purckt und beschawt der stat wappen ist gleich als Österreich.* Chmel ed., *Aktenstücke*, 159.

73 Boonen, *Geschiedenis*, 225–226.

74 Keesman, *De eindeloze stad*, 367.

75 Viene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 115. ARA, VZ inv.nr. 28230.

76 Van Ham, 'De wapens', 170–171. Zie ook de bijdrage van Arend Elias Oostindiër in dit jaarboek.

77 1375: ARA, VZ inv.nr. 26158; Koldewij, 'Zegelstempels', 227.

78 Hermans, *Verzameling*, 46: 'vrou lanne, daer zy oock hooclyck besconken waren vander stat, ende op die tyt gaf vrou lanne als hartoginne die stat vanden Bosch, dat sy mogen vueren inder stat wapene iij leewen mitten boome, dat welcke die ander steden van Brabant niet en hebben'. Ook geciteerd door Koldewij, 'Zegelstempels', 225.

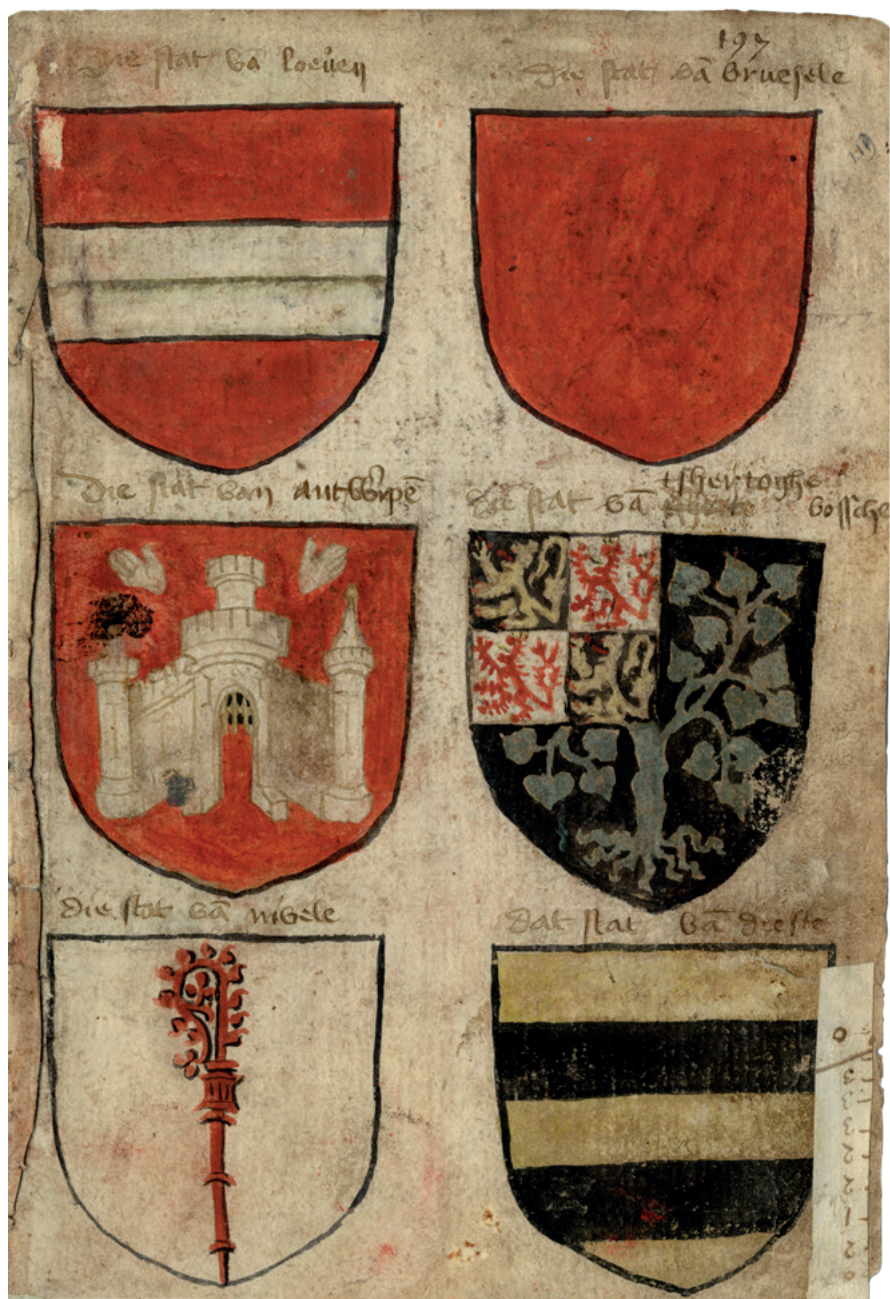
79 In 1374: ARA, VZ inv.nr. 35722. Nog steeds zo in 1471: ARA, VZ inv.nr. 18574.

80 Van Uytven, 'Brusselse stadsementen', 136.

81 Vrancken, *Blijde Inkomsten*, 313: 'Item geloven wij hen dat wij aennemen soelen den titel ende wapenen van Lothrijck, van Brabant, van Lymborch ende marcgreve des heilichs rijcs also dat behoort.'

82 Zie Stroo, *De celebratie*, 96–97; Lecuppre, *Le royaume*, 293–295.

graag hun oude wortels weerspiegeld zagen. Brabant had zich immers vrijwillig onder het gezag van de Bourgondische hertogen gevoegd. Die waren bereid, mogelijk ook vanwege het prestige van de hertogdommen, om hieraan gehoor te geven. Niet alleen de stedelijke maar ook de vorstelijke heraldiek kwam dus voort uit een wisselwerking tussen vorst en steden.



8. Wapenschilden van zes Brabantse steden in het Wapenboek Gorrevod. KBR, MS II 6563 f. 109r

Terwijl op de zegels een combinatie van stedelijke en vorstelijke symboliek te zien is, was het stadswapen veelal anders geconfigureerd; alleen het wapen van Antwerpen lijkt nog het meest op het zegel. Dat had mogelijk te maken met de strenge conventies van heraldiek met betrekking tot kleuren en afbeeldingen. Het is opvallend dat in de klassieke wapenboeken uit de tweede helft van de veertiende eeuw geen aandacht is voor de stedelijke heraldiek. Natuurlijk waren deze gemaakt voor een vorstelijk en/of adellijk publiek dat niet vermoeid hoefde te worden met de stedelijke heraldiek. Daarentegen waren de stedelijke elites zelf wel geïnteresseerd in een heraldische verbintenis met het territorium, zoals hierboven is betoogd.

De vroegst bewaarde kleuren afbeeldingen van de stadswapens in diverse registers en wapenboeken dateren pas uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Het voor zover bekend oudste wapenboek waarin de Brabantse steden afgebeeld staan, is dat van Gorrevod. Het is in ieder geval voor 1450 gemaakt, maar het gedeelte met de stadswapens kan aan de hand van de watermerken in de jaren 1430 gedateerd worden.⁸³ Hierin staan niet minder dan 123 wapens afgebeeld van steden in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Zeeland. Het is de grootste bekende collectie van stedelijke heraldiek uit een vijftiende-eeuws wapenboek. Brabant opent niet alleen de reeks maar van het hertogdom zijn ook de meeste steden opgenomen: 23 (zie Tabel 1). Opnieuw komt het rijtje steden voorbij uit de convocatielijsten en de herautslijsten, maar nu op schitterende wijze gevisualiseerd en met aandacht voor de hiërarchie: op het eerste blad (zie afb. 9) worden de vier hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch genoemd, gevolgd door Nijvel, en de heerlijke stad Diest. Tienen en Zoutleeuw, de twee laatste van de zeven goede steden, volgen pas na Maastricht op de volgende pagina. Het is verder opvallend dat steden die doorgaans eerder als vrijheden werden gekarakteriseerd, zoals Eigenbrakel, Eindhoven, Graven en Helmond, in dit heraldische overzicht ontbreken. Verder spreekt er nog wat onzekerheid uit over de exacte voorstellingen: sommige wapenschilden zijn niet voltooid (Hannuit, Zichem en Waver) en sommige bovenschrijften zijn doorgehaald ('s-Hertogenbosch, Diest) of zijn gewoon onduidelijk (*die stat van Masie?*).

De totstandkoming van wapenboeken hing doorgaans niet af van één briljante heraut. Het ging eerder om *teamwork* waarbij heraldische experts samenwerkten met schrijvers en schilders.⁸⁴ De achtergrond van het team dat het wapenboek Gorrevod heeft geproduceerd, is waarschijnlijk Brabants en specifiek Brussels. Ook de afbeelding van de wapens van alle Brabantse baannotsen in het glasraam van het Brusselse stadhuis, geplaatst in de eerste decennia van de vijftiende eeuw, wijst hierop.⁸⁵ Volgens Van den Bergen-Pantens moeten de vervaardigers van het wapenboek in de omgeving van de Brusselse stadssecretaris Peter van der Heyden of de hertogelijk secretaris Emond van Dinther worden gezocht. Juist in het Brusselse milieu waren tal van schrijvers en klerken actief die een brugfunctie vervulden tussen het hof en de stad.⁸⁶ Robert Stein constateerde in de jaren 1410–1440 een verschuiving van een dynastiek naar een territoriaal bewustzijn in de historiografische werken van Hennen van Merchtenen, en van bovengenoemde auteurs.⁸⁷ Dat bewustzijn is al veel eerder terug in te zien in de stedelijke heraldiek maar kwam in het wapenboek tot een integratie met de vorstelijke en adellijke heraldiek waarmee Brabant op unieke wijze als territorium werd gerepresenteerd.

83 KBR, MS II 6563 f. 109r-111r. Zie over de watermerken Clemmensen, *The Gorrevod armorial*, 232. Daarmee zijn deze wapens mogelijk ouder dan die afgebeeld in de kapitalen van de verschillende hoofdstukken van het cartularium van Adriaan van der Ee van 1438. Vgl. Van Ham, 'De wapens', 167–168 die het wapenboek Gorrevod toen niet onder ogen heeft gehad.

84 Pastoureaux en Popoff, *Grand armorial*, 36–38.

85 KBR, MS II 6563 fol. 91r. Zie over dit glasraam verder uitgebreid Damen, 'Heren', 153–158.

86 Van Den Bergen-Pantens, 'L'armorial', 824. Zie over deze secretarissen Stein, *Politiek*, 289–295.

87 Stein, *Politiek*, 272–274.

Conclusie

Prins Filips moet in 1549 na zijn rondreis door de Nederlanden en door Brabant – hij deed naast de vier hoofdsteden ook Mechelen, Breda, Bergen op Zoom, Turnhout en natuurlijk Maastricht aan – een aardig beeld hebben gekregen van het stedelijk landschap in de Nederlanden. Calvete de Estrella legde hem dat ook nog eens uit in zijn kroniek met betrekking tot Brabant:

Heel Brabant is verdeeld over vier jurisdicties of belangrijkste delen, te weten Antwerpen, Leuven, Brussel en 's-Hertogenbosch waaronder weer andere steden, plaatsen en dorpen vallen. Onder Antwerpen vallen Herentals en Lier waardoor de rivier de Nete stroomt en onder Leuven de stad Tienen of Thenae, die aan de rivier de Gete ligt, die vandaar naar Halen stroomt en uitmondt in de rivier de Demer.⁸⁸

Het valt op hoe Calvete de Estrella de traditionele politieke volgorde, met Leuven als oudste stad voorop, heeft vervangen door een nieuwe orde die meer recht doet aan de economische realiteit met Antwerpen als internationale handelsmetropool aan de top. Ook noemt hij weer twee alternatieve vormen voor de stad Tienen, net als de herauten in de lijsten van de vijftiende eeuw dat deden. Ten slotte benadrukt Calvete de Estrella het belang van de rivieren als de verbindende factor van het stedelijke netwerk binnen Brabant en met de wereld daarbuiten.

Mogelijk had Filips ook de eerste kaart van Brabant gezien die Jacob van Deventer rond 1536 had gemaakt in opdracht van de Raad van Brabant.⁸⁹ Hij was het in ieder geval die de beroemde cartograaf later de opdracht gaf om gedetailleerde kaarten te maken van de meeste steden in de Nederlanden. Die cartografische representaties stonden niet centraal in dit artikel.⁹⁰ Ik heb willen laten zien hoe de stedelijke en vorstelijke elites in een voortdurende dialoog met elkaar vorm gaven aan het Brabantse territorium. Zij gebruikten daarvoor verschillende administratieve technieken die elk een eigen beeld opleverden, dat ook voor tijdgenoten zichtbaar was. Het lezen en representeren van het territorium in fiscale, politieke en heraldische zin gebeurde zowel op initiatief van de hertog als van de steden zelf en leverde allerhande lijsten op. De technieken hebben elkaar ongetwijfeld beïnvloed en lijsten waren op alle mogelijke manieren bruikbaar en toepasbaar, in de administratie, in herautenlijsten en in wapenboeken.

Met name heraldische tekens waren een belangrijk middel waarmee de stad naar buiten kon treden en zich kon representeren. Uit de totstandkoming van deze wapens komt naar voren dat deze eerder in een soort dialoog met de vorst en zijn omgeving ontstonden, dan zuiver vanuit een stedelijke ontwerp. Juist de interactie van stedelijke en vorstelijke symboliek liet de verbondenheid van de stad zien met zowel de dynastie, ook al werd eerder verwezen naar de oude machthebbers, als met het hertogdom. De steden in Brabant waren met recht Brabantse steden.

88 Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje*, 366: *Toda Brabante se reparte en quarto toparchias o braços principales, que son Anvers, Lovayna, Bruselas y Bosleduc, las quales tienen debaxo de su jurisdicción otra villas, lugares y aldeas. Siguen a Anvers, Herentals y Liere, por las quales passa el río Nethe, y a Lovayna la villa de Tienen o Thenae, que está a la ribera del río Gheete, que de allí va a Halen, y entra después en el río Demer. A Bruselas sigue Vilvorden, por la qual passa el río Zeyna. Son sujetas a Bosleduc las villas de Eyndhoven, que está fundada sobre el río Dommele, y Helmont, por la qual passa el río Aade.*

89 Franssen, 'Ducatus Brabantiae', 96.

90 Zie hiervoor de bijdrage van Colin Dupont in dit jaarboek.

Afkortingen

ARA, VZ:	Algemeen Rijksarchief, Verzameling Zegelafgietsels
BL:	British Library
BnF:	Bibliothèque nationale de France
CC:	Collection Chiflet
FA:	Felix-archief
KBR:	Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale

Archivalia

Antwerpen, Felix-archief

Ancien Régime Archief, inv. nrs. PK 2548–2552, 2558, 2568
 Besançon, Bibliothèque municipale, Collection Chiflet, MS Chiflet 78: Recueil de pièces d'Estat.
 Tome III

Brussel, Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale

MS 2088–2098, II 6563

Brussel, Algemeen Rijksarchief

Inventarissen Tweede Afdeling, inv.nr. 66
 Verzameling zegelafgietsels

Londen, British Library

MS Add 26700

Parijs, Bibliothèque nationale de France

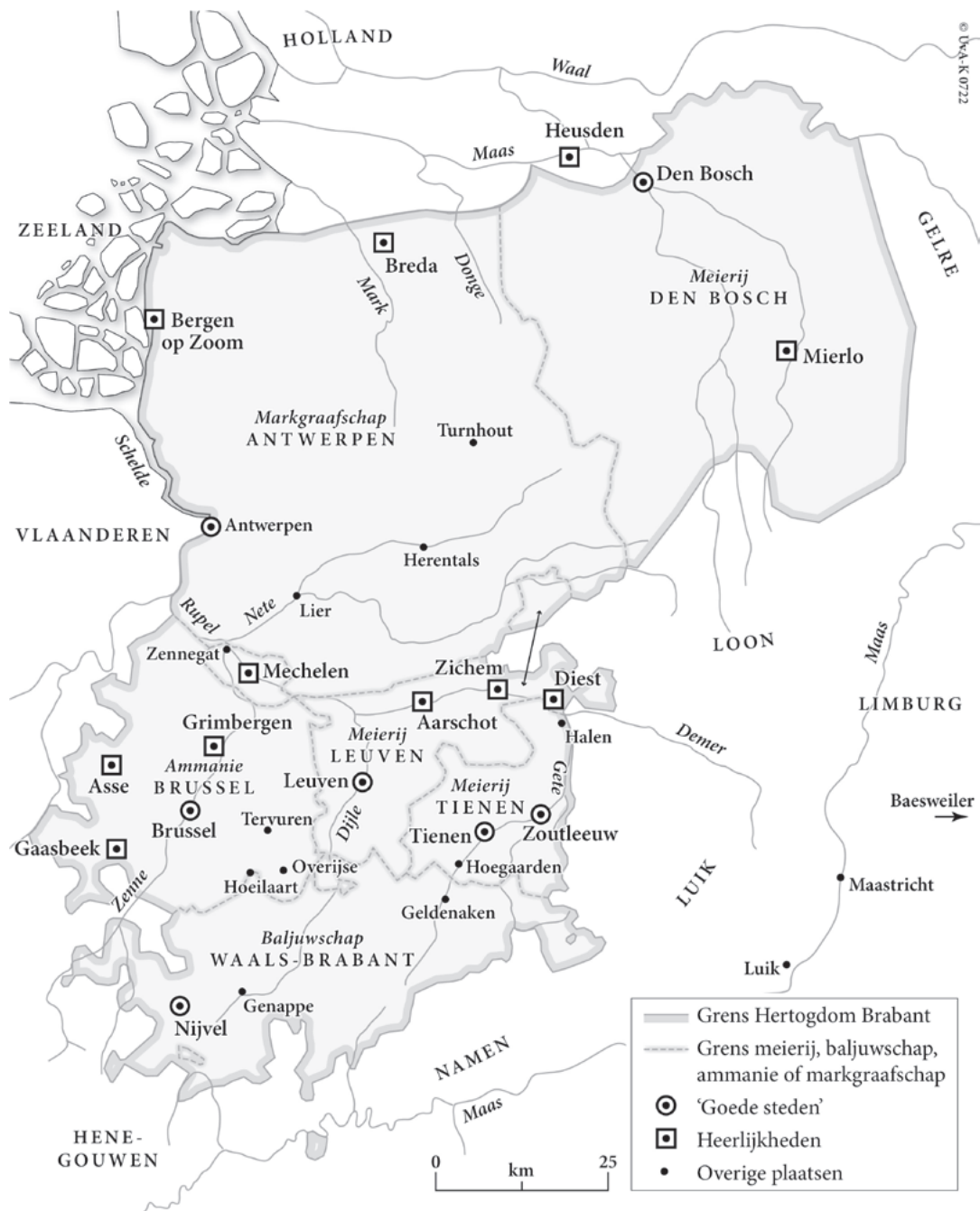
MS Français 1968, 2670

Gepubliceerde bronnen en secundaire literatuur

- Ansems, J.B., *Den Luyster ende Glorie van het Hertoghdome van Brabant* (Brussel 1699).
- Asenjo González, María, 'Ciudades y Hermandades en la Corona de Castilla: Aproximación sociopolítica', *Anuario de estudios medievales* (1997) 103–146.
- Bedos-Rezak, Brigitte, 'Towns and seals: representation and signification in Medieval France', *Bulletin of the John Rylands Library* 72 (1990) 35–49.
- , *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages* (Leiden 2010).
- Bergen-Pantens, C. Van Den, 'L'armorial dit de Gorrevod: deux compilations, deux méthodes', *Revue du Nord* 88 (2006) 805–824.
- Biswas, Amit K., *Logo land: compilation of all the municipality logos of the Netherlands* (Eindhoven 2021).
- Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384–1506)* (Brussel 1978).
- , 'The Medieval Roots of the Constitution of the United Provinces', *The Medieval Low Countries. An Annual Review*, 4 (2017) 215–248.
- , *Medezeggenschap: politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020).
- Boffa, Sergio, 'La première carte manuscrite du duché de Brabant (c. 1535)', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 95–109.
- Boone, Marc, 'Destroying and Reconstructing the City: the Inculcation and Arrogation of Princely Power in the Burgundian-Habsburg Netherlands (14th–16th centuries)' in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra, red., *The Propagation of Power in the Medieval West. Selected Proceedings of the international conference. Groningen, 20–23 November Groningen, 1997 (Medievalia Groningana XXIII)*. (Groningen 1996) 1–33.
- Boonen, Willem, *Geschiedenis van Leuven, geschreven in de jaren 1593 en 1594*. Edward van Even, ed. (Leuven 1880).
- Bormans, J. H., ed., *De Brabantsche yesten, of Rijkmkronijk van Brabant, zevende boek* (Brussel 1869).

- Bragt, Ria van, *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356): een inleidende studie en tekstuitgave. Anciens pays et assemblées d'états = Standen en landen 13* (Leuven 1956).
- Bussels, Stijn, 'The Importance of Being Present: The Performances of Prince Philip in Binche and Antwerp' in: Margaret McGowan en Margaret Sheering, red., *Charles V, Prince Philip, and the Politics of Succession. European Festival Studies: 1450–1700* (Turnhout 2020) 151–176 <doi:10.1484/M.EFS-EB.5.120384>.
- Calvete de Estrella, Juan Cristóbal, *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe don Philippe*. Paloma Cuenca Muñoz ed. (Madrid 2001).
- Chmel, Joseph ed., *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian's I.* (Wenen 1854).
- Clemmensen, Steen, *The Gorrevod amorial* (Farum 2019).
- Coppens, Herman, 'Meerijen en kwartieren', in: R. van Uytven red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen 2*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (Brussel 2000) 627–670.
- Cuvelier, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVe siècle)* (Brussel 1912).
- Damen, Mario, 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: M. Damen en L. Sicking, red., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139–158.
- , 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp', *The Medieval Low Countries* 1 (2014) 173–203 <doi:10.1484/J.MLC.5.103717>.
- , 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 182 (2016) 5–274 <doi:10.3406/bcrh.2016.4335>.
- , 'The Political Ranking and Hierarchy of the Towns in the Late Medieval Duchy of Brabant', *Anuario de Estudios Medievales* 48 (2018) 149–177 <doi:10.3989/aem.2018.48.1.05>.
- , en Marcus Meer, 'Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space', in: Mario Damen en Kim Overlaet, ed., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 244–276 <doi:10.1515/9789048551804-012>.
- , en Kim Overlaet, 'Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe: An Introduction' in: Mario Damen en Kim Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 13–26 <doi:10.2307/j.ctv25wxbh8.5>.
- , en —, 'Weg van de staat. Blijde Intredes in de laat-middeleeuwse Nederlanden op het snijvlak van sociale, culturele en politieke geschiedenis', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134 (2019) 3–44 <doi:10.18352/bmgn-lchr.10451>.
- Dubuisson, Pierre, en Lucien Fourez, *Armorial de Huldberg* (Leuven 1994).
- Elden, Stuart, 'How Should We Do the History of Territory?', *Territory, Politics, Governance* 1 (2013) 5–20 <doi:10.1080/21622671.2012.733317>.
- , *The Birth of Territory* (Chicago 2013).
- Even, Gérard Edouard Van, *Louvain dans le passé et dans le présent: formation de la ville, événements mémorables, territoire, topographie, institutions, monuments, œuvres d'art* (Leuven 1895).
- Gonzalo Sánchez-Molero, J.L., 'Juan Cristóbal Calvete de Estrella (c. 1510–1593)' in: Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje, XVII-L*.
- Génard, Pierre, 'De haardtellingen van Antwerpen van 1480 en 1526', *Antwerpsch Archievenblad* 14 (1879) 179–195.
- Guenée, Bernard, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles* (Parijs 1993).
- Guicciardini, Lodovico, (Cornelis Kiel) en (Petrus Montanus) vertalers, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*, (Amsterdam 1612).
- Haemers, Jelle, '"L'union fait la force". Ideology and the social history of urban leagues in Brabant (13th–14th centuries)' in: Roland Deigendesch en Christian Jörg, red., *Städtebünde und städtische Aussenpolitik. Träger, Instrumentarien, und Konflikte während des hohen und späten Mittelalters* (Ostfildern 2019) 291–310.
- Ham, W.A. van, 'De wapens van de steden in het voormalig hertogdom Brabant', *De Brabantse Leeuw: tijdschrift voor genealogie* 11–12 (1976) 163–193.
- Hardy, Duncan, *Associative Political Culture in the Holy Roman Empire: Upper Germany, 1346–1521*. Oxford Historical Monographs (Oxford, New York 2018).
- Heelu, Jan van, *Rijmkroniek van Jan van Heelu betreffende de slag van Woeringen van het jaar 1288*, J.F. Willems, ed. (Brussel 1836).
- Hermans, C.R., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1846).
- Hiltmann, Torsten, *Spätmittelalterliche Heroldskompendien: Referenzen adeliger Wissenskultur in Zeiten gesellschaftlichen Wandels* (Frankreich und Burgund, 15. Jahrhundert). Pariser Historische Studien 92 (München 2011).
- Ijsewijn, Jozef, 'Henricus de Oesterwijck, the first Latin poet of the University of Louvain (ca 1430)', *Humanistica Lovaniensia* 18 (1969) 7–23.
- Johnson, Tom, 'The Tree and the Rod: Jurisdiction in Late Medieval England', *Past & Present* 237 (2017) 13–51 <doi:10.1093/pastj/gtx051>.
- Jütte, Daniel, 'Entering a city: on a lost early modern practice', *Urban History* 41 (2014) 204–227 <doi:10.1017/S096392681300062X>.
- Keesman, Wilma, *De eendeloze stad: Troje en Trojaanse oorsprongsmityhen in de (laat)middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2017).

- Kint, An, *The franchise of commerce: social relations in sixteenth-century Antwerp* (onuitgegeven proefschrift: Columbia University, New York 1996).
- Koldewij, Jos, 'De zegelstempels van de stad 's-Hertogenbosch', *Spiegel Historiae* (1985).
- Laurent, René, 'Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIV^eme et XV^eme siècles', *Cahiers Bruxellois* 8 (1963) 161–234.
- , 'L'inventaire des chartes de Brabant établi par Adrien Vander Ee en 1438', *Scriptorium* 23 (1969) 384–392 <doi:10.3406/scrip.1969.3385>.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, *Le royaume inachevé des ducs de Bourgogne (XIV^e-XV^e siècles)* (Parijs 2016).
- Loo, Mathijs van der, 'Beden en Blijde Inkomste. Filips de Goede en 's-Hertogenbosch tussen 1430 en 1438', *In Brabant* 12 (2021) 12–19.
- Maddens, Nicolaas, *De bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515–1550)*. Ancien pays et assemblées d'états = Standen en landen 72 (Kortrijk-Heule 1978).
- Moureaux-Van Neck, A., 'Laide brabançonne de 1374', in: *Hommage au Professeur Paul Bonenfant 1899–1965. Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'université libre de Bruxelles* (Brussel 1965) 267–283.
- Oostindier, Arend Elias, en Rombert Stapel, 'Demographic Shifts and the Politics of Taxation in the Making of Fifteenth-Century Brabant' in: Mario Damen en Kim Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 141–178 <doi:10.2307/j.ctv25wxbh8.10>.
- Pastoureau, Michel, en Michel Popoff, *Grand armorial équestre de la Toison d'or* (Saint-Jorioz 2001).
- , en — ed., *L'armorial Bellenville* (Lathuile 2004).
- Rock, Jelle De, *The Image of the City in Early Netherlandish Painting (1400–1550)* (Turnhout 2019).
- Rückert, Peter, 'Die Grafen von Württemberg, die schwäbischen Reichsstädte und Kaiser Karl IV. in Konflikt und Kooperation', in: Roland Deigendesch en Christian Jörg red., *Städtebünde und städtische Aussenpolitik. Träger, Instrumentarien, und Konflikte während des hohen und späten Mittelalters* (Ostfildern 2019) 103–124.
- Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven en Londen 1998).
- Soly, Hugo, '1549: A Year of Grace for Emperor Charles V and his Subjects in the Low Countries' in: Margaret McGowan en Margaret Shewring, red., *Charles V, Prince Philip, and the Politics of Succession*. European Festival Studies: 1450–1700 (Turnhout 2020) 47–69.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- , *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380–1480* (Hilversum 2014).
- Steurs, W., 'Les Franchises du duché de Brabant au moyen âge', *Handelingen van de koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België* 25 (1973) 139–298.
- Stroo, Cyriel, *De celebratie van de macht: presentatieminia-turen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede (1419–1467) en Karel de Stoute (1467–1477)*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten: Nieuwe reeks nr. 7 (Brussel 2002).
- Uyttebrouck, André, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen âge (1355–1430)* (Brussel 1975).
- Uytven, Raymond van, 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290–1293)', *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis* 44 (1966) 413–456.
- , 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch' in: H.F.J.M. van den e.a. Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden* (Tilburg 1982) 4–63.
- , 'Flämische Belfriede und sudniederländische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos' in: Alfred Haverkamp en Elisabeth Müller-Luckner red., *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in Mittelalterlichen Gemeinden* (München 1998) 125–160.
- , 'Brusselse stadselementen', in: Véronique Van de Kerckhof, red., *Met passer en penseel. Brussel en het oude Hertogdom Brabant in beeld* (Brussel 2000) 135–140.
- Vannieuwenhuyze, Bram, Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte (onuitgegeven proefschrift: Universiteit Gent 2008).
- Vaughan, Richard, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (Londen 1972).
- , *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Londen 1970).
- Viaene-Awouters, Lieve, en Ernst Warlop, *Gemeentewapens in België. Vlaanderen en Brussel. I–I* (Brussel 2002).
- Vrancken, Valérie, *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* Standen en Landen 112 (Brussel 2018).
- Weber, Max, *Politik als Beruf* (Berlijn 1982).
- Wijffels, A., 'Flanders and the Scheldt question: A mirror of the law of international relations and its actors', *Sartoniana* 15 (2002) 213–280.



‘Daer tstat van Antwerpen thoet af waer’:

Constructies en interpretaties van het markgraafschap Antwerpen als juridische ruimte in de veertiende en vijftiende eeuw

Op een zaterdagochtend in oktober 1417 werd Aart Willems, de knecht met het ene oor, voor het stadhuis van Antwerpen onthoofd.¹ Het Antwerpse stadsbestuur had kosten noch moeite gespaard om dit voor elkaar te krijgen. Niet lang tevoren had het Aart verbannen uit het de stad en het markgraafschap Antwerpen omdat hij medeplichtig was aan het zwaar mishandelen, zonder enige reden, van Peter Jan Heyns. Voordat hij zijn straf had uitgezeten was hij echter alweer in het markgraafschap teruggekeerd, *vele onsedes ende overdeden bedrivende*. De heer van Hoogstraten, Jan van Cuijck, had hem laten vastzetten in het ‘ijzeren vorstershuis’. Zodra het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, stuurde het zijn roe- en stokdragers Gillis Putoir en Jan Camerlinc naar Hoogstraten om Aart te laten uitleveren.² De heer van Hoogstraten weigerde echter gehoor te geven aan de gerechtsdienaren uit de Scheldestad. Nog drie keer stuurde Antwerpen een steeds zwaardere delegatie om de uitlevering van Aart te bewerkstelligen. De laatste bestond uit niemand minder dan de schout van Antwerpen, ridder Filips van der Couderborch, burgermeester Gillis Damaes, en de schepenen Klaas van der Elst en Laurens van Aarschot, vergezeld door een contingent hand- en voetboogschutters, die Aart uit het vorstershuis haalden en te Antwerpen in het Steen vastzetten. Ze wachtten niet op een tegenactie. De volgende ochtend werd de executie voltrokken.³

De laatste dagen van Aart Willems illustreren niet alleen dat de definitie van jurisdictie in vijftiende-eeuws Brabant voor misdadigers een kwestie van leven of dood kon zijn, maar ook dat het bestuur van een stad als Antwerpen soms grote moeite deed om zijn jurisdictie over het achterland zo expansief mogelijk te definiëren. De stedelijke magistraat had geen boodschap aan de vermeende zelfstandigheid van de heer van Hoogstraten: de stad wilde haar eigen recht handhaven en duldde niet dat daar in haar ogen inbreuk op werd gepleegd. Voor stadsbesturen, heren en andere inwoners van het laatmiddeleeuwse hertogdom was het belangrijk om inzicht te hebben in de ruimte waarin zij leefden. Bij de definitie van juridische, maar ook van economische en fiscale ruimtes stonden er voor hen concrete

- 1 Deze publicatie maakt deel uit van het project *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant* (met projectnummer 360-50-100) van het onderzoeksprogramma Vrije competitie dat (mede) is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), onder leiding van Mario Damen en in samenwerking met Kim Overlaet. In dit project wordt het concept ‘territorium’ grondig geïnterpreteerd, zie bijvoorbeeld de introductie van Damen en Overlaet in hun bundel *Constructing and Representing Territory*. Hoewel dit artikel geen studie naar territorium op zichzelf is, berust het wel op ideeën over de constructie en perceptie van territorium als gelaagde ruimte in een middeleeuwse context.
- 2 Jan IV van Cuijck was heer van Hoogstraten van 1381-1382 tot 1429 en stierf op 15 juni 1442. Gillis Putoir (alias van Haveskerke), werd in 1441 amman van Antwerpen voor het leven, heer van ‘s-Gravenwezel (vanaf 1447/1452) en heer van half Merksem-Schoten (vanaf 1454). Hij stierf voor 17 mei 1479. Zie Damen, ‘Prelaten’, nr. 363 resp. 688.
- 3 AA 27, 77-78 d.d. 1417 [maart-oktober].

belangen op het spel. Die belangen verschilden niet alleen tussen personen, maar ook tussen politieke actoren als de adel en de steden – zoals in het geval hierboven. Omdat hun belangen uiteenliepen, verschilden ook de ideeën over ruimte die zij probeerden uit te dragen. De vraag rijst op welke manieren mensen ruimte voor zich zagen, hoe ze die structureerden en betekenis toekenden, op welke ideeën ze zich baseerden en hoe ze hun ideeën probeerden over het voetlicht te brengen bij elkaar en bij de vorst.

De afgelopen decennia hebben historici veel aandacht besteed aan de studie van de 'productie' van ruimte in de middeleeuwen. In navolging van de Franse socioloog Henri Lefebvre zien ze ruimte niet als een gegeven, een 'container' waarbinnen handelingen plaatsvinden, maar als in zichzelf 'geproduceerd' door het handelen van mensen. Door hun handelen structureren mensen de ruimte en geven ze die betekenis. Lange tijd floreerde dit onderzoek vooral binnen de stadsgeschiedenis, maar dit is niet langer het geval. De laatste jaren hebben historici steeds vaker benadrukt dat ook bovenlokale en bovenregionale ruimtes sociaal geproduceerd zijn. Onderzoek naar zulke ruimtes overstijgt zelfs individuele vorstendommen. Zo onderzochten Élodie Lecuppre-Desjardin en Robert Stein vanuit verschillende invalshoeken de constructie van het Bourgondische statencomplex als een meer of minder geïntegreerde politieke ruimte.⁴

In de late middeleeuwen berustte de productie van zulke ruimtes op uiteenlopende processen. Voor een deel konden verschillende politieke actoren zoals vorsten, stedelijke elites, adel en geestelijkheid de ruimte actief structureren. Hiervoor beschikten ze over diverse strategieën en technologieën, zoals het definiëren van grenzen, het voeren van rechtszaken over jurisdictie of het proberen te voorkomen van vervreemding van domeingoederen. Betrokkenen moesten zich echter ook altijd verhouden tot processen die ze niet konden sturen. Onderzoekers als Tom Johnson hebben recent aangetoond op welke manier veranderingen in het fysieke landschap, of verschuivingen in de politieke, economische en juridische verhoudingen in een gebied voor tijdgenoten de noodzaak konden scheppen om ruimtelijke structuren opnieuw te definiëren.⁵

De herdefinitie van ruimtelijke structuren was echter niet eenvoudig. In veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant baseerden betrokkenen hun ideeën over de ruimtelijke structuren op uiteenlopende vormen van 'geheugen', variërend van herinnering, mondelinge overleveringen, geschiedschrijving tot officiële rechtsdocumenten en – misschien wel het belangrijkste – hun handelen in de dagelijkse praktijk.⁶ De mogelijkheden voor verschil van interpretatie van de ruimtelijke structuur waren dus groot en bovendien liepen de belangen van verschillende groepen, zeker in geval van conflict, uiteen. Reflectie op zulke belangenconflicten beperkte zich niet tot de rechtszaal: in de veertiende en vijftiende eeuw becommentarieerden verschillende Brabantse kroniekschrijvers conflicten in hun werk. Hierbij besteedden ze uitgebreid aandacht aan het verloop van de processen en aan de onderliggende juridische argumentaties van de betrokken partijen.

Om hun visie op de ruimte werkelijkheid te laten worden was het voor betrokkenen van cruciaal belang dat ze erin slaagden hun ideeën ingang te doen vinden bij andere groepen.⁷ Zij streefden aan de hand van verschillende strategieën actief naar de erkenning van hun claims, maar het is nog de vraag of en op welke manier een partij erin slaagde de ruimte beslissend vorm te geven. Om deze reden hebben onderzoekers betoogd dat het zinniger is de ruimtelijke werkelijkheid niet te zien als de (definitieve) uitkomst van een proces, maar het te bestuderen als een proces zelf. De ruimtelijke werkelijkheid is dan steeds slechts een tijdelijke uitkomst van de interactie tussen groepen met verschillende ideeën, die steeds vraagt om herinterpretatie, heronderhandeling en herbevestiging door handelingen van

mensen in de praktijk van alledag. Daarom betoogt Johnson dat het zinnig is om jurisdictie te bestuderen als een proces, eerder dan als de uitkomst daarvan. De definitie van jurisdictie is altijd voorlopig en wordt beïnvloed door verschuivende politieke, economische en juridische verhoudingen in een gebied. De juridische werkelijkheid berust op ideeën over ruimte in de hoofden van mensen, hun interpretatie van (al dan niet in charters vastgelegde) eeuwenoude rechten, ruimtelijke praktijken en het veranderende fysieke landschap.⁸

Het doel van dit artikel is te onderzoeken op welke manieren Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw vorm en betekenis gaven aan het markgraafschap Antwerpen als politieke ruimte. In de moderne historiografie geldt het markgraafschap vaak als een van de zes juridische of vier fiscale 'districten' van het hertogdom Brabant (zie kaart).⁹ Veel historici hebben erkend dat deze betiteling niet helemaal recht doet aan de ruimtelijke realiteit. Die was ambigu en chaotisch: vorstendommen waren geen lappendekens van homogene ruimtelijke puzzelstukjes, maar verschillende gezagselementen en (juridische, economische, fiscale) structuren liepen door elkaar heen. Desondanks blijkt de verleiding groot om het hertogdom in te delen in meierijen en fiscale districten, om orde te scheppen in de ruimtelijke chaos. Enerzijds geeft dit inderdaad overzicht, maar anderzijds verhult het de manier waarop tijdgenoten zelf omgingen met de ruimtelijke ambiguïteit.

Het markgraafschap had een belangrijke positie in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders. De hertogen, de stad Antwerpen, de Staten en kroniekschrijvers ontleenden er status aan, maar interpreteerden het allemaal op een andere manier. Bovendien veranderden hun ideeën over de betekenis en de ruimtelijke samenstelling van het markgraafschap onder invloed van verschuivende politieke, juridische, fiscale en economische verhoudingen in het hertogdom. Daarom is het interessant te onderzoeken welke betekenissen het markgraafschap had voor Brabanders, op de schaal van het vorstendom, maar ook op lokale schaal en in het bijzonder voor de stad Antwerpen en de heren in haar achterland, die van Breda en Bergen op Zoom. De vraag is waar zij hun ideeën over het markgraafschap op baseerden en aan de hand van welke strategieën zij probeerden hun interpretaties uit te dragen. Dit werpt eveneens licht op de manier waarop het markgraafschap vorm kreeg als product van interacties tussen die verschillende groepen.

Het markgraafschap in het Brabants ruimtelijk bewustzijn

Van origine was het markgraafschap een van de militaire 'districten' die door rooms-koningen Otto I en Otto II aan het einde van de tiende eeuw werden gesticht, ter verdediging van de grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Het markgraafschap Antwerpen had specifiek als doel de verdediging van de Schelde, die sinds het verdrag van Ribemont (880) de officiële – zij het niet altijd de feitelijke – grens vormde tussen het Rijk en de landen van de Franse koningen.¹⁰ Op 13 mei 1106 verwierf graaf Godfried I van Leuven, voorvader van de Brabantse hertogen, het markgraafschap samen met de hertogelijke waardigheid van

4 Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*; Stein, *De Hertog*. Voor onderzoek naar constructie van ruimte op regionale en bovenregionale schaal door middel van verschillende technologieën, strategieën en media, zie Damen en Overlaet, *Constructing and Representing Territory*.

5 Zie bijvoorbeeld Johnson, *Law in Common*, hoofdstuk 5, 'The Tree', 'Medieval Law'.

6 Vgl. Wood, *The Memory*.

7 Johnson, 'The Tree', 25.

8 Zie voor onderzoek in een Nederlandse context Van der Meulen, 'Grillige landschappen'.

9 Mijn dank gaat uit naar Christian Smid van UvA-Kaartenmakers voor het tekenen van deze kaart.

10 De Schelde was in de praktijk niet altijd een harde grens, zie bijvoorbeeld Bousse, 'Verhoudingen', 141.

Neder-Lotharingen. Zo verkreeg hij Antwerpen met zijn burcht. De eigenlijke incorporatie van het Antwerpse achterland verliep meer geleidelijk: zo werd Turnhout pas echt Brabants tegen het eind van de twaalfde eeuw, en Herentals pas in 1209. Antwerpen bleef in het hertogdom een eigen positie houden: de stad verspreidde eigen munten in het achterland en ook haar eigen stadsrecht, terwijl de rest van het hertogdom grotendeels het Leuvense volgde.¹¹

Van oudsher speelde het markgraafschap een belangrijke rol in het Brabants ruimtelijk bewustzijn. De hertogen van Brabant voerden de titel 'markgraaf van het Heilige Roomse Rijk' op een prominente plaats in hun titulatuur, wat door de Bourgondische hertogen vanaf 1430 werd overgenomen.¹² Veertiende- en vijftiende-eeuwse kronieken die de geschiedenis van Brabant beschreven, noemden het markgraafschap stevast als een belangrijk onderdeel van de bezittingen van de Brabantse hertogen. Niet alleen gaven zij uitdrukking aan de verbondenheid tussen de stad Antwerpen, de rivier de Schelde, het markgraafschap en de burcht, maar ze wezen er ook op dat het markgraafschap een aparte plaats innam binnen de gebieden die deel uitmaakten van het Brabantse hertogdom.¹³ Zo noteerde de *Alder Excellenste Cronike*, gepubliceerd in 1498 (zie beneden), dat Gerberga van Neder-Lotharingen, later getrouwd met Lambert van Leuven, van vele gebieden beroofd werd, maar het *principael van Brabant als eygen goed ende alloy* hield, te weten Leuven, Brussel met het omliggende land, Tienen, Zoutleeuw, Den Bosch *etcetera*, evenals *tmarcgraefscap van Rijen oft Antwerpen*.¹⁴ Ook haar afstammelingen waren zowel graaf (van Leuven) als markgraaf.¹⁵

In 1357 voltrok zich echter een rampscenario. In de nasleep van de successieoorlog na het overlijden van hertog Jan III raakte Antwerpen met een aantal omringende dorpen van het hertogdom afgesplitst ten gunste van Vlaanderen. Ondanks bepalingen die het tegendeel moesten garanderen, was het was maar de vraag of de stad ooit weer met Brabant herenigd zou worden.¹⁶ Het verlies van Antwerpen had dan ook grote impact op het Brabantse zelfbewustzijn. Het Brabantse hertogspaar Johanna en Wenceslas stond erop dat zij hun waardigheid van markgraaf zouden behouden, hoewel de Vlaamse graaf Lodewijk van Male geprobeerd had ook die te usurperen. Dit gegeven werd door verschillende kroniekschrijvers breed uitgemeten.¹⁷ Volgens de *Alder Excellenste Cronike* zou Lodewijk zelfs grootmoedig tot inkeer gekomen zijn nadat hij zijn daad van usurpatie had ingezien.¹⁸ In de praktijk hadden de hertogen echter weinig meer te zeggen over de stad en verwaterde de relatie met het hertogdom. In Brabant werd de pijn van het verlies lang gevoeld. Nog in 1372 zonden de Staten boden naar Antwerpen met de vraag of de stad haar twee vertegenwoordigers wilde sturen om zitting te nemen in de opnieuw geïnstalleerde Raad van Kortenbergh. Antwerpen gaf niet thuis. Ook bleven de Staten Antwerpen lange tijd opnemen in de berekeningen van bijdragen aan hertogelijke bedden. Vanouds betaalden de zeven 'goede en vrije steden' – waarvan Antwerpen er een was – er een vast aandeel in. In 1383 verdeelde men het stedelijke aandeel nog alsof er zeven steden meebetaalden, al noteerde men ook dat Antwerpen spijtig genoeg *van Brabant gedeylt, gesceden ende afghespleten is* en dat daarom zijn bijdrage naar rato onder de zes resterende steden werd verdeeld.¹⁹

De afsplitsing van Antwerpen leidde eveneens tot een ruimtelijke herdefinitie van het markgraafschap. In de hertogelijke administratie werd het niet langer markgraafschap van Antwerpen genoemd, maar van het land van Rijen, als geografische aanduiding, of van (Lier en) Herentals, naar de belangrijkste hertogelijke steden in het gebied.²⁰ Het lijkt er eveneens op dat het verlies van de stad Antwerpen de noodzaak verhoogde de waardigheid van het markgraafschap te benadrukken. De terminologie om het achterland van Antwerpen aan te duiden was ambigu. De oudst bewaarde bederekening van 1357 spreekt nog van de inkom-

sten opgehaald in het 'schoutendom' (*scultetia*) van Antwerpen, naar de titel van de hoogste gerechtelijke officier in dat gebied. Ook de inkomsten van lokale heren, die weliswaar niet onder jurisdictie van de schout vielen, werden aangeduid als afkomstig uit het schoutendom.²¹ Een aantal decennia later definieerden administratoren de ruimte anders. In 1383 spreken ze van inkomsten uit het schoutendom (*scouteitschap*) Antwerpen voor zover het gebieden onder jurisdictie van de hertog betreft, maar inkomsten uit het *ambacht* voor gebieden die niet onder jurisdictie van de hertog vallen.²² Enerzijds is de terminologie eerder aanwijzend dan definiërend, anderzijds drukt de administratie bij tijden een onderscheid uit tussen gebieden die al of niet onder hertogelijke jurisdictie vallen. In de tweede helft van de veertiende eeuw wordt de dienstdoende functionaris op het platteland steeds vaker markgraaf genoemd in plaats van schout. Tegen het einde van de veertiende eeuw is dit gebruik geheel ingeburgerd. Ook na terugkeer van Antwerpen aan het hertogdom blijft de terminologie (en de tweedeling van de functie) gehandhaafd, zelfs wanneer die door één persoon wordt bekleed. Enig voorbehoud is geboden vanwege het (grotendeels) ontbreken van lokale rekeningen voor 1356, maar het is verleidelijk om in het toenemend gebruik van de termen markgraaf en markgraafschap een benadrukking van eigenheid en waardigheid te zien.

Dit bewustzijn van de aparte status van het markgraafschap binnen het hertogdom was niet alleen maar een politiek-literaire fictie, maar had reële implicaties in de praktijk van alledag. Wanneer het zo uitkwam, wees de stad Antwerpen graag op haar aparte status om haar eigen belangen te verdedigen, vooral op momenten dat hertogen beslissingen namen die voor de stad ongunstig waren. Die beslissingen betroffen met name de stapelmarkten op vis, zout en haver. Van oudsher beschouwden de Antwerpenaren die als deel van de eigen privileges, maar op verschillende momenten in de veertiende en vijftiende eeuw werden de stapels hun door het naburige Mechelen betwist. Om politieke redenen besloten de hertogen en graven die beide steden in hun macht hadden, soms de ene, dan de andere stad te steunen in hun aanspraken op de stapels. Zo verplaatste Jan II van Brabant in 1301, op dat moment in conflict met Antwerpen, de stapels naar Mechelen, om de harten van de inwoners van die stad voor zich te winnen. Dit leidde tot woede van de Antwerpenaren, die hun beklag deden bij rooms-koning Hendrik VII. Volgens hen was het recht op de stapels verbonden aan het markgraafschap, en kon hertog Jan ze daarom niet verplaatsen zonder toestemming van de rooms-koning als leenheer.²³ Inderdaad bepaalde Hendrik VII in de

11 Steurs, 'Van het graafschap', 65-70.

12 Vrancken, *De Blijde inkomsten*, 313. Mario Damen heeft de titulatuur van de Brabantse en Bourgondische vorsten in een aantal lezingen geanalyseerd als een gelaagde configuratie van titels die niet verwezen naar concreet gedefinieerde begrensde ruimtes (*bounded spaces*). Dit komt eveneens tot uitdrukking in heraldische representaties van die titels, Damen en Meer, 'Heraldry'.

13 Onder andere in de *Cronike van Brabant*, door Hennen van Merchtenen voltooid in 1415, r. 712-718, 875-878.

14 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XLV, f.141v. Het gegeven dat Gerberga, als vrouw, een deel van het hertogdom Lotharingen erfde, is voor de auteur in de context van de successieoorlog van 1355-1357 een argument voor het feit dat vrouwen wel degelijk kunnen erven in Brabant, zie beneden. Zie ook Boendale, *Brabantsche Yeesten*, hoofdstuk XXII, r. 2403-2406.

15 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XXVII.

16 De literatuur over de Brabantse successieoorlog en de afsplitsing van Antwerpen is omvangrijk. Zie voor een beknopt overzicht van de gebeurtenissen Stein, 'Vreemde vorsten'.

17 Willems, *Brabantsche Yeesten* II, 546 (Vrede van Aat, 4 juni 1357). *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XVIII, r. 2007-2040.

18 *Als dit die graue sach die seer grootmoedich was so scaemde hijs hem ende en screef hem niet meer hertoge*, *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XLVI, f.143v.

19 ARAB RK inv. nr. 15.716, f.7r. Leuven en Brussel betaalden elk een derde, Den Bosch een vierde van het bedrag dat Leuven betaalde, Tienen een vijfde van Leuven, Nijvel een zesde, Zoutleeuw een vijftiende (met kleine correcties om de som goed uit te laten komen); Uyttebrouck, *Gouvernement*, 46-47; Moureaux-Van Neck, 'Aspect', 75.

20 Kerremans, *Étude*, 46-47. Het land van Rijen is een historische plaatsnaam in het gebied, met verschillende betekenissen. In de veertiende en vijftiende eeuw gebruikten Brabantse administratoren het als synoniem voor het markgraafschap Antwerpen, of van Lier en Herentals.

21 ARAB RK inv. nr. 50.344-50.345, f.50r en f.56r.

22 ARAB RK inv. nr. 15.716, f.16r en f.17v.

23 Het argument wordt gegeven in de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike*, zie beneden.

loop van oktober 1306 dat Jan zijn beslissing moest terugdraaien en dat de stapels aan Antwerpen toebehoorden.²⁴

Toch was dit argument niet altijd voldoende. In de nasleep van de Brabantse successieoorlog maakte Mechelen opnieuw aanspraken op de stapelmarkten. De Vlaamse graaf Lodewijk van Male, nieuwe heer van Antwerpen, liet de aanspraken van beide steden onderzoeken en besliste op 13 september 1358 dat de stapels nu aan Mechelen toevielen.²⁵ Volgens de kronieken maakte Antwerpen weer bezwaar omdat Lodewijk het markgraafschap in leen hield van de hertogen, die het in leen hielden van de rooms-koning; Lodewijk kon dus niet zelfstandig over de stapels beslissen. Deze keer was het argument echter niet voldoende: Lodewijk zou 250 Antwerpse gijzelaars hebben genomen tot de stad zich in de uitspraak schikte.²⁶ Antwerpen bleef zich verzetten, maar het zou pas hertog Antoon zijn die zich achter de Scheldestad schaarde en op 28 maart 1411 de Antwerpse stapelrechten erkende.²⁷ Jan Zonder Vrees, op dat moment graaf van Vlaanderen en zodoende heer van Mechelen, probeerde toenadering tot zijn broer Antoon te zoeken en de situatie te pacificeren, waardoor de Mechelaars zich door hun graaf in de steek gelaten voelden. Nu waren zij het die steun zochten bij de rooms-koning, die onder andere vonnissen van Lodewijk van Male uit 1358 en 1376 bestudeerde en rond 20 november 1414 tot de conclusie kwam dat de stapels een Mechels privilege waren. Slechts twee maanden later, op 21 januari 1415, kwam hij echter om onbekende redenen op zijn beslissing terug en bevestigde hij de stapels als Antwerps recht – misschien zich de eerdere ontwikkelingen en zijn relatie tot het markgraafschap realiserend.²⁸

Niet alleen voor de stad had de aparte status van het markgraafschap consequenties, maar ook voor de Staten van Brabant en de hertogen zelf. In de jaren 1390 had Filips de Stoute tegenover de Staten van Brabant al betoogd dat het hertogdom geen monolithisch blok was, om te beargumenteren dat zijn vrouw Margaretha van Male erfgename van haar tante Johanna voor Brabant was. Filips karakteriseerde het hertogdom Brabant als samengesteld territorium: het bestond onder andere uit het graafschap Leuven, landen rond Brussel en het markgraafschap. Aangezien in ieder afzonderlijk deel vrouwen konden opvolgen, moest dat ook voor het geheel gelden, betoogde hij.²⁹ Dit argument werd nog belangrijker voor Brabant zelf in de jaren 1410. Na het overlijden van Antoon op het slagveld van Azincourt in 1415 bevond Brabant zich voor de zoveelste keer in een opvolgingscrisis: hertog Jan IV was minderjarig. Rooms-koning Sigismund nam de gelegenheid te baat om aanspraak te maken op het hertogdom. Dit paste in een strategie die de rooms-koningen al langer voerden, en vooral Sigismund, die tijdens zijn regering een bittere strijd voerde tegen de Bourgondische machtsuitbreiding in het Rijk.³⁰ Hij betoogde dat alleen hij aanspraak op het hertogdom kon maken, omdat Antoon het nooit via zijn moeder had mogen erven: het hertogdom kon als Duits leen volgens Sigismund niet door vrouwen worden geërfd, maar moest vervallen aan de rechtmatige leenheer.

Sigismunds argumentatie was wankel en tegenstrijdig en vond geen weerklank bij andere vorsten.³¹ Maar de Staten van Brabant hadden nog een argument ter ondersteuning voor hun eigen aanspraak op het hertogdom, geworteld in de heterogene samenstelling ervan. Raadsheren van Jan Zonder Vrees schreven in een notitie bedoeld voor de raadsheren van Jan IV dat het hertogdom weliswaar voor een deel een leen was van de rooms-koning, maar dat het geen ondeelbaar geheel was. De tol, koninklijke wegen, de munt, een deel van het Zoniënwood en het markgraafschap Antwerpen waren misschien lenen waarop de rooms-koning aanspraak kon maken. De hertogen bezaten echter ook een eigen machtsbasis in hun vrij eigen goed, in ieder geval de steden Leuven, Brussel, Den Bosch, Tienen, Zoutleeuw, 'en vele andere goede steden van Brabant', en andere goederen, renten en inkomsten die de hertog zelf bezat als zijn vrij eigen goed. De aanspraken van Sigismund konden

daarom nooit voor het hele hertogdom gelden, en andere vorsten erkenden ze dan ook niet. De rooms-koning gaf echter niet zomaar op. De raadsheren van Filips de Goede zouden bij diens aantreden in 1430 deze argumenten nog herhalen, tegen dezelfde Sigismund.³²

Het argument dat het markgraafschap een aparte status had, kon in kwesties van opvolging ook omgekeerd worden ingezet. Toen Filips de Goede aasde op opvolging in Brabant, probeerde hij zijn autoriteit over het markgraafschap veilig te stellen, nog voordat hij door de Staten tot nieuwe hertog was gekozen. In een akte van 11 augustus 1430, een week na het overlijden van Filips van Sint-Pol, vroeg hij een aantal raadslieden in zijn afwezigheid eden van trouw van de Antwerpenaren af te nemen en beloofde hij de geloften van zijn raadsheren persoonlijk in te lossen zodra hij in de stad gekomen was. Dat hij hierbij de interpretatie van de rol van markgraaf oprekte tot heerschappij over het hele 'markgraafschap' – in plaats van de 'heerlijkheid' zoals gedefinieerd in het verdrag van Aat die hij via Antoon had geërfd, deerde hem hierbij niet.³³ Dit hoeft ook niet meer te verbazen. Het markgraafschap was een ambigue entiteit, die juist daardoor door verschillende betrokkenen – steden, Staten, hertogen en rooms-koningen – als ondersteuning van hun eigen argumentatie werd ingezet, zij het met wisselend succes.

Het markgraafschap: onderhandelingen over stedelijke en heerlijke jurisdictie

Op 7 februari 1407 bevestigde hertog Antoon officieel de juridische hereniging van de stad Antwerpen met het hertogdom.³⁴ In de halve eeuw die de Scheldestad van het hertogdom afgesplitst was geweest, had haar ontwikkeling niet stilgestaan. De stad groeide aanzienlijk – haar inwonertal verdubbelde tussen 1383 en 1437 – en op economisch vlak zou de stad zich vanaf het begin van de vijftiende eeuw snel ontwikkelen. Het toegenomen economisch belang van de Scheldestad is goed te zien aan de bijdragen die Antwerpen betaalde in de hertogelijke bedden. Zodra die werden berekend naar de economische draagkracht van de steden, dorpen en geestelijke instellingen die aan de bedde meebetaalden, steeg de bijdrage van Antwerpen met 12 %, zelfs wanneer wordt gecorrigeerd voor bevolkingsgroei.³⁵ Het stedelijk zelfbewustzijn

- 24 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 60-61. Voor een vergelijking met het Mechelse contemporaine perspectief op de stapelkwestie in de kroniek van Jan de Wilde, zie Caers, *Vertekend verleden*, hoofdstuk 5.1.
- 25 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 62-63.
- 26 *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XL, r. 4239-4262 en hoofdstuk XLI r. 4287-4406; *Alder Excellenste Cronike*, hoofdstuk XLVI, f.143v. David Laenen analyseerde voor zijn masterproef de overgeleverde lijsten van gijzelaars en bannelingen, zie Laenen, *Gijzelaars als vorstelijk drukingsmiddel*.
- 27 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 64-69. In de tussenliggende periode ontstonden nieuwe conflicten; zo deed Filips de Stoute in 1387 een uitspraak in het geschil, maar die stelde niemand echt tevreden. Zie voor aanvullende gegevens Van Gerven, 'Antwerpen', 932-937.
- 28 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 73-74.
- 29 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 15 n20.
- 30 Stein, *Politiek*, 180-203.
- 31 Antoon erfde Brabant via zijn moeder Margaretha van Male, wier moeder Margaretha van Brabant een zus van Johanna van Brabant was. Zoals Uyttebrouck stelde hield het argument van Sigismund impliciet in dat Johanna zelf het hertogdom nooit had mogen erven, wat ook de basis onder zijn eigen claims ondergroef, *Gouvernement*, 13.
- 32 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 14-15.
- 33 Volgens het verdrag van Aat hield die heerlijkheid in dat hertogin Johanna en haar man Wenceslas officieel leenvrouwe en -heer van Antwerpen bleven, maar ze behelsde geen directe rechtsmacht, Uyttebrouck, *Gouvernement*, 46, 49. Filips deed zijn Blijde Intrede op 5 oktober 1430. Zie voor de onderhandelingen daarover Vrancken, *Blijde inkomsten*, hoofdstuk 6.
- 34 AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7]. De eigenlijke integratie verliep volgens Uyttebrouck, *Gouvernement*, 48 in drie officiële handelingen: de hereniging van Antwerpen met de ontvangerijen van Lier en Herentals op 9 januari 1407, de juridische hereniging van 7 februari en de opname Antwerpen in de administratie van de ontvanger-generaal op 28 april 1407.
- 35 Van Gerven, 'Antwerpen' ziet een stagnatie in de economische ontwikkeling van de stad in de tweede helft van de veertiende eeuw. Na hereniging met Brabant nam de welvaart echter snel toe, Oostindiër en Stapel, 'Demographic shifts', 170, tabel 5.4.

was ook onder Vlaams bewind niet afgenomen, wat te zien is aan Antwerpens opstelling in het stapelconflict. De stad had zich nooit neergelegd bij de verplaatsing van de stapels naar Mechelen en probeerde steeds haar oude aanspraken op de stapels weer te laten gelden. Dit kreeg nog een sterkere impuls zodra hertog Antoon in 1411 de Antwerpse aanspraken steunde. Politiek gezien stond de stad echter nog altijd op het derde plan, achter Leuven en Brussel. André Uyttebrouck berekende met enige slagen om de arm dat van alle vergaderingen die twee van de drie steden tussen 1406 en 1430 onderling hielden, verreweg de meeste bestonden uit bilateraal overleg tussen Leuven en Brussel (meer dan negentig). Antwerpen en Leuven troffen elkaar in dezelfde periode maar tien keer. Ook de plaatsen waar vergaderingen tussen de drie steden werden gehouden, waren vaak andere dan Antwerpen: meer dan veertig keer in Brussel, tegenover tien keer in Antwerpen (voor Leuven ontbreken gegevens).³⁶ Hoewel Antwerpen actief deelnam in het politiek overleg tussen de steden in de periode tot in ieder geval 1430, toonde Mario Damen aan dat de politieke hiërarchie tussen de steden maar langzaam verschoof.³⁷

Desondanks spande Antwerpen zich in de eerste decennia van de vijftiende eeuw in om een politieke positie te verwerven die gelijkwaardig was aan die van Leuven en Brussel, of in elk geval recht deed aan zijn (economische) status. Deze strategie berustte voor een groot deel op een juridisch-ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap, die de stad vervolgens gebruikte om de hiërarchische verhouding tot Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven en daarnaast die tot de heren en steden in haar directe achterland. Dit kwam vooral tot uitdrukking met betrekking tot de uitvoering van schepenbrieven (contracten gesloten voor de stedelijke schepenbank), de berechting van buitenpoorters en de reikwijdte van verbanningen.³⁸ In zijn oorkonde van 7 februari maakte Antoon Antwerpen officieel tot *hoefd ende die principael stad [...] van onsen Marcgraefscap met onsen steden van Liere ende van Herentals ende den anderen toebehoirten desselfs*.³⁹ De nieuw aangestelde markgraaf kreeg rechtsmacht had over de stad en het hele markgraafschap.⁴⁰ Het duurde niet lang voordat Antwerpen de volledige implicaties van deze herwonnen positie inzag, en de gelegenheid nam het markgraafschap op een expansieve manier te definiëren. Een eerste indicatie van de ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap wordt duidelijk in de sfeer van verbanningen. De eerste verbanningen die de schepenbank na terugkeer van Antwerpen aan Brabant uitsprak, hadden nog een beperkte reikwijdte: zo moest Adriaan Tene, die op 17 februari 1407 op pelgrimage werd gestuurd, *bi sonnen schine uter stad* zijn.⁴¹ Nog geen drie maanden later had de schepenbank haar bevoegdheid al opgerekt. In mei van datzelfde jaar stuurde ze Jan de Pape op pelgrimage naar Rome; hij moest vertrokken zijn *bynnen sonneschyne uter stad van Antwerpen ende sanderendaechs uten Marcgreescap*. Cruciaal was wat 'uit het markgraafschap' dan inhield: *alsoe verre alst onder den scoutet van Antwerpen es*.⁴²

Vrijwel gelijktijdig ontstonden de eerste conflicten met Leuven en Brussel over de juridisch-ruimtelijke betekenis van het markgraafschap. Leuven en Brussel beschouwden het als hun recht om in het gehele hertogdom toe te zien op de handhaving van schepenbrieven die door hun schepenbanken waren uitgegeven en eveneens om hun buitenpoorters in het hele hertogdom te behandelen alsof ze in de stad zelf woonden. Antwerpen weigerde echter deze privileges te respecteren, op grond van het argument dat zij volledige rechtsmacht had over het markgraafschap. Volgens het vonnis claimde de Scheldestad jurisdictie *binnen den marckgraefscap van Rijen dair onse stadt van Antwerpen alsoo si seide ende meijndt een overste hofstad af is*.⁴³ De stad hield vol dat de situatie ook voor 1357 zo was geweest en dat Leuven en Brussel alleen tijdelijk, gedurende de afsplitsing van Antwerpen, rechtsmacht in het markgraafschap hadden gehad. De zaak kwam voor de hertogelijke Raad, die oordeelde dat

de Antwerpse claims uitzonderlijk waren en bovendien gefundeerd op te weinig geschreven stukken. De hertog bevestigde op 11 maart 1408 het recht van Leuven en Brussel om toe te zien op uitvoering van schepenbrieven en bescherming van poorters in het hele hertogdom.⁴⁴

Het Antwerpse argument was opvallend. De stad poneerde de nieuwe theorie dat het markgraafschap een homogene juridische ruimte was en dat zij als hoofd daarvan de volledige rechtsmacht over het gebied had. Zo probeerde Antwerpen zijn jurisdictie op een ruimtelijke manier te definiëren. Een dergelijke claim sloot totaal niet aan bij de juridische realiteit. Die was gelaagd en diffuus: jurisdictie werd gedefinieerd over zowel mensen als ruimte, en daarnaast geregeld per afzonderlijk onderwerp van rechtspraak. In de vijftiende eeuw was jurisdictie in Brabant – en elders in West-Europa – per definitie geen kwestie van homogene ruimtelijke puzzelstukken met duidelijke grenzen waarover rechtsmacht uniform geregeld was.⁴⁵ Hoe logisch de Antwerpse redenering voor een modern oog ook lijkt, het was voor tijdgenoten een boude en bijna groteske claim, die niet correspondeerde met de realiteit, zoals het oordeel van de Raad laat zien.

Dit weerhield Antwerpen er echter niet van het argument in vergelijkbare zaken te hergebruiken. In de decennia die volgden, ontstonden geregeld conflicten met de heren in het achterland, met name die van Breda en Bergen op Zoom. Zij bezaten hoge jurisdictie en hoewel ze van Antwerps stadsrecht gebruik maakten, voelden ze zich geenszins juridisch ondergeschikt aan de stad. Antwerpen dacht hier anders over. Rond Sint-Maarten 1425 kocht de Antwerpse poorter Jan de Luutsleghere op de markt van Bergen op Zoom verschillende spullen met vals geld.⁴⁶ De Bergse schout betrapte hem en nam hem gevangen. Jan kreeg een lijfstraf en werd zwaar gepijnigd. Toen het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, vroeg het om Jans uitlevering. De schout en drossaard van Bergen op Zoom gaven geen gehoor aan deze oproep, waarop Antwerpen hen verbande uit het markgraafschap.⁴⁷

- 36 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 455-458. Het voorbehoud moet worden gemaakt omdat de reconstructie berust op gegevens in Leuvense stadsrekeningen, die noodzakelijkerwijs een incompleet beeld geven van gelegenheden waar geen Leuvense vertegenwoordigers aanwezig waren.
- 37 Vrancens reconstructie van het politieke klimaat in Brabant in de jaren 1415-1430 toont aan dat de drie grote steden in de crises rond het bestuur van Jan IV en Filips van Sint-Pol vaak een beslissende rol speelden, zie *Blijde Inkomsten*, hoofdstuk 4 en 5. Damen, 'Political Ranking'.
- 38 Voor analyses – overigens sterk wisselend in mate van detail – van deze kwesties met betrekking tot Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch, zie Van Uytven, 'Imperialisme'; Godding, 'Impérialisme'; Bousse, 'De verhoudingen' en Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen'.
- 39 AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7].
- 40 [één] *Amptman dambacht van onser stad van Antwerpen ende van onsen Marcgraefscap wael sal mogen houden*, AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7].
- 41 AA 26, 8 d.d. 1407 [februari 17].
- 42 A.A 26, 14-15 d.d. 1407 [mei].
- 43 Editie van het vonnis in Boonen, *Geschiedenis*, 307-308 d.d. 1408 [maart 11].
- 44 Godding, 'Les Conflicts', 319-320, beknopt in Prims, *Geschiedenis*, 11-12. De zestiende-eeuwse humanist Petrus Divaeus noteerde in zijn Leuvense annalen dat het hem toescheen dat het in 1406 bijna tot een oorlog kwam tussen Leuven, Brussel en Antwerpen vanwege de Antwerpse aanspraken, Divaeus, *Annalium*, 38: *Andoverpienses jurisdictionem Septemviorum Lovaniensium et Bruxellensium [...] in dubium vocarunt. Asserebant, Andoverpiam caput esse Marchiae Riensis, cujus jurisdictio Liram, Herendalliam, Bergas, Bredam, vicisque ejus tractus omnes complecteretur, non alii jurisdictioni obnoxia [...] Invenio, contentionem non multum a bello abfuisse*. Volgens Prims, *Geschiedenis*, 3 vinden de ontwikkelingen plaats in 1405 naar de datering in de marge van Divaeus' tekst, maar de lopende tekst wijst eerder op 1406, al is de formulering enigszins ambigu.
- 45 Desondanks deden ook andere gerechtelijke instanties in Brabant geregeld zulke aanspraken, zie Smolar-Meynart, *Justice ducale*. Tom Johnson analyseerde de ingewikkelde juridische situatie in middeleeuws Engeland aan de hand van het bestaan van *common legalities* binnen een juridisch pluriform systeem (*legal pluralism*), Johnson, *Law in Common*.
- 46 Van Ham noemt het voorval kort, *Macht*, 303, evenals Slootmans, 'Verhouding', 44-48.
- 47 In Stadsarchief Antwerpen, *Correctieboek*, f.26 vo, volgens Prims, *Geschiedenis*, 84.

De heer van Bergen op Zoom, Jan I van Glimes (r. 1419-1427), weigerde op zijn beurt aan de verbanning mee te werken, tot ergernis van de Antwerpenaren.⁴⁸ De kwestie werd voor de hertog gebracht, die beide partijen verzocht met bewijsstukken in Brussel voor hem te verschijnen, zodat hij met ruggespraak van de Staten uitspraak kon doen.⁴⁹ Dit zinde Antwerpen allermint. De stad weigerde de privileges buiten de muren van de eigen stadsmuren te brengen en trok met een grote troepenmacht het land van Bergen op Zoom in, die daar veel mensen gevangennam en een molen – symbool van heerlijk gezag – verwoestte. De hertog, verbolgen over deze agressie, liet Antwerpse goederen in beslag nemen en liet gevangennemen wie zich buiten de stad durfde te vertonen. Slechts met grote moeite konden de andere steden Antwerpen weer in de gunst van de hertog krijgen. Het specifieke jurisdictieconflict werd echter niet opgelost.⁵⁰ Antwerpen zou zich niet bij de situatie neerleggen want korte tijd later ontstonden nieuwe jurisdictieconflicten, nu met de heren van Breda.

Het conflict tussen Antwerpen en Breda speelde zich begin jaren 1430 af op drie fronten: met betrekking tot de gehoorzaamheid van heerlijke schouten aan het Antwerps gezag, de reikwijdte van de Antwerpse verbanningen en het handhaven van schepenbrieven (contracten tussen private partijen) die voor de Antwerpse schepenbank waren gesloten. Op 19 mei 1431 verbande de stad Antwerpen de schout van Zundert en Rijsbergen in de heerlijkheid Breda, Jan Rovers, omdat hij een bevel van de stad zou hebben genegeerd. Antwerpen had de schout een maand eerder nog gewaarschuwd, dat ze alle *dieneren ende officieeren in den marcgraefscap geseten sijnde* maar één keer zou herinneren aan een opgelegd bevel. Wanneer dat niet werd gehoorzaamd, zou de betreffende gerechtsdienaar meteen gestraft worden met een bedevaart, een boete en een verbanning van *twee jaer [...] uten mercgraefscap*.⁵¹ De heer van Breda, Engelbrecht I van Nassau (r. 1404-1442), stond op zijn eigen gezag en beschermde zijn schout, maar Antwerpen maakte de zaak aanhangig bij hertog Filips de Goede.⁵² Die probeerde de zaak te de-escaleren en bepaalde dat schout Jan Rovers toch tijdelijk uit de heerlijkheid moest vertrekken, tot de aanspraken van beide partijen waren uitgezocht.⁵³ Ondertussen zette Antwerpen zijn agressie door. Op 11 maart 1432 verbande de stad de drossaard van Breda wegens een vergelijkbare nalatigheid: hij had verzuimd de maatregelen af te kondigen die Antwerpen tegen Mechelen had getroffen vanwege het langlopende conflict over de stapelrechten. Antwerpen bepaalde zelfs dat de drossaard *van nu vordane nemmermeer dienst oft officien in den mercgreyscape en sal moegen voeren*.⁵⁴ Ook dit was een verregaande interpretatie van het markgraafschap: Antwerpen eigende zich zelfs het recht toe te bepalen wie al of niet schout kon zijn in de heerlijkheid Breda.

De Staten bespraken de kwestie eind augustus 1432 op een dagvaart te Lier. Antwerpen had geen goed woord over voor Engelbrecht. Door zijn opstelling tastte hij zelfs de hertogelijke waardigheden in het markgraafschap aan, omdat hij probeerde te regeren als een vorst in zijn eigen land, terwijl hij in werkelijkheid niet meer was dan een vazal.⁵⁵ Daarom verbande Antwerpen op 26 september alsnog de schout en drossaard van Breda en loofde een premie uit van 300 Filipusschilden voor wie hem 'binnen het markgraafschap' vond. De hertog zou deze straffen pas in 1437 terugdraaien. Ondertussen ging Antwerpen door met het verzamelen van bewijs en ondervroeg alle gerechtsdienaren uit het markgraafschap, inclusief de heerlijkheden, of ze ooit bescherming hadden geboden aan Antwerpse bannelingen. De Scheldestad schuwde intimidatie niet. Peter Fyen, de nieuwe schout van Rijsbergen, pleitte zichzelf haastig vrij door te zeggen dat hij zijn ambt alleen had opgenomen nadat hij zijn Engelbrechts vrouw Johanna van Polanen had bezworen dat ze zich aan de

Antwerpse costumen zou houden en schout Jan Rovers zou verbannen. Hierop las de Antwerpse commissie hem nog eens nadrukkelijk voor wat gerechtsdienaren boven het hoofd hing als ze inbreuk op de Antwerpse rechten pleegden. Alle Antwerpse inspanningen waren echter vergeefs. Nadat de rechten van beide partijen waren onderzocht, besliste uiteindelijk de hertog op 12 mei 1433 dat de Antwerpse banvonnissen zich niet over Breda uitstrekten. De kwestie was voorlopig afgedaan.⁵⁶

De hertogelijke uitspraak was voor Antwerpen echter geen enkele reden om zijn trotse en agressieve houding op te geven en de Scheldestad zette haar juridische aanspraken in andere sferen van jurisdictie door. In de zomer van 1433 stuurde de Antwerpse magistraat een roedrager – een gerechtelijk dienaar – naar de stad Breda om de naleving van Antwerpse schepenbrieven af te dwingen. Daar zwaaide de roedrager publiekelijk met zijn roede, alsof hij *een diener van minen wegen in minen voirs. stat ende land geweest were*, zoals Engelbrecht zich later bij de Raad beklaagde. Engelbrecht had hem voor zich gedaagd, en vertoornd diens roede doormidden gebroken. In een dupliek gericht aan de Raad van Brabant zette Engelbrecht nog eens uiteen hoe de ruimtelijke verhoudingen tussen Antwerpen, Breda en het markgraafschap volgens hem lagen. Hij betoogde dat hij de stad en het Land van Breda direct van Filips de Goede in leen hield in zijn hoedanigheid van hertog van Brabant en niet die van markgraaf, zodat Antwerpen zich op geen enkele manier in zijn heerlijkheid kon laten gelden.⁵⁷ De redenering van Engelbrecht vertoonde grote overeenkomsten met die van Jan van Glimes uit 1425 en de juridische aard van de conflicten was vergelijkbaar – maar dat deed er voor Antwerpen niet toe, de stad bleef aanspraken maken op basis van hetzelfde ruimtelijke argument. In 1437 sloten Engelbrecht en Antwerpen een verdrag over de schepenbrieven, waarbij het Antwerpse recht om mensen te dwingen voor de eigen schepenbank te verschijnen aan strikte voorwaarden werd verbonden, voornamelijk ingeval Breda te traag handelde.⁵⁸ Over de onderliggende oorzaak van het conflict, namelijk of Antwerpen de bevoegdheden had zelf op te treden in heerlijkheden en om de eigen costumen te verdedigen en bij uitbreiding de redenering dat Breda deel van het markgraafschap was, deed het verdrag geen definitieve uitspraak.⁵⁹

In 1450, ten slotte, ontstond een nieuw jurisdictieconflict tussen Antwerpen en de heren van Bergen op Zoom.⁶⁰ Nu wilde Antwerpen beslag leggen op eigendommen van een veroordeelde Antwerpse moordenaar, Daniel Madea, die gelegen waren in Bergen op Zoom.

48 Voor Jan I van Glimes zie Uyttebrouck, *Gouvernement II*, nr. 106.

49 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.229-16.238.

50 Een nieuw incident met de roedrager ontstond in 1428 in Wouw in het land van Bergen op Zoom, zie de brief van de amman van Brussel, AA 28, 69 d.d. 1429 [januari 24] (vgl. Prims, *Geschiedenis*, 85).

51 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 131-132 nr. 411 d.d. 1431 [april 7]. Over deze kwestie, zie de stukken van 10-14 augustus in AA 28, 249-252. Zie ook de vrij beknopte bespreking van Cerutti, 'Geschiedenis', 197.

52 Voor Engelbrecht I van Nassau zie Damen, 'Prelaten', nr. 360.

53 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 133 nr. 413 d.d. 1431 [augustus 14].

54 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 134 nr. 414 d.d. 1432 [maart 11].

55 *gheerne princelic sijn lant soude houden also uwe genaden doen ende die anders niet en is van sinen lande van Breda dan een vasael, gelijc andere, die so oude lande ende herlicheiden hebben bynnen uwen marcgreefscape, hoge, middel ende leghe, dese zaken nu opset ende gherne vorderen soude, des hi noyt en conde oft en mohte den bi uwer voirsaten tide hertogen van brabant voirs*, Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 136-139 nr. 417 d.d. 1432 [september 3].

56 Godding, *Ordonnances*, 113 nr. 42 d.d. 1433 [mei 12]. Over Antwerpse verbanningen die zich over Bergen op Zoom uitstrekten, zie Van Ham, *Macht*, 306, en Godding, *Conseil*, 408.

57 *sijn lant ende die stat van Breda een proper leen is, sonder middel gehouden uter cameran van Brabant ende niet van den hertoge als marcgreve ende midsdien denselven van Antwerpen vrende ende gebuer in aller justicien*, Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 166-177 nr. 436 d.d. 1434 [april 1].

58 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 202-204 nr. 452 d.d. 1437 [april 28] en Godding, *Ordonnances*, 169-172 nr. 83 d.d. 1437 [april 29].

59 Cerutti, 'Geschiedenis', 197.

60 Zie over de kwestie ook Van Ham, *Macht*, 304-305 en Sloomans, 'Verhouding'.

De schout van Bergen op Zoom weigerde medewerking. Antwerpen bracht de zaak voor de kanselier en Raad van Brabant en betoogde dat Bergen op Zoom de Antwerpse costumen schond. De schout van Antwerpen stelde in zijn betoog wederom dat Bergen op Zoom in Brabant, nader gespecificeerd in het markgraafschap, lag en dat Antwerpen daarvan de hoofdstad was. Antwerpen had dus zeker het recht om Daniels goederen in beslag te nemen.⁶¹ Jan II van Glimes (r. 1431-1494), op zijn beurt, redeneerde net als zijn vader Jan I dat Bergen op Zoom rechtstreeks onder de hertog viel en dat Antwerpen zeer 'streng en onredelijk' had geschreven.⁶² Hij verbood zijn dienaren te zwichten voor de Antwerpse druk, maar sommigen gaven toe uit angst verbannen te worden of lijf en goed te verliezen; anderen vluchtten. Op 27 oktober 1450 stelde de Raad Jan van Glimes in het gelijk. Weer werd echter alleen de specifieke zaak opgelost. De onderliggende vraag, of Antwerpen uit eigen beweging zijn privileges in de heerlijkheden mocht beschermen, werd niet beantwoord.

De juridische strategie van Antwerpen verraadt een interessante visie op ruimte van de Scheldestad. Enerzijds beargumenteerde de stad dat het markgraafschap een homogene juridische ruimte was; anderzijds maakte ze in haar tactiek steeds gebruik van precies de juridische ambiguïteit die ze zelf probeerde te ontkennen. Wanneer ze in de ene sfeer van jurisdictie geen gelijk kreeg, zocht ze de confrontatie in een aanverwante sfeer van jurisdictie en poneerde dan hetzelfde ruimtelijke argument. Daarbij maakte ze gebruik van een breed scala aan tactieken, van militaire pressie, intimidatie, juridische procedures en legalistische scherpelijperij, tot het overdrijven van de eigen privileges en het zwartmaken van de tegenstander.

Daarnaast zijn de jurisdictieconflicten niet los te zien van een aantal bredere ontwikkelingen. Enerzijds is er het voortdurende prestigeconflict tussen de drie grote steden, waarbij Antwerpen een gelijkwaardige positie probeerde in te nemen als Leuven en Brussel. Onderlinge conflicten over de schepenbrieven sleepten zich een groot gedeelte van de vijftiende eeuw voort. Nog de jaren 1440 dwong Leuven naleving van schepenbrieven in het markgraafschap af.⁶³ De meier van Leuven vervolgde Antwerpse poorters in het markgraafschap vanwege onbetaalde schulden, waarop Antwerpen een ban uitsprak tegen Leuvense gerechtsdienaren. Verschillende incidenten volgden – in 1452 zou Leuven zelfs de schout van Herentals vervolgd hebben omdat die geen 'bedrieglijke' Leuvense schepenbrieven wilde uitvoeren. Steeds waren uitspraken van de Staten of de hertogelijke Raad echter maar voorlopig.

In 1460-1461 probeerde Filips de Goede de zaak op te lossen door de uitvoering van schepenbrieven te beperken. Zijn ordonnanties van Sint-Omaars van 21 mei 1461 bepaalden dat schepenbrieven van de drie grote steden alleen geldig zouden zijn binnen hun vrijheid en ook de Antwerpse verbanningen en beslaglegging op goederen werd aan banden gelegd.⁶⁴ Nu sloegen de steden echter wel de handen ineen en bedongen al gauw dat de hertog – in ieder geval gedeeltelijk – op zijn beslissing terugkwam. Een uitzondering zou worden gemaakt voor contracten gesloten voor de ordonnantie van Sint-Omaars (in het geval van Leuven voor 28 april 1460).⁶⁵

In de loop van de vijftiende eeuw begonnen de drie grote steden als groep – ondanks hun rivaliteit – de kleinere steden steeds meer te overschaduwen.⁶⁶ Kleinere steden konden steeds minder tegenwicht bieden. Heren als vader en zoon Jan I en II van Glimes en Engelbrecht I en zijn zoon Jan IV van Nassau konden dat wel. Enerzijds realiseerden zij zich in toenemende mate dat zij in economische kwesties beter met Antwerpen konden samenwerken, maar anderzijds betekende dat niet dat zij hun heerlijke autoriteit lieten aantasten.⁶⁷

Hun warme relaties met de hertog zullen hier ongetwijfeld bij geholpen hebben. Engelbrecht en Jan van Nassau waren zelfs raadsheer-kamerheer van Filips de Goede.⁶⁸ Allen presenteerden ze zich graag als directe vazal van de hertog, zonder tussenkomst van de stad Antwerpen. De hertog zal dus in ieder geval welwillend naar hun verzoeken om rechtvaardigheid hebben geluisterd.

Daarnaast zijn de ontwikkelingen te zien tegen de achtergrond van centralisering door Filips de Goede. In 1437 deelde die het hertogdom definitief in vier fiscale kwartieren in, al was die ontwikkeling al eerder door de Staten ingezet. Het kwam voor Antwerpen goed van pas dat het hoofdstad van een van die kwartieren was. De impact van Bourgondische centralisering onder Filips de Goede moet echter ook niet worden overdreven: de jurisdictieconflicten tonen vooral aan dat bestaande juridische structuren, in al hun ambiguïteit, lang bleven voortbestaan. Interessant is dan ook de rol van de hertog in deze conflicten. Hij stelt zich op als degene die garant staat voor het handhaven van privileges, maar vermijdt het een arbitraire uitspraak te doen in het voordeel van een van de conflicterende partijen. Hetzelfde geldt voor Raad en Staten. Wanneer zij in conflicten betrokken worden, is hun grootste zorg geen van de strijdende partijen in zijn rechten te beknotten. Dat zodoende alleen individuele conflicten worden opgelost zonder dat iets aan het onderliggende probleem wordt gedaan (verschillende definities van jurisdictie, privileges die met elkaar op gespannen voet staan), is van ondergeschikt belang. Hun voornaamste doel is het waarborgen van vrede en het beschermen van privileges – zolang die tenminste met documentatie te staven zijn. Daarvoor is het oplossen van de ambigue ruimtelijke situatie geen geschikt middel, maar eerder het omgekeerde: het slechts oplossen van individuele conflicten en het in stand houden van de ambigue situatie. Het valt wel op dat het idee van ruimtelijk gedefinieerde homogene jurisdictie – *in casu* het markgraafschap – niet ondenkbaar is. Antwerpen blijft het keer op keer opwerpen, maar steeds wordt het door de Raad en de Staten verworpen. Het doet eenvoudigweg te weinig recht aan de ingewikkelde juridische realiteit.

De verbeelding van conflict

Conflicten over de constructie van ruimte waren niet alleen belangrijk voor de directe betrokkenen, maar trokken eveneens de aandacht van kroniekschrijvers, zoals hierboven al kort aan de orde kwam. Zij waren niet alleen geïnteresseerd in de ideologische betekenissen van ruimte. In hun werk reflecteerden ze eveneens op het verloop van juridische conflicten over ruimte en de onderliggende argumentaties van strijdende partijen. Dit geldt zeker

61 Godding, *Ordonnances*, 295 nr. 196 d.d. 1450 [oktober 27] art. 5.

62 Godding, *Ordonnances*, 296-297 nr. 196 d.d. 1450 [oktober 27] art. 5. Voor Jan II van Glimes zie Damen, 'Prelaten', nr. 673.

63 Van Uytven heeft het geval uiteengezet op basis van o.a. stukken uit AA 30, 377-378 en AA 29, 2-13. Zie ook Godding 'Les conflits', 324-334.

64 Godding, *Ordonnances*, 508-512 nr. 302 d.d. 1461 [mei 21] en 513-514 nr. 303 d.d. 1461 [mei 21].

65 Leuven was in 1460 namelijk al beperkt in de uitvoering van schepenbrieven en had meteen bezwaar gemaakt, zie Godding, *Ordonnances*, 475-479 nr. 285 d.d. 1460 [april 28] en 480-482 nr. 288 d.d. 1460 [juli 8]. Na de verdragen van Sint-Omaars werd een eerste uitzondering gemaakt op 4 augustus 1461, een nieuwe op 19 augustus 1465, en nog nieuwe op 7 augustus 1466, Godding, *Ordonnances*, 514-515 nr. 304 d.d. 1461 [augustus 4] resp. 572-580 nr. 338 d.d. 1465 [augustus 19] en 587-600 nrs. 344-346 d.d. 1466 [augustus 7]. Zie verder Godding, 'Les conflits', 335-341.

66 Van Uytven, 'Vorst', 102-103, en id. 'Städtelandschaft', 142-144.

67 Samenwerking kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in het afstemmen van de jaarmarkten het beschermen van handelaren tussen Antwerpen en Bergen op Zoom, Van Ham, *Macht*, 333-334.

68 Damen, 'Prelaten', nrs. 360 (Engelbrecht I van Nassau), 674 (Jan IV van Nassau), en 673 (Jan II van Glimes).

voor twee wijdverspreide vijftiende-eeuwse kronieken. De eerste, de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten*, werd in 1441 voltooid door een anonieme auteur. Zijn belangrijkste informanten waren Petrus de Thymo en Edmond de Dynter, respectievelijk Brussels stads-pensionaris en hertogelijk secretaris.⁶⁹ Zij waren beiden goed ingevoerd in het politieke en juridische bestuur van het hertogdom. Bovendien waren ze vertrouwd met de schriftelijke juridische bewijsvoering en hadden ze toegang tot de hertogelijke archieven.⁷⁰ De tweede, de *Alder Excellenste Cronike van Brabant*, eveneens door een anonymus, verscheen in druk in 1498. De kroniek stelt zich ten doel een uitputtende geschiedenis van het hertogdom te geven, van de schepping tot het einde van de vijftiende eeuw, op basis van oudere werken, onder andere, naar eigen zeggen, de *Brabantsche Yeesten* van Boendale en de werken van Petrus de Thymo.⁷¹ Beide kronieken kenden een grote verspreiding onder de Brabantse elite in de stad en aan het hof.

Zowel de *Voortzetting* als de *Cronike* reflecteert op de binnen- en buitenlandse Brabantse politiek, met oog voor de juridische details. Beide beschrijven ze de claims die rooms-koning Sigismund rond 1415 op het hertogdom maakte. De *Voortzetting* beschrijft ontmoetingen en discussies tussen Sigismund en Brabantse afgevaardigden, maar noemt hun inhoudelijke argument niet.⁷² De *Cronike* noemt die wel en stelt expliciet dat de hertogen het markgraafschap van Rijen (Antwerpen), en zoals sommigen zeggen, de keizerlijke heerbaan van de rooms-koning in leen houden. De steden Leuven, Brussel, Den Bosch, Tienen en Zoutleeuw en veel andere goede plaatsen in Brabant, rekent men volgens de schrijver echter voor allodia van de hertog, zijn vrij eigen goed.⁷³ Het is intrigerend dat de kroniek een groot deel van het argument van de raadsheren van Jan Zonder Vrees herhaalt. Het was immers nooit van doorslaggevend belang geweest om de Brabantse aanspraken te verdedigen. Dat de argumentatie meer dan een eeuw nadat deze voor het eerst was geformuleerd toch weer opduikt, duidt erop dat het argument niet maar een incidentele abstractie was, opgesteld door een stel creatieve juristen. Het moet gebaseerd zijn op ideeën die breder de ronde deden, of die in ieder geval nog steeds invoelbaar waren voor het publiek waarvoor de kroniek bedoeld was en door de schrijver relevant werden geacht.

Het idee dat het hertogdom uit verschillende delen bestond, had overigens oudere wortels, ook in de historiografie. Voor 1351 had Jan van Boendale in zijn *Brabantsche Yeesten* het feit dat delen van het hertogdom Duitse lenen waren juist gebruikt als argument voor de Brabantse onafhankelijkheid van de Franse koningen. Wanneer hertog Jan III weigerde in te gaan op het verzoek van Filips VI van Frankrijk om de in ongenade gevallen Robrecht van Artesië uit te leveren, benadrukte Boendale dat Jan III leenman was van de rooms-koning voor zijn land *oest ende noert* van Leuven en Brussel (onder andere het markgraafschap), maar zeker geen leenman van de Franse koningen.⁷⁴ Verschillende partijen maakten dus op hun eigen manier gebruik van de heterogeniteit van het hertogdom om hun eigen belang te dienen.

Beide kronieken hebben echter ook aandacht voor de manier waarop Antwerpen zijn interpretatie van het markgraafschap voor zijn eigen belang inzette. Het eerst wordt dit duidelijk in de manier waarop de stad het conflict weergeeft tussen Antwerpen en Jan II over de stapels in 1306. Zowel de *Voortzetting* als de *Cronike* noemt expliciet dat Antwerpen zijn aanspraken baseerde op het gegeven dat de stad – en de stapels – deel waren van het markgraafschap, en dat de hertog daar niet eigenmachtig over kon beslissen omdat hij het in leen hield van de rooms-koning.⁷⁵ Hetzelfde geldt voor hun weergave van het conflict tussen Antwerpen en Bergen op Zoom over Jan de Luutsleghere uit 1425. De *Voortzetting* besteedt bijna driehonderd regels aan het geval, met inbegrip van de argumentaties van

beide partijen. Antwerpen verdedigde zijn aanspraken, *seggende dat die correctien / over tmercgreefscap meer ende men / sloeghen alomme harentare / ende tstat en lant van Berghen ware / van den mercgreefscap een let, dats claer / daer tstat van Antwerpen thoot af waer*.⁶⁶ Antwerpen was, met andere woorden, het 'hoofd' van het markgraafschap, waarvan de heerlijkheid Bergen op Zoom een 'lid' was dat het hoofd moest gehoorzamen. Jan van Glimes hield echter vol dat hij zijn heerlijkheid direct van de hertog in leen hield: *dat die stat van Berghen ende tlant / ware gheleghen in Brabant / ende daer met verbonden ghemeene / ende dat hi die hielde te leene / van den hertoghe van Brabant, wilt verstaen, / alsoe sijn voorderen hadden ghedaen*.⁶⁷

Ook de *Cronike* bespreekt de kwestie uitvoerig en doet een interessante observatie. De kroniek stelt dat de Antwerpenaren bewust het markgraafschap interpreteerden alsof het zich over het gehele *quartiere* van Antwerpen uitstreckte.⁶⁸ Misschien gaat het te ver om in de lezing van de *Cronike* de constatering te zien dat Antwerpen doelbewust de fiscale omschrijving (het kwartier) verwarde met de juridische (het markgraafschap), maar het is duidelijk dat de kroniek expliciet reflecteert op het feit dat Antwerpen voor zijn argument gebruik maakte van de terminologische ambiguïteit. Geen van beide kronieken noemt echter de uitkomst van het conflict. Die was de schrijver van de *Voortzetting* 'niet bekend'; de *Cronike* vermeldt slechts dat de heer van Edingen (Enghien) en de jonkheer van Monjou beide partijen als arbiters *te vreden setten*.⁶⁹ Mogelijk wilde Bergen op Zoom de inmiddels nog grotere en belangrijker havenstad Antwerpen niet tegen de haren instrijken door oude grieven op te halen. Maar het toont in ieder geval aan dat tijdgenoten gevoelig waren voor de onderliggende juridische argumentaties en dat die geen theoretische bespiegelingen waren, maar aan het einde van de vijftiende eeuw voor de auteurs van kronieken en hun lezers nog relevant waren.

Bij wijze van afsluiting is het interessant te constateren dat Antwerpen de herinterpretatie van de ruimtelijke verhoudingen niet alleen gebruikte voor het opnieuw definiëren van de juridische hiërarchie, maar dat het die strategie ook in andere sferen toepaste. In de zomer van 1418 trok hertog Jan IV van Brabant op naar Dordrecht om het erfconflict tussen zijn nieuwe vrouw Jacoba en haar oom Jan VI van Beieren te beslechten. In overleg met de

69 Voor een biografische schets van beide informanten, zie Stein, *Politiek*, Hoofdstuk V en VI.

70 Stein, *Politiek*, 90-91.

71 Tigelaar, *Brabants historie*, 17-19, Alder Excellenste *Cronike*, f.2r.

72 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LII.

73 *dat marcgraefscap van Rijen, ende also die sommige seggen die ghemeyn strate van de keizer in leen houden, maar Louen, Brussel, shertogenbosche, Thienen ende Leeuwe, met veele andere alloy plecken ende goeden in brabant werden gherekent voor des hertogen alloy ende eygen goet, Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LVII, 162v.

74 Boendale, *Brabantsche Yesten*, boek V, hoofdstuk XXIV (vooral r. 2237-2249).

75 *alsoe men die vorseide stat | ende dmarcgraefscap van Ryen dat | beide te gader alghemeene | van den keiser hilt te leene, Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk XXXVII, r. 4081-4084; *die van Antwerpen verstonen dat die voorscreuen iii. mercten tot Mechelen gheleyt waren die van outs tot Antwerpen gelegen hadden ende datse die hertoge te leen hielt van den keyser metten marcgraefscap, sonder wiens consente si meenden dat niet geschien en mochte, Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XXXVII, f.123v.

76 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.201-16.214.

77 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.209-16.214.

78 Alder Excellenste *Cronike*, deel 2, hoofdstuk LIX, f.172v: *so banden sise wten marcgraefscap van Antwerpen, meynende dat si also te bergen niet en souden mogen blijven om dat int quaertiere van Antwerpen is. Mer die here van bergen hieltse nochtans dairseggende, dat Bergen in brabant gelegen is ende hout dat vanden hertoge te leene.*

79 Alder Excellenste *Cronike*, deel 2, hoofdstuk LIX, f.172v. *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.397-399: *Tghene dat deze segghers sijts ghewes | hier af ordeneerden dat en es | niet ghebracht tot mijnre condon.* Peter I van Luxemburg werd heer van Edingen vóór 24 juni 1404, was raadsheer van Jan IV en Filips van Sint-Pol (1421-1430) en stierf in 1433. Jan II van Schoonvorst was burggraaf van Montjoie, raadsheer van Antoon en Jan IV (in ieder geval van 1419-21 mei 1420), kamerheer van Antoon (1407-1415), kastelein van Wassenberg (1406-1411), Dalhem (1406-1408) en Limburg (1408-1417) en algemeen ontvanger van Brabant (1412-1414). Tevens trad hij in dienst van Jan Zonder Vrees en Jan van Beieren. Hij wordt echter beschouwd als een vijand van Filips de Goede, die hem in augustus 1431 liet arresteren en ondervragen. Hij werd gevangengezet op het kasteel te Zichem, waar hij in 1434 overleed. Zie Damen, 'Prelaten', nr. 442 resp. 604 en voor Jan van Schoonvorst eveneens Vrancken, *Regimente*, 172.

Staten had de hertog besloten beleg te slaan op Dordrecht, om die stad opnieuw in handen van zijn echtgenote te stellen. De Brabantse troepen trokken op tot Geertruidenberg, om vandaar door te stoten. Daar bleven ze echter, volgens de *Voortzetting*, vijf tot zes dagen liggen – in de eerste plaats om uit te zoeken of er genoeg hout zou zijn om het geplande blokhuis te bouwen, maar ook omdat er een prestigeconflict was ontstaan tussen Leuven en Antwerpen. Beide steden meenden dat ze de troepenmacht van Lier en zijn 'bijvang' mochten leiden. Leuven onderbouwde zijn aanspraken met het argument dat men dit altijd had gedaan (*want si van outs dat alsoe hadden gheploghen*).⁸⁰ Dit was inderdaad waar: al in 1336 had hertog Jan III uitspraak gedaan dat Lier en Zandhoven, in geval van gemene oorlog, Leuven zouden volgen.⁸¹ Antwerpen redeneerde echter – zoals de schrijver expliciet aangeeft – dat Lier in het markgraafschap lag, dat Antwerpen daar het 'hoofd' van was en dat de stad dus recht had om Lier en haar bijvang aan te voeren (*dat die van Liere, ic seker ben | sculdich waren te volghene hen: | Ghemerct dat si gheseten sijn | int mercgrevescap, verstaet den fijn, | daer die stat, es sijt ghewes, | van Antwerpen thoot af es*).⁸² De partijen werden het niet eens. Uiteindelijk besliste men zonder de troepen uit Lier te vertrekken. Die werden te Breda gestationeerd, om de grenzen van het hertogdom te bewaken.⁸³

Zeven jaar later ontstond volgens de twee kronieken een gelijkaardig conflict. Nu trokken Brabantse troepen onder leiding van Filips van Sint-Pol op naar Braine-le-Comte ('s-Gravenbrakel) in Henegouwen, om die stad te heroveren op het garnizoen van Humphrey van Gloucester, de nieuwe echtgenoot van Jacoba van Beieren. De Brabantse steden verzamelden zich te Brussel, maar omdat troepen uit Den Bosch op zich lieten wachten, werd de reis met vijftien dagen uitgesteld. Tijdens deze periode *ghereesser weder dat oude gheschil tusschen die van Antwerpen ende van Louen* over wie de troepen van Lier en Zandhoven met hun bijvang mocht aanvoeren, zoals de schrijver verzucht. Filips besluit dat hij ze dan maar zelf aanvoert, zodat noch Antwerpen, noch Leuven in zijn rechten wordt gekrenkt.⁸⁴ Hoewel de auteur de twist hier niet expliciet verbindt aan het markgraafschap, doet zijn formulering wel vermoeden dat het conflict vaker voorkwam en een voortdurende bron van spanning opleverde tussen Antwerpen en Leuven, niet alleen in juridische, maar ook in militaire aangelegenheden.

Conclusie

In veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant was het markgraafschap Antwerpen geen homogene ruimte. De stedelijke magistraat van Antwerpen, heren, de andere Brabantse steden, Staten en hertogen kenden het verschillende betekenissen toe, die varieerden door de tijd heen en afhankelijk van hun politieke en economische belangen. Voor een deel probeerden ze hun interpretatie actief aan andere partijen over te brengen. Daarvoor zetten ze een breed scala aan strategieën in, variërend van militaire dreiging en intimidatie tot het voeren van rechtszaken en het botweg handhaven van veronderstelde privileges. Voor een deel werd die interpretatie echter ook ingegeven door omstandigheden waar geen partij in het bijzonder invloed op had – zoals verschuivende politieke en economische verhoudingen in het hertogdom. Niet één partij in het bijzonder kon de vormgeving van de werkelijkheid beslissend sturen: daarvoor waren er te veel partijen met te veel uiteenlopende ideeën. De uiteindelijke ruimtelijke werkelijkheid was steeds een tijdelijke balans, uitkomst van interacties door verschillende partijen. Altijd hing die af van naleving en kon die door bewuste en onbewuste processen zo weer verschuiven.

De interpretatie van het markgraafschap als een homogene juridische ruimte was echter niet ondenkbaar. Ze werd decennialang expliciet door Antwerpen gepromoot en het vond haar weg naar bredere lagen van de bevolking – in ieder geval de elite die toegang had tot kronieken. Tot aan het einde van de vijftiende eeuw erkenden de Staten of de hertogelijke Raad het idee echter niet.⁸⁵ Daarvoor botste het te veel met de diffuse en gelaagde juridische werkelijkheid, zoals ook kroniekschrijvers signaleerden. Arbitrerende instanties als de Raad en de Staten hadden dan ook niet de macht en de middelen om een homogene interpretatie van het markgraafschap voor eens en voor altijd op te dringen. Maar misschien nog wel belangrijker is dat ze dit niet als hun primaire doel zagen. Dat was het oplossen van conflicten, het handhaven van de vrede, en vooral: het beschermen van privileges. Het homogene structureren van de ruimte was daaraan eenvoudigweg ondergeschikt.

Afkortingen

AA	<i>Antwerpsch Archievenblad.</i>
ARAB	Brussel, Algemeen Rijksarchief.

Archivalia

ARAB *Rekenkamer* inv. nr. 15.716, Bederekening 1383/1386.

ARAB *Rekenkamer* inv. nr. 50.344-50.345, Bederekening 1357.

80 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8611.

81 Van Gerven, 'Brabantse steden', 403.

82 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8617-8622.

83 Mario Damen bespreekt deze episode in zijn analyse van verschuivingen in de stedelijke hiërarchie in de militaire sfeer, 'Political Ranking', 167-168. Daaraan is toe te voegen dat de *Alder Excellenste Cronike* eveneens de troepenvolgorde noemt (de heer van Wezemaal voorop, gevolgd door respectievelijk Brussel, hertog en edelen, Leuven, Antwerpen en Den Bosch), maar niet het specifieke conflict tussen Antwerpen en Leuven over het aanvoeren van Lier, zie deel 2, hoofdstuk LVII, f.164r.

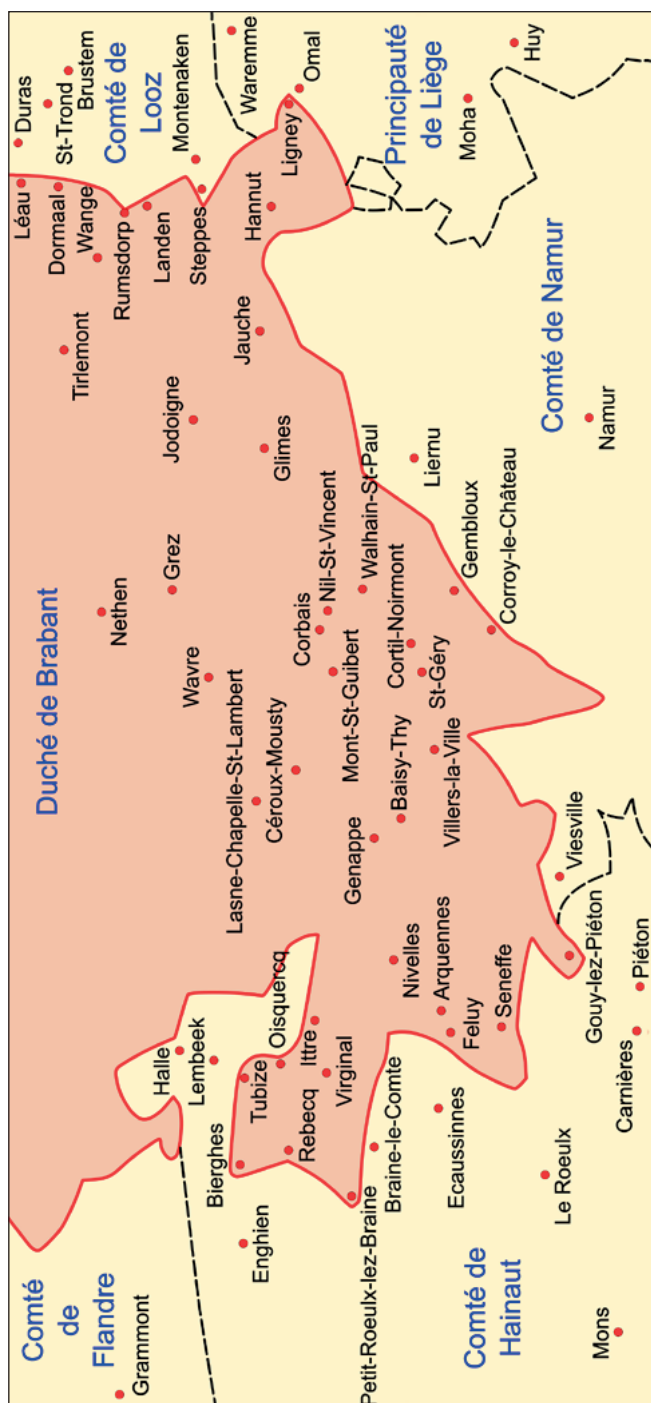
84 *Alder Excellenste Cronike*, hoofdstuk LIX, f.170r. De weergave in de *Voortzetting* is vergelijkbaar, zie boek VII, hoofdstuk CXXIII, r.15.046-15.062.

85 Op 8 december 1494 verleende hertog Filips de Schone de heren van Breda en Bergen op Zoom zelfs een privilege dat bepaalde dat zij, hun steden, landen, onderdanen en heerlijkheden vrij zouden blijven van alle rechtsaanspraken door steden en rechtbanken in het hertogdom. Ook in de zestiende eeuw zouden beide heren hun zelfstandigheid blijven benadrukken, Van Ham, *Macht*, 114.

Literatuur

- Alder *excellenste cronyke van Brabant*. Transcriptie in Tigelaar, J., *Brabants historie ontvouwd* (Hilversum 2006), <https://www.dbnl.org/>.
- Antwerpsch Archievenblad* 19 (1882), 26 (1889), 27 (1890), 28 (1891) en 30 (1893).
- Boendale, Jan van [Jan de Klerk, d'Anvers], *Brabantsche yeeften [Les gestes des ducs de Brabant]*, ed. J.F. Willemssens en J.H. Bormans (Brussel 1839), <https://www.dbnl.org/>.
- Boonen, W., *Geschiedenis van Leuven. Geschreven in de jaren 1593 en 1594* (ed. Edward van Even) H. Vanbiesem en A. Fonteyn (Leuven 1880). <https://www.dbnl.org/>.
- Bousse, A., 'De verhoudingen tussen Antwerpen en het platteland', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 139-150.
- Caers, B., *Vertekend verleden. Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650)*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 160 (Hilversum 2020).
- Cerutti, F.F.X., 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's' in: D. Th. Enklaar e.a., red., *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen* (Tilburg 1952), 183-229.
- Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda*, deel II. Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht; 3e reeks, no. 17 (Bussum 1972).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 73-116.
- Damen, M., 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 182 (2016) 5-274.
- Damen, M., 'The Political Ranking and Hierarchy of the Towns in the Late Medieval Duchy of Brabant', *Anuario de Estudios Medievales* 48 nr. 1 (2018) 149-177.
- Damen, M. en Overlaet, K., red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022).
- Damen, M. en Meer, M., '9. Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space' in: M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 244-276.
- Divaeus, Petrus, *Petri Divaei Opera Varia: Rerum Lovanensium, Annalium Ejusdem oppidi, De Galliae Belgicae Antiquitatibus*. Hendrik van der Haert (Leuven 1757).
- Gerven, J. van, 'De Brabantse steden. Één groep? Belangtegenstellingen en conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998) 385-406.
- Gerven, J. van, 'Antwerpen in de veertiende eeuw. Kleine stad zonder toekomst of opkomend handelscentrum?', *Revue belge de philologie et d'histoire* 76 nr. 4 (1998) 907-938.
- Godding, Ph., 'Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabançonnées (15e-18e siècles)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 22 (1954) 308-400.
- Godding, Ph., 'Impérialisme urbain ou auto-défense: le cas de Bruxelles (12e-18e siècles)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 117-138.
- Godding, Ph., *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Brussel 1999).
- Godding, Ph., *Ordonnances de Philippe le Bon pour les ducs de Brabant et de Limbourg et les pays d'outre-Meuse, 1430-1467* (Bruxelles 2005).
- Ham, W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000).
- Johnson, T., 'Medieval Law and Materiality: Shipwrecks, Finders, and Property on the Suffolk Coast, ca. 1380-1410', *The American Historical Review* 120 (2015) 407-432.
- Johnson, T., 'The Tree and the Rod: Jurisdiction in Late Medieval England', *Past & Present* 237 (2017) 13-51.
- Johnson, T., *Law in Common. Legal cultures in Late-Medieval England* (Oxford 2020).
- Kerremans, C., *Etude sur les circonscriptions judiciaires & administratives du brabant & les officiers places a leur tete par les ducs. Anterieurement a l'avenement de la maison de bourgogne (1406)* (Brussel 1949).
- Laenen, D., *Gijzelaars als vorstelijk drukkingsmiddel. Lodewijk van Male en de Antwerpse gijzelaars van 1358* (Masterproef Universiteit Antwerpen 2018).
- Laet, M. de, 'Mechelen versus Antwerpen. De strijd om het bezit en het behoud van de stapels voor vis, zout en haver (1233-1467)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 99 (1986) 57-89.
- Lecuppre-Desjardin, E., *Le royaume inachevé des ducs de Bourgogne (XIVe-XVe siècles)* (Paris 2016).
- Levebvre, H., *La production de l'espace* (Parijs 1974).
- Merchtenen, Hennen van, *Cornicke van Brabant*, ed. G. Gezelle (Gent 1896), <https://www.dbnl.org/>.
- Meulen, J. van der, 'Grillige landschappen, grillige heersschappen. De veranderlijke natuur en de ruimtelijke afbakening van heerlijkheden in het Gelderse rivierengebied (15e en 16e eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen: Historisch Jaarboek voor Gelderland* 111 (2020) 125-145.
- Moureaux-Van Neck, A., 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au Moyen Âge. Les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 51 (1966) 65-94.

- Oostindiër, A.E.D. en R.J. Stapel, 'Demographic Shifts and the Politics of Taxation in the Making of Fifteenth-Century Brabant' in: M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 141-178.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen VI, Onder de hertogen van Bourgondië, hertogen van Brabant (1406-1477). 1ste boek: De politieke orde* (Brussel 1936).
- Slootmans, C.J.F., 'De verhouding Antwerpen - Bergen op Zoom in het verleden', *St.Geertruydsbronnen* 10 (1933) 5-19 (afl. 1), 40-67 (afl. 2), 153-163 (afl. 3).
- Smolar-Meynart, A., *La justice ducale du plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIIe siècles). Sénéchal, maître des bois, Gruyer, grand veneur*. Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles 60 (Bruxelles 1991).
- Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- Stein, R., 'Vreemde vorsten op de troon' in R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 157-169.
- Stein, R., *De hertog en zijn staten: De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- Steurs, W., 'Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en de opbouw van een vorstendom' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 65-70.
- Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006).
- Uyttebrouck, A., *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Âge (1355-1430)* (Bruxelles 1975).
- Uytven, R. van, 'Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 7-72.
- Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw' *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
- Uytven, R. van, 'Die Städtelandschaft des mittelalterlichen Herzogtums Brabant' in: M. Escher en A. Haverkamp, red., *Städtelandschaft - Städtenetz - zentralörtliches Gefüge*. Trierer historische Forschungen 43 (Mainz 2000) 131-168.
- Voortzetting van de Brabantsche yeesten, ed.J.F. Willems, *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Brabant*. Tweede deel. (Brussel 1843), <https://www.dbnl.org/>.
- Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* (Brussel 2018).
- Willems, J.F., ed., *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Brabant*. Tweede deel. (Brussel 1843).
- Wood, A., *The Memory of the People. Custom and Popular Senses of the Past in Early Modern England* (Cambridge 2013).



1. Principales localités du Brabant méridional au Moyen Âge.

Le rôle des fortifications dans la défense du Roman Pays de Brabant vers 1200

Le contexte politique et militaire

L'intérêt porté par quelques historiens aux anciennes fortifications du Roman Pays de Brabant s'explique aisément. La région est parsemée de leurs vestiges et, grâce à l'existence de plusieurs sources narratives, il est possible de découvrir un pan de leur histoire. Malheureusement, les travaux consacrés à ces bâtiments se contentent généralement de les décrire plus ou moins sommairement.¹ Nous n'y trouvons guère d'analyse sur le rôle joué par ces fortifications en temps de guerre.² Notre travail est une première approche et n'a pas l'ambition de couvrir l'ensemble des problématiques. Certains sujets seront donc délibérément ignorés comme le processus d'encastellement (*incastellamento*) qui par sa complexité mérite une étude propre.³

Nous limitons notre enquête à la fin du XII^e et au début du XIII^e siècle, une période riche en opérations militaires. Entre 1182 et 1195, les ducs de Brabant Godefroid III (r. 1142-1190) et Henri I^{er} (r. 1190-1235) s'opposent au comte de Hainaut Baudouin V (r. 1171-1195)⁴. Le conflit débute lorsque le comte de Hainaut tente de fortifier Lembeek, un village situé sur une frange de terre hainuyère qui s'enfonçait, tel un coin, dans le Brabant. Godefroid III ne pouvant l'accepter, commence alors une longue guerre caractérisée par une suite de coups de main et de trêves. Après plus d'une dizaine d'années, les hostilités cessent sans que l'un des camps puisse se targuer d'avoir vaincu son adversaire.⁵ Ensuite, jusqu'en 1213, Henri I^{er} fait face à l'évêque de Liège Hugues de Pierrepont (r. 1200-1229).⁶ Ces conflits s'insèrent naturellement dans une opération diplomatique et militaire de plus grande envergure : la mainmise sur l'ensemble des régions qui constitueront le futur Roman Pays de Brabant.

L'ensemble territorial qui forme duché tel que nous le connaissons à la fin du XIV^e siècle est hétérogène puisque le fruit d'un lent processus de conquêtes, d'annexions, de vassalisation et d'assimilations.⁷ L'histoire de la principauté commence dans l'obscur comté de Louvain, mais débute véritablement à l'extrême fin du X^e siècle, lorsque Lambert I^{er} (†1015) s'installe à Bruxelles, au sein du *pagus Brachantensis*. Ce vaste territoire aux frontières mal

1 Par exemple Huq, 'Quelques tours' ; Bourguignon, *Les fortifications*.

2 Une exception Des Marez, 'Les fortifications'.

3 Il semble que l'encastellement soit moins marqué dans nos régions que dans les pays méditerranéens. Si l'on décèle de rares cas dans le duché de Limbourg, ce phénomène n'apparaît pas clairement dans le comté de Loos ou dans les régions entre Ardenne et Meuse (Schroeder, 'Le duché de Limbourg', 63-64 ; De Meulemeester, 'Structures défensives' ; De Meulemeester, 'Morphogénèse du village médiéval' ; Mignot, 'Entre le glaive').

4 À la fin de sa vie, Baudouin est aussi reconnu comme marquis de Namur (r. 1187-1195) et comte de Flandre (r. 1191-1194).

5 Le *Chronicon Hanoniense* de Gislebert de Mons sera notre guide (Vanderkindere, *La chronique de Gislebert de Mons*). Voir aussi Smets, *Henri I*, 12-70 ; de Waha, 'La marche impériale'.

6 Les annales de Renier de Saint-Jacques et le *De Triumpho Sancti Lamberti in Steppes* seront mis à contribution ('Reineri Annales' ; *De triumpho S. Lamberti in Steppes*, in: J. Heller (éd.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, vol. XXV (Hanovre 1880) 169-191). Voir aussi Smets, *Henri I*, 132-147 ; Gaier, *Art et organisation*, 254-262.

7 Bijsterveld & Guillardian, 'La formation'.

connues s'étendait sans doute à l'ouest et au nord jusqu'à l'Escaut, à l'est à la Dyle, au sud à la Haine.⁸ Son démembrement commence dès le XI^e siècle. Les comtes de Flandre à l'ouest, de Hainaut et de Namur au sud et de Louvain à l'est, tous essayent de s'y étendre. L'attribution de la dignité ducale de Basse-Lotharingie au comte de Louvain Godefroid I^{er} (r. 1095/1106-1139) en 1106 est un événement majeur. Grâce à cette fonction, il étend son autorité sur la terre de Herstal, le palatinat d'Aix-la-Chapelle et l'important marquisat d'Anvers. Cette dernière marche, qui s'étendait entre le Démer, la Dyle, le Rupel, l'Escaut ainsi que la Grande et la Petite Nèthe, offrait à son détenteur le contrôle de l'Escaut et un débouché sur la mer.⁹ La domination de l'actuel Brabant septentrional bien que déjà engagée n'est pas encore une priorité pour les ducs de Brabant¹⁰. Pendant la seconde moitié du XII^e siècle, les efforts des ducs de Brabant se tournent principalement vers la région méridionale du duché.

Les comtes de Louvain, grâce aux droits d'avouerie qu'ils détenaient à Nivelles (sans doute vers 1003, certainement en 1018) et à Gembloux (vers 1013), y exerçaient déjà une certaine influence.¹¹ Celle-ci s'accrut lorsque Godefroid de Bouillon († 1100) et sa mère Ide de Boulogne († 1113) cédèrent leurs domaines de Genappe et de Baisy aux abbayes de Nivelles et d'Affligem (1096). Si, dès le début du XI^e siècle, les comtes de Louvain tentaient d'arracher le comté de Brugeron à l'évêque de Liège, cette contrée semble n'être passée sous leur contrôle qu'au début du siècle suivant¹². C'est d'ailleurs au XII^e siècle que les ducs de Brabant œuvrèrent activement et de manière plus systématique à la mainmise de la région. Ils intégrèrent au duché plusieurs grandes seigneuries : le 'comté' de Grez (au plus tôt vers 1100, mais probablement beaucoup plus tard), le village de Jauche (incendié en 1183), le 'comté' de Jodoigne (c. 1182), la ville de Gembloux (gagnée à la suite d'une guerre contre le comte de Namur (1185)) ou le comté de Duras (acheté en 1189).¹³ Ainsi, les ducs arrivent à s'étendre de Nivelles jusqu'à Landen et Hannut. Henri I^{er} entre alors en compétition avec les comtes de Looz et les évêques de Liège. Cette lutte ne sera pas bénéfique. La terrible défaite du Brabant à Steppes (13 octobre 1213) et l'incapacité des ducs à prendre le contrôle de la ville de Saint-Trond mettent un terme à cette expansion vers l'Est (voir carte 1).

Que l'on ne se méprenne pas. Cette expansion au sein de l'ancien *pagus* de Brabant ne doit pas faire passer Godefroid III et Henri I^{er} pour des princes agressifs aux visées expansionnistes. Il était impératif pour les ducs de s'étendre au sud de leur territoire. Outre les intérêts géostratégiques, cela leur permettait d'exploiter l'importante couverture forestière (partie occidentale) et les terres agricoles (partie orientale) de cette région. S'ils ne s'y étaient pas engagés, des princes voisins, tout aussi ambitieux, n'auraient pas manqué de s'y installer. Les comtes de Hainaut ne s'emparèrent-ils pas de Chièvres, Halle et Braine-le-Comte tandis que les comtes de Flandre occupèrent une vaste contrée qui deviendra la Flandre dite impériale¹⁴.

La frontière méridionale du duché au début du XV^e siècle

La frontière politique ne se matérialise pas de la même manière au Moyen Âge que de nos jours. Elle n'est pas encore une ligne définie démarquant précisément un territoire. À l'époque qui nous intéresse, pas de carte, pas de bornes, pas de postes frontières.¹⁵ En 1400, cependant, le Roman Pays de Brabant est l'une des sept grandes divisions administratives du duché. Elle résulte de l'association des bailliages de Nivelles, de Jodoigne et d'Hannut ainsi que des mairies de La Hulpe, de Genappe, de Mont-Saint-Guibert et de Grez.¹⁶ Ces informations, complétées par les relevés de feux¹⁷, nous offrent une image relativement précise de la frontière méridionale au début du XV^e siècle.

À cette époque, elle s'étend schématiquement de la manière suivante : le flanc ouest commence à Bierghes pour se terminer à Petit-Roeulx-lez-Braine (environ 8 km). Ensuite, la frontière continue d'Ouest en Est en partant de Petit-Roeulx-lez-Braine jusqu'à Gouy-lez-Piéton (environ 23 km) pour arriver à Ligney (environ 63 km). Finalement, le flanc est se développe de Ligney à Léau (environ 20 km). Si la distance totale, à vol d'oiseau, ne mesure que 114 km, la véritable frontière, très sinueuse, est bien plus longue.

Les historiens considèrent cette limite comme ayant été très stable. Seules quelques localités de peu d'importance passent sous contrôle voisin alors que d'autres essaient de semer le doute quant à leur dépendance afin d'éviter de payer l'impôt. La frontière des années 1200 est donc assez semblable à celle que l'on a pu déterminer pour le bas Moyen Âge. Dans le cas qui nous occupe, la frontière méridionale du duché ne doit cependant pas être considérée comme une ligne, mais plutôt comme une marche. C'est tout l'arrière-pays qui nous intéresse puisque c'est dans cette zone que manœuvrent les armées ennemies ; une zone qui s'étend sur une vingtaine de kilomètres de profondeur.

Les défenses naturelles

Si nous observons une carte du duché vers 1400, nous remarquons qu'il ne bénéficie pas véritablement de la protection de défenses naturelles. Le Brabant est une vaste plaine. Seul le sud de la principauté, au-delà de la ligne Bruxelles-Louvain-Tirlemont, possède un peu plus de relief puisque l'on y rencontre parfois des collines de plus d'une centaine de mètres.¹⁸ Il ne s'agit cependant pas d'obstacles capables d'arrêter une armée en campagne ou de dissuader un envahisseur.

Quelques fleuves protègent la principauté. La Meuse, sur un court tronçon cependant, au Nord-Est ainsi que l'Escaut au Nord-Ouest, mais nous sommes bien loin de la région qui nous occupe. Celle-ci est traversée par quelques rivières – la Senne, la Dyle ainsi que par la grande et la petite Gette –, mais leur cours qui se déroule du Nord au Sud ne gêne pas un éventuel envahisseur venant des comtés de Hainaut et de Namur. Les deux Gette posent cependant un problème aux ennemis arrivant par l'Est, c'est-à-dire du comté de Loos et de la principauté de Liège.¹⁹ À l'extrême Sud, seules la Mehaigne et le Piéton pourraient gêner une armée en marche, mais les adversaires du duc semblent ne pas avoir eu à en souffrir.²⁰ Si le duché avait pu étendre ses frontières jusqu'à la Sambre et la Meuse, la situation aurait été différente. Aucune zone marécageuse n'est présente dans la région, contrairement au marais du Peel qui s'étendait à l'extrémité orientale de la mairie de Bois-le-Duc.

8 Bonenfant, 'Le pagus de Brabant' ; Nonn, *Pagus und Comitatus*, 110-118.

9 Bijsterveld, 'Tussen Pasen en Pinksteren'.

10 Steurs, *Naissance d'une région*.

11 Plus tard, les ducs bénéficieraient même, grâce à un privilège général accordé par l'empereur Conrad III, de l'avouerie générale sur toutes les terres d'église (avant le 15 mars 1146) (Bonenfant, 'Note critique', 356-357).

12 Sur les limites du Brugeron, voir Despy, 'Franchises urbaines et rurales'.

13 Despy, 'Naissance d'une nouvelle province'. Voir aussi Bonenfant & Bonenfant-Feytmans, 'Du duché de Basse-Lotharingie' ; Steurs, 'Le Brabant monte'.

14 de Waha, 'La marche impériale', 95 ; Bonenfant, 'La dépendance'.

15 Bonenfant, 'A propos des limites' ; Genicot, 'Ligne et zone'.

16 Kerremans, Étude sur les circonscriptions, 47-52 ; Hanon de Louvet, 'Les bailliages'.

17 Cuvelier, *Les dénombremments*, I, xvii-xviii, xix, xx.

18 Cuvelier, *Les dénombremments*, ix-x.

19 Gaier, 'La fonction stratégique-défensive' 764-766 ; Gaier, 'Léau et la ligne', 186-196.

20 Une bataille s'y déroule en 1170 (*Chronicon Hanoniense*, 102) et les ennemis du Brabant s'y rassemblent en 1212 et 1213 (*De Triumpho*, 179, 185).

Et qu'en est-il de la Forêt Charbonnière (*Silva Carbonaria*) qui chevauchait la frontière Brabant-Hainaut ? Moins imposante que ce que pensaient nos prédécesseurs – au IX^e siècle elle s'étend de Nivelles à Lobbes et dès le siècle suivant elle est entamée par les défrichements – elle représente, dans certaines circonstances, un léger obstacle.²¹ Au mois d'août 1170, le duc accompagné de plusieurs milliers d'hommes se rend à Carnières (*haiam de Carnieres*) afin de surprendre le fils du comte de Hainaut. Si le nombre de combattants est probablement exagéré, l'épisode montre qu'une large troupe pouvait traverser la région. La fuite, en revanche, semble y être un exercice difficile : *Sed quia difficile erat nemus illud absque multorum hominum perditione transire, ipsi contra ducem ad bellum se preparaverunt*. Baudouin (V) est forcé de livrer bataille, mais il remporte la journée.²² Plus tard, en novembre 1184, une imposante armée composée de Brabançons et de Colonnais traverse sans encombre la forêt Charbonnière (*per nemus Carboneriam*). Le retour est cependant plus pénible. La troupe reste bloquée pendant deux jours à Carnières car elle doit élargir la voie afin de pouvoir traverser la forêt : *Carneriis venerunt, ubi duabus noctibus pro via latiore ad transeundum per haiam facienda moram fecerunt*.²³

La Forêt Charbonnière est donc un passage parfois difficile, sans doute, mais loin de rebuter les armées en marche. Cela d'autant plus que la région est traversée par la Chaussée Brunehaut, l'ancienne voie romaine qui relie Bavay à Tongres, et par des routes secondaires qui facilitent le déplacement de larges groupes, à pied comme à cheval, et de leur charroi.²⁴ Il est d'ailleurs probable que l'expédition dirigée contre la ville de Mons en novembre 1184 se soit faite par la célèbre chaussée puisque l'armée brabançonne traverse Le Roeulx, Binche et Estinnes.²⁵

Les fortifications

Sans défense naturelle, les fortifications sont le meilleur moyen de défendre le territoire et ses habitants. Ces bâtiments sont connus tant par les anciens textes que par l'archéologie. Malheureusement, ces sources sont souvent difficiles à appréhender. D'une part, le vocabulaire prête à confusion. Il n'est guère aisé d'interpréter le sens donné par certains auteurs aux termes *oppidum*, *burgus*, *castrum*, *castellum*, *municipium*, *munitio*, *firmitas*, *turris*, etc.²⁶ D'autre part, les vestiges actuels, bien que nombreux, ne sont pas assez étudiés. Si les éléments de surface ont été inventoriés et décrits, les sites qui les hébergent n'ont pas fait l'objet de fouilles systématiques. Quand il n'est pas possible de lier une construction à un document d'époque, il n'est pas possible de la dater avec précision.

Quels types de fortifications pouvons-nous rencontrer en Roman Pays de Brabant vers 1200 ?²⁷ Gislebert de Mons utilise *firmitas* lorsqu'il parle de Hoesnaken, Liernu ainsi que Tubize et *munitio* pour *Handbrughe*²⁸, Oisquerq et Tubize.²⁹ Plusieurs localités devaient être ainsi défendues. C'est du moins ce que laisse supposer un passage de Gislebert de Mons : *Dux etiam suos mansores in Nivella et in suis munitionibus quas in marchia habebat contra comitem Hanoniensem et contra comitem de Loz posuit*.³⁰

Selon L. Vanderkindere, ces deux termes sont synonymes et représentent une fortification moins importante qu'un *castrum*.³¹ Nous possédons une brève description de la *firmitas* de Tubize renforcée en 1182 par le comte de Hainaut : *Comes (...) cum paucis militibus Braniam Wilhoticam venit, et inde Tubisam firmitatem, que a duce Lovaniensi tenebatur, occupavit, et eam hominibus et armis et virtualibus munivit, et novis fossatis et berefectis informavit*.³² Il s'agit donc de fossés et des tours de bois appelées *berfrois*.³³ Même si notre extrait n'en parle pas, la présence

d'une palissade est habituelle. On note parfois la présence d'un mur de peu d'importance. Enfin, ces *munitio* pouvaient être bâties en quelques jours.³⁴ La *firmitas* et la *munitio* ressemblent à un fortin ou un camp retranché et pas à une défense entourant l'ensemble d'une localité.

La motte castrale se reconnaît à son donjon (d'abord en bois, puis en pierre) situé sur une élévation, généralement artificielle, à la pente abrupte. Cet ensemble est généralement protégé par un fossé, une levée de terre et une palissade. Non loin se trouve la basse-cour et parfois la chapelle castrale.³⁵ Le château à motte apparaît dès la fin du XI^e siècle. En Brabant, la majorité des sites datent cependant du siècle suivant. Elle reste populaire jusqu'au début du XIII^e siècle.

Un relevé systématique des mottes castrales du Brabant wallon n'a malheureusement pas encore été publié. Plus au Nord, leur présence se marque aux frontières entre le duché de Brabant et les comtés de Flandre et de Loos. Proche ou dans l'espace géographique qui nous intéresse, mentionnons les mottes de Landen ('Tombe de Pépin' et le Hunsberg), Wange, Rumsdorp, Léau, Geetbets, Nethen, Lasne, Grez-Doiceau, Ittre, Seneffe et Omal.³⁶ Ce type de fortification semble être le choix de prédilection des ducs de Brabant et de la noblesse de nos régions au détriment de la petite enceinte de plan circulaire.³⁷ Une défense de ce dernier type est remplacée par une motte castrale au tout début du XIII^e siècle, sans doute lorsque les tensions entre le duc de Brabant et l'évêque de Liège se font plus aiguës.³⁸ Il serait donc étonnant qu'elles n'aient pas été construites (en nombre ?) au Sud du duché.

Le donjon isolé ou tour d'habitation est similaire à la motte castrale, mais s'en distingue parce qu'il n'est pas construit sur une élévation. La tour, fréquemment en pierre et de forme quadrangulaire, est généralement renforcée de fossés, humides ou secs, de levées de terre et d'une palissade.³⁹ Les plus anciennes fortifications de ce type apparaissent au XI^e siècle, mais il faut attendre le XIII^e siècle pour qu'elles deviennent populaires, particulièrement dans les petites et moyennes seigneuries. S'il est encore possible d'en admirer plusieurs, il est malheureusement très difficile de dater leurs vestiges : Cérroux-Mousty (Tour de Moriensart, XIII^e s.), Corbais (Tour Griffon du Bois, XIII^e s.), Cortil-Noirmont (Tour des Sarrasins, XIII^e s. ?), Glimes (XII^e-XIII^e s.), Ittre (église Saint-Laurent, XII^e s.), Nil-Saint-Vincent (Tour d'Alvaux, XIII^e s.), Saint-Géry (Tour de Boissefont, XIII^e s.), Virginal-Samme (Tour d'Hasquempont, XII^e s.).

21 Nonn, *Pagus und comitatus*, 226-239 ; Renard, 'La situation'.

22 *Chronicon Hanoniense*, 101-102.

23 *Chronicon Hanoniense*, 172, 176.

24 Mertens, *Les routes romaines* ; Leva, 'Prospections aériennes' ; Merckx, *La voie romaine*.

25 *Chronicon Hanoniense*, 172.

26 Des Marez, 'Le sens juridique' ; Verbruggen, 'Note sur le sens des mots' ; Verbesselt, 'Burchten en... mottekastelen' ; Verbesselt, 'Castrum' ; Genicot, Spède et Weber, *Les tours d'habitation*, 17-21, 31-39.

27 Afin de ne pas alourdir notre appareil critique, signalons que la majorité des structures citées sont présentées dans les ouvrages suivants : *Le patrimoine monumental* ; Genicot, Spède et Weber, *Les tours d'habitation* ; Maquet, *Le Patrimoine*.

28 Selon A. Wauters, il s'agirait de Hobergues près de Tubize. L. Vanderkindere préfère la tour d'Asquempont à Virginal-Samme (Tarlier & Wauters, *Géographie et histoire. Canton de Nivelles*, 140 ; Vanderkindere, *La chronique*, 264, n. 4).

29 *Chronicon Hanoniense*, 141, 228, 264.

30 *Chronicon Hanoniense*, 241.

31 Vanderkindere, *La chronique*, 421, 423 ; Des Marez, 'Les fortifications', 337-341.

32 *Chronicon Hanoniense*, 141.

33 L. Vanderkindere voit le *berefectum* comme une machine de guerre en forme de tour (Vanderkindere, *La chronique*, 417 ; Godefroy, *Dictionnaire*, I, 624-625).

34 *Chronicon Hanoniense*, 15, 16, 171-172.

35 De Meulemeester & Matthys, 'Structures'.

36 Berkens e.a., 'Châteaux à mottes' ; De Meulemeester, 'Les châteaux à motte'.

37 De Meulemeester, 'De la petite enceinte' ; De Meulemeester, 'Le paysage castral', 11).

38 De Meulemeester & Matthys, *De moten van het Sint Gitterdal* ; De Meulemeester & Matthys, 'Castles at War' 48.

39 Genicot, Spède & Weber, *Les tours d'habitation*. Pour les régions voisines, voir Doperé & Ubregts, *De donjon in Vlaanderen* ; Hermans, *Middelleeuwse woontorens*.

Lorsque le premier élément de la défense est une forte enceinte de pierre et que le donjon devient le dernier refuge, nous sommes en présence du château à enceinte polygonale. Il n'est pas encore question du château de type 'philippin' puisque celui-ci fait son apparition dans le duché de Brabant en dehors des limites chronologiques de notre enquête.⁴⁰

Il n'est guère aisé de dresser la liste des châteaux à enceinte polygonale vers 1200. En effet, les textes ne nous permettent généralement pas de différencier la motte castrale, le donjon isolé et le château à enceinte. Seuls les vestiges archéologiques nous autoriseraient à trancher la question⁴¹. Le *castrum* d'Enghien était composé d'une tour, de murs et de fossés. Construit dans le courant du XII^e siècle, endommagé en 1194 par le comte de Hainaut, il semblait redoutable.⁴² Le *castrum* de Jauche est ancien puisqu'il fut construit avant 1183, année qui vit sa destruction.⁴³ Le *castellum* de Viesville, ce territoire namurois cédé momentanément à Henri I^{er} n'est probablement pas plus récent.⁴⁴ Préciser le type de ces trois châteaux est hasardeux. Le cas du *castrum* de Duras est tout aussi difficile. Capturée en 1184, la place est probablement restaurée avant d'être tenue en fief des ducs de Brabant par les comtes de Looz à partir de 1203.⁴⁵ À Corroy-le-Château, il existait sans doute une fortification dès le XII^e siècle, mais les plus anciens bâtiments encore visibles ne datent que de vers 1250.⁴⁶ Le cas est donc difficile à juger. À l'origine, le château de Walhain était un donjon isolé, mais, au deuxième quart du XIII^e siècle au plus tard, la terrasse est élargie en vue de la construction d'un château polygonal.⁴⁷ C'est probablement aussi le cas du château de Piètrebais à Grez qui existait avant 1209.⁴⁸ Nous sommes malheureusement très mal renseignés sur les châteaux de Jodoigne (avant 1184 ?, puis début XIII^e s.)⁴⁹, de Dormaal (1200 et 1220), d'Hannut (avant 1213)⁵⁰ et de Genappe (avant 1227).⁵¹

N'oublions pas les abbayes fortifiées qui pouvaient jouer dans la défense.⁵² Quelques places de l'espace géographique nous intéressant sont à mentionner ; les bâtiments du chapitre de Nivelles et les abbayes de Saint-Trond et de Gembloux. Par deux fois, le comte de Namur attaque et ravage Gembloux (1136 et 1185). Par deux fois, le monastère a été utilisé comme refuge.⁵³

Les camps retranchés et les châteaux sont parfois d'excellentes défenses, mais ces bâtiments et leurs annexes, souvent de petite taille, ne permettent pas de protéger un grand nombre de civils. Pour cela il est nécessaire de renforcer les centres urbains. Le roman pays de Brabant est pourtant une zone fondamentalement rurale. En 1194, seules Nivelles, Gembloux et Jodoigne sont reconnues comme villes.⁵⁴ Nivelles est défendue par une enceinte dans la seconde moitié du XII^e siècle. Nous n'en connaissons malheureusement ni le matériau, ni le parcours. Il ne faut pas confondre cette défense avec le mur bâti au début du XIII^e siècle.⁵⁵ Gembloux est défendue par une enceinte en pierre dès la seconde moitié du XII^e siècle.⁵⁶ À Jodoigne, la *villa nova* fondée en 1184 est protégée par une enceinte articulée sur l'ancien château seigneurial devenu ducal. Elle fut sans doute élevée pendant le règne du duc Henri I^{er}, au début du XIII^e siècle.⁵⁷

Très peu de centres urbains sont défendus par un mur d'enceinte. Cela ne signifie pas pour autant que les autres localités fussent laissées sans protection. Nous avons vu qu'une fortification plus ou moins importante (*firmitates* ou tour) pouvait y être construite. Mais, cela ne suffit pas si l'on espère abriter l'ensemble de la population. Souvent, des fossés, des palissades, des tours de bois sont construites afin d'assurer un minimum de défense. C'est peut-être le cas à Genappe, une ville neuve fondée vers 1200 par le duc de Brabant.⁵⁸ À Wavre, nous sommes en présence d'un système de fossés et de remblais en terre. La date de construction de ce système défensif n'est pas connue, mais il est sans doute ancien puisque ces fossés marquaient les limites de la franchise urbaine de 1222.⁵⁹

D'autres bâtiments pouvaient participer à la défense d'un village. Il s'agit généralement de l'église, qu'elle ait été fortifiée ou non, et du cimetière dont les murs pouvaient être renforcés.⁶⁰ Cela n'a rien d'étonnant. Les églises romanes ont parfois une tour en pierre massive et l'endroit a toujours été un lieu de rassemblement. Mentionnons simplement l'église de Mont-Saint-Guibert et son cimetière fortifié construits sur un site particulièrement favorable à la défense.⁶¹

Enfin, les voies d'accès, qu'elles soient de grande communication ou d'intérêt local, pouvaient être contrôlées au moyen de barrières mobiles, coupées par des fossés ou bloquées par des arbres abattus.⁶² De plus, comme le fait remarquer C. Gaier, 'le plat pays, en dehors des routes et des points fortifiés, ne devait pas être d'accès plus commode. Il fallait éviter d'aborder transversalement les chemins creux, traîtreusement dissimulés par les replis du terrain, ou de devoir franchir les limites de propriété, souvent marquées par des levées de terre plantées d'arbustes, sans parler des bois ou "haies", plus nombreux à l'époque que la situation présente ne pourrait le laisser soupçonner.'⁶³

L'efficacité de ces fortifications

Quelle fut l'efficacité de ces différents types de fortifications ? L'estimer est un exercice périlleux. D'une part, nous connaissons mal l'état original des bâtiments. Quand ils n'ont pas simplement disparu, ils ont été transformés ou n'existent plus que sous forme de vestiges. Il est donc difficile de se les représenter en état. D'autre part, les sources narratives sont généralement avares de détails sur le déroulement des sièges et des assauts. Elles mentionnent cependant la prise ou la destruction de plusieurs places. En 1194, alors que le comte de Hainaut se dirige sur Nivelles, il détruit une tour à Feluy (*turris de Feslui*) et s'empare d'une tour à

40 Bragard, 'Essai sur la diffusion'.

41 L'analyse proposée par M. de Waha au sujet du premier *castrum* de Trazegnies illustre admirablement ce problème (de Waha, 'L'apparition', 119-123).

42 *Chronicon Hanoniense*, 91-92, 265, 290. Berckmans, Ghislain & Ubregts, 'Enghien' ; W. Ubregts, 'Sur l'origine des "turres"' ; M. de Waha, 'L'apparition de fortifications', 127-130 ; Soumilion, 'Du donjon médiéval'.

43 *Annales Parcenses*, 606 ; de Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, II, 174.

44 *Chronicon Hanoniense*, 222, 240.

45 *Annales Parcenses*, 606 ; de Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, II, 174 ; *Chronicon Hanoniense*, 240.

46 Cortembos, 'Corroy-le-Château' ; Ubregts, *Le château de Corroy*.

47 Verzwymelen et Young, 'Recherches sur le site du château de Walhain'.

48 Tarlier & Wauters, *Géographie et histoire. Canton de Wavre*, 222, 236.

49 Hanon de Louvet, *Histoire de la ville de Jodoigne*, I, 70-71, 73, n. 45, 191-203 ; Smets, *Henri I*, 16-17 ; *Chronicon Hanoniense*, 238).

50 *Reineri Annales*, 110, 111 parle d'un *castrum* puis d'une levée de terre palissadée, peut-être d'un mur (*agger*) et d'une *turris*. Le *De Triumpho*, 185 ne mentionne qu'une *turris*. Ne s'agirait-il que d'un donjon isolé ? Cela expliquerait sans doute pourquoi cette fortification n'a pas essayé de résister à l'envahisseur.

51 La première mention du château de Genappe remonte à 1227 (Poncelet, *Actes des Prince-Évêques*, 235, n° 249 ; Gilson, *Genappe*, 45-50).

52 Les abbayes fortifiées en Brabant n'ont pas encore fait l'objet d'une étude spécifique. Pour une région proche, voir Gaier, 'La fonction', 754-763 ; Chantinne, 'Fortification'.

53 *Continuatio Gemblacensis*, 385 ; Delehay, *Guibert*, 19.

54 Despy, 'Les phénomènes urbains'.

55 Hanon de Louvet, 'à propos des fortifications' ; Gauze, 'Nivelles'.

56 Boussard-Colin, 'L'enceinte urbaine' ; Plumier, 'La fortification médiévale'.

57 Hanon de Louvet, *Histoire de la ville*, I, 77, 199-203 ; de Waha, 'Un patrimoine militaire'.

58 Tarlier & Wauters, *Géographie et histoire. Canton de Genappe*, 5 ; Despy & Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe'.

59 Martin, 'Les remparts' ; Martin, *Histoire de la ville et franchise de Wavre*, 115-116.

60 Ceysens, 'Anciennes églises' ; Genicot, Spède & Weber, *Les tours d'habitation*, 227-231.

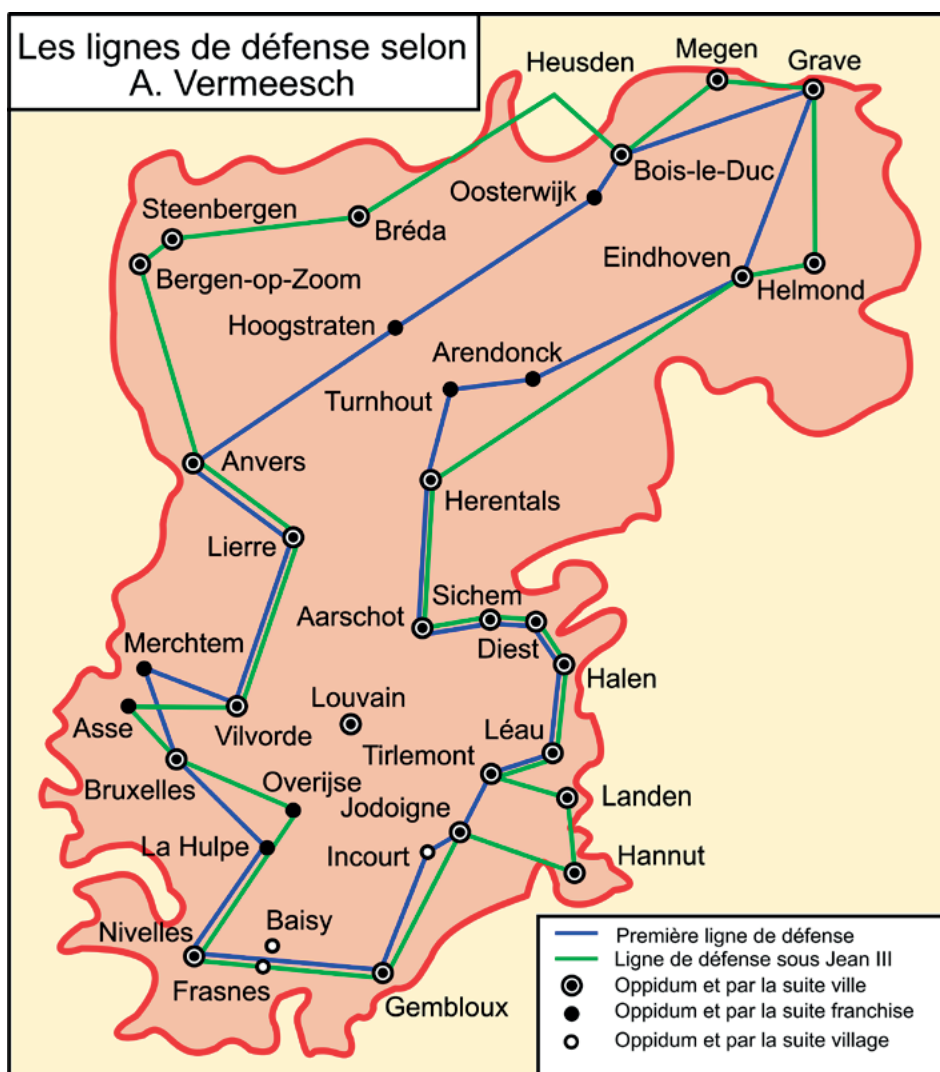
61 Tarlier & Wauters, *Géographie et histoire. Canton de Perwez*, 78-79 ; Evrard, *Répertoire des églises*, 115-116.

62 Gaier, 'La fonction', 763.

63 Gaier, 'La fonction', 766 ; Van Loey, 'A propos des clôtures'.

Arquennes (*turris de Archenna*). Cette dernière semble s'être rendue sans combattre puisqu'elle est restée intacte.⁶⁴ Le *castrum* de Jauche est détruit fin 1183 par les troupes d'Henri I^{er} car son seigneur soutenait le comte de Hainaut.⁶⁵ L'année suivante (1184), les *castra* de Duras et de *Hunef* (Haneffe ?) subissent le même sort.⁶⁶ Le *castrum* d'Engbien, fief brabançon en Hainaut, tombe après un siège mené par le comte de Hainaut en 1191.⁶⁷ Le château de Hannut tombe aux mains de l'ennemi deux fois en quelques jours, le 13 et le 15 octobre 1213.⁶⁸

Quelle est la véritable signification de ces événements ? Nos sources narratives semblent mentionner bien plus souvent la chute d'une fortification qu'un siège qui aurait échoué.⁶⁹ Tout cela serait-il un indice montrant qu'à cette époque l'architecture défensive n'est pas encore suffisamment développée et qu'elle ne peut pas résister efficacement aux moyens de l'attaque ? La zone géographique que nous avons traitée est trop petite et nos cas trop peu nombreux pour que nous puissions en tirer une conclusion. Il semble néanmoins que les



meilleures forteresses du moment ne pouvaient pas résister aux machines de guerre. C'est le cas du château d'Enghien suffisamment puissant pour ne tomber que face à un assiégeant équipé de 'machines' : *Castrum quippe turri et muris firmatum insultibus absque machinis capi non poterat. Cum autem comes ad hoc petrariam instruxisset, videntes obsessi castrum ipsum se defensare non posse...*⁷⁰ La destruction de la tour de Hannut en 1213 se fait aussi à l'aide d'engins de guerre.⁷¹

Les enceintes urbaines de Gembloux et de Nivelles semblent offrir une meilleure résistance à l'ennemi. Gembloux résiste à une première attaque du comte de Namur, mais le feu se répand en ville. La ville tombe quelques jours plus tard lorsque le comte de Hainaut se joint aux forces ennemies (1185). Si l'incendie n'avait pas ravagé une partie de la ville ou encore si le duc de Brabant y avait placé une forte garnison, Gembloux serait-elle tombée lors de la deuxième attaque ? Notons que les bâtiments de l'abbaye de Gembloux semblent avoir été incapables d'offrir une protection suffisante aux moines et aux bourgeois qui s'y étaient réfugiés.⁷² Nivelles résiste à deux attaques (1194). Lors de la première, le comte de Hainaut arrive au pied des murs de la ville (*usque ad muros*). Lors de la seconde, c'est le mauvais temps qui sauve la ville. Une forte pluie amena la défection de la plus grande partie des troupes hainuyères, un événement jugé comme un miracle de sainte Gertrude par Gislebert de Mons.⁷³ Peut-on en déduire que les enceintes urbaines sont une protection relativement efficace ? Ce n'est pas certain. Si Mons n'est pas prise par l'ennemi en 1184, c'est la faim bien plus que les murs qui décourage les envahisseurs.⁷⁴ L'échec du siège de Saint-Trond en 1189 doit sans doute être mis au crédit du comte de Hainaut qui attaque le Brabant à revers.⁷⁵ Quelques années plus tard, Liège (1212) puis Tongres (1213) sont prises par les armées brabançonnes. Nous ne pouvons donc pas affirmer que ces premières enceintes étaient particulièrement efficaces contre un ennemi en nombre.

Les centres urbains de moindre importance ne sont pas plus chanceux. La guerre ne les épargne pas : occupation de la *firmitas* de Tubize (1182)⁷⁶ ; prise et peut-être destruction des villages de Feluy (1194), d'Arquennes (1194)⁷⁷ et de Hannut (1213)⁷⁸ – chacun pourtant défendu par une tour – et du village de Mont-Saint-Guibert (1185)⁷⁹ ; destruction des *munitiones* de Tubize, d'Oisquerq et de *Hanbrughe* (Hobruques ?) (1191)⁸⁰ et pillage organisé de la ville de Léau (1213).⁸¹ Les chroniqueurs n'exagèrent sans doute pas lorsqu'ils prétendent qu'un nombre important de villages sont détruits lors du passage d'une armée ennemie. En

64 *Chronicon Hanoniense*, 291.

65 *Annales Parcenses*, 606 ; de Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, II, 174.

66 *Annales Parcenses*, 606 ; de Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, II, 174. Les *Annales Parcenses* parlent du *castrum de Huneif*. Il s'agit peut-être du château de Haneffe qui appartenait aux comtes de Dachsbourg.

67 *Chronicon Hanoniense*, 265.

68 *Reineri Annales*, 110, 111 ; *De Triumpho*, 185.

69 Quelques fortifications 'résistent' à l'ennemi, mais c'est uniquement parce que celui-ci ne prend pas le temps de les assiéger. Nous ne pouvons donc pas retenir ces 'succès' comme preuve de leur efficacité (voir ci-dessous).

70 *Chronicon Hanoniense*, 265, 290.

71 *De Triumpho*, 185.

72 *Chronicon Hanoniense*, 185-187 ; Roland, *Recueil des chartes de l'abbaye de Gembloux*, 71-73, n° 61 ; p. 73-80, n° 62 ; Moens, 'Guibert of Gembloux's *De destructione monasterii*'.

73 *Chronicon Hanoniense*, 290-291.

74 *Chronicon Hanoniense*, 172-174, 175-177.

75 *Chronicon Hanoniense*, 240.

76 *Chronicon Hanoniense*, 141, 174.

77 Feluy et Arquennes sont détruit lors de la même expédition (*Chronicon Hanoniense*, 291).

78 *Reineri Annales*, 110, 111 ; *De Triumpho*, 185.

79 *Chronicon Hanoniense*, 187.

80 *Chronicon Hanoniense*, 264.

81 *Reineri Annales*, 110.

1213, après la défaite de Steppes, il est dit que les armées liégeoises entrèrent en Brabant et incendièrent Hannut, Léau et 32 villages.⁸² Ces places, légèrement fortifiées, ne pouvaient manifestement pas résister à une armée ennemie. Pire, la *firmitas* de Tubize aurait été capturée avec peu d'hommes (*cum paucis militibus*).⁸³

L'égrenage des fortifications capturées, détruites ou simplement rendues à l'ennemi ne plaide pas en faveur de ces éléments défensifs. Nous devrions peut-être tempérer l'opinion de C. Gaier qui écrivait : 'le plat pays médiéval n'est pas cette zone ouverte que les armées traversent et désolent impunément comme à l'époque moderne. Tant que les moyens d'attaque restèrent inférieurs aux moyens de défense, – jusqu'à la fin du XV^e siècle, – les populations rurales furent en mesure de résister avec plus ou moins de succès aux invasions.'⁸⁴ Nous devrions sans doute aussi modérer l'importance de nos conclusions. En effet, les sources narratives à notre disposition ont été écrites majoritairement par des auteurs hostiles au Brabant. Si les victoires hainuyères, namuroises ou liégeoises y sont mises en évidence, ce sont les défaites brabançonnes qui y sont soulignées. Ainsi, les sources liégeoises nous apprennent que le duc de Brabant ne réussit pas à enlever le château de Moha ; qu'il incendie Waleffe, mais qu'il ne peut s'emparer de la tour ; qu'il prend Waremme, mais pas son château ; qu'il capture Tongres, mais que la collégiale Notre-Dame lui résiste.⁸⁵ Les fortifications liégeoises seraient-elles plus redoutables que les brabançonnes ? Ce n'est évidemment pas le cas. Ces 'échecs' s'expliquent simplement par la rapidité avec laquelle l'armée brabançonne progresse. Les Brabançons ne passent que le 8 mai 1212 devant Moha. C'est le 10 octobre qu'ils traversent Waleffe, Waremme et atteignent Tongres où ils ne restent que deux jours.⁸⁶ Ils n'ont simplement pas le temps d'assiéger et de réduire chacune de ces places. Gardons en mémoire cet épisode qui illustre la stratégie du réflexe obsidional.

L'idée d'un système de défense des frontières du duché

Nos premières constatations sur l'efficacité des fortifications nous conduisent à nous demander si les concepts de 'ligne de défense' ou de 'système défensif' ont un sens pour les années 1180-1220. Ces idées semblent être nées chez G. Des Marez qui affirme que 'le duc eut soin de se protéger contre les attaques du comte de Namur et du comte de Hainaut par une ligne de défense dont le *castrum* de Gembloux était le point le plus formidable.'⁸⁷ Elle est développée à l'extrême par A. Vermeesch pour qui 'nous nous trouvons au début du XIII^e siècle en face d'un double système défensif, devant deux cercles d'*oppida*. Le premier, au Sud, entoure le Brabant et le second, au Nord, protège la marche d'Anvers et une partie de la Campine'.⁸⁸ Ce dernier modèle, système défensif intégré de l'ensemble du duché, est plus qu'audacieux. Les ducs de Brabant auraient mené un large programme de renforcement des frontières grâce à l'établissement et au développement de nombreux centres urbains fortifiés appelés *oppida*. Ainsi, la région qui nous occupe aurait été défendue, d'abord, par un cordon défensif passant par Bruxelles - La Hulpe - Nivelles - Gembloux - Incourt - Jodoigne - Tirlemont. Plus tard, sous Jean III († 1355), il relie Bruxelles - Overijse - La Hulpe - Nivelles - Gembloux - Jodoigne - Hannut - Landen - Tirlemont (voir carte 2).⁸⁹

Les idées de G. Des Marez et d'A. Vermeesch sont depuis devenues une évidence pour de nombreux auteurs.⁹⁰ Plusieurs éléments nous poussent cependant à douter de leur fondement.⁹¹

Le paysage défensif est sans cesse en évolution

Pour commencer, nous aimerions souligner un aspect du paysage défensif du Roman Pays de Brabant : il est sans cesse en évolution. D'anciens bâtiments sont transformés afin de rester fonctionnels, de nouvelles fortifications sont construites et certaines constructions sont déclassées. Si ces dernières ne perdent pas toutes leurs fonctions militaires, elles ne jouent plus qu'un rôle secondaire. Ainsi, à Nivelles, la collégiale Sainte-Gertrude a pu un temps jouer le rôle d'église fortifiée en permettant à la communauté religieuse et à la population laïque de s'y réfugier en cas d'alerte. Mais, une fois l'enceinte urbaine construite, elle devient un élément de défense secondaire, un ultime refuge lorsque la muraille serait tombée et que l'ennemi serait entré dans la place.

La vie d'un site fortifié peut être particulièrement difficile à appréhender. Ainsi, une première défense en bois du XI^e siècle peut donner naissance à une tour d'habitation en pierre au siècle suivant. Celle-ci, renforcée d'une enceinte en dur et, plus tard d'un châtelet, peut être identifiée comme un *castrum* au XIII^e siècle. Ensuite, selon les aléas, la forteresse peut avoir été détruite et les restes de son "donjon" se trouver intégrés dans un nouveau bâtiment comme une église, un château d'agrément ou une ferme fortifiée construite aux Temps Modernes.

L'état même de ces fortifications doit être pris en compte. Certaines n'ont pas été entretenues ou sont devenues trop vétustes pour pouvoir remplir leur rôle. La situation dramatique de la fin XIV^e siècle nous est bien connue. L'état désastreux dans lequel se trouvaient plusieurs forteresses de la duchesse de Brabant apparaît dans un mémoire rédigé probablement à la fin 1395 : *[13] Item, qu'on laisse cheoir et aler a ruyne les forteresses de Louvaing, de Fille Fort, de Geneppes et autres pour ce qu'on ne veult mettre aucune chose pour les retenir.*⁹² L'état des places fortes situées dans le comté de Limbourg et les Pays d'Outre-Meuse est tout aussi lamentable. Le château de Charnoy, par exemple, *est en très grant ruyne et en petit estat de deffense et n'y a aucunes provisions, ne garnisons de vivres, d'artillerie, ne quelconques autres choses neccessaires pour la garde et defense d'icelui.*⁹³

Enfin, les textes nous apprennent la démolition de certaines fortifications. Mais, qu'en est-il dans la réalité ? L'incendie ou la capture leur cause généralement peu de dommages irréparables.⁹⁴ Il faut véritablement s'acharner de manière systématique sur une construction pour qu'elle devienne inutilisable. Ces témoignages doivent donc être utilisés avec précaution.

Il est donc très difficile d'imaginer ce que pouvait être l'ensemble des défenses du Brabant wallon à un moment donné. Les informations que nous livrent les sources sont trop fragmentaires pour rendre cela possible. Construire des modèles et des systèmes pour les périodes reculées est un jeu hasardeux.

82 *Reineri Annales*, 110-112. Pour une période antérieure (1185) : *Et villas alias multas... succendit* (*Chronicon Hanoniense*, 187).

83 *Chronicon Hanoniense*, 141.

84 Gaier, 'La fonction', 753.

85 *De Triumpho*, 177, 181 ; *Reineri Annales*, 103-104.

86 Smets, *Henri I*, 133-148 ; Gaier, *Art et organisation*, 254-262.

87 Des Marez, 'Les fortifications', p. 333.

88 Vermeesch, 'Les oppida', 40.

89 Vermeesch, 'Les oppida', 33-46.

90 Par exemple, Hanon de Louvet, *Histoire de la ville de Jodoigne*, I p. 77-78 ; Cortembos, 'Corroy-le-Château', 56 ; Mahin, 'Jodoigne', 439). Voir aussi Verbruggen, *The Art of Warfare*, 321-323 ; Charles, 'Léau et Saint-Trond' ; Gaier, 'Léau et la ligne de défense de la Gette'.

91 Nous n'attaquerons pas cette thèse par le biais de la définition de l'*oppidum*, plusieurs auteurs s'y étant déjà attelés. Par exemple Verbesselt, 'Oppida in Brabant'.

92 Graffart & Uytendrouck, 'Quelques documents', 99.

93 Quicke, 'Une enquête sur les droits', 365 ; Drooghaag, 'Visitation'.

94 Genicot, Spède & Weber, *Les tours d'habitation seigneuriales*, 42-44.

La stratégie du réflexe obsidional

Pour comprendre le rôle joué par les fortifications, il est nécessaire de rappeler brièvement comment était menée la guerre au milieu du Moyen Âge. Les opérations militaires se limitent la plupart du temps à parcourir le territoire ennemi. Il ne s'agit pas d'une guerre de conquête. L'objectif principal est le pillage et la destruction. Plutôt que d'affronter l'envahisseur, on le laisse sévir sur le plat pays. Pendant ce temps, les populations civiles se réfugient dans les lieux fortifiés. Bien que le pays envahi assemble ses troupes, on préfère habituellement attendre que l'envahisseur, satisfait du butin amassé et des destructions qu'il a causées, retourne chez lui. La bataille rangée, toujours très risquée, est rare. On lui préfère la guerre d'usure. Il ne s'agit pas tant de contrer l'ennemi que de se mettre à l'abri de ses coups. C'est le réflexe obsidional.⁹⁵

Ce concept est très bien présenté dans la chronique de Gislebert de Mons. En 1184, alors que le péril est imminent parce que les armées de l'archevêque de Cologne, du duc de Brabant et du comte de Flandre s'unissent devant la ville de Mons, le comte de Hainaut choisit de renforcer ses défenses plutôt que d'essayer de sauver sa capitale en livrant bataille à l'ennemi. À ceux qui s'étonnaient de ce choix, il disait : 'Prenez courage, et soyez fermes ; nos ennemis s'en iront quelque jour, et nous laisseront nos terres ; car ils ne sauraient les emporter' (*Confortamini et robusti estote, quia hostes nostri quandoque recedent, et terras nostras nobis relinquent, quia eas secum portare non poterunt*).⁹⁶

L'année suivante, lorsque le comte de Namur menace Gembloux, la population des environs se réfugie dans la ville. Le duc confie la défense de la place à quelques chevaliers et aux bourgeois. Le duc, accompagné de nombreux soldats, se retire dans les environs. À aucun moment, il ne viendra secourir Gembloux qui sera incendiée et pillée par les envahisseurs.⁹⁷

Ces deux exemples de 'réflexe obsidional' sont édifiants. Si nous réfléchissons à ce concept, il est aisé de comprendre qu'il s'oppose à l'idée même de construire une ligne de défense. En effet, il ne s'agit pas d'arrêter l'ennemi aux frontières. Pour cela, remporter une bataille rangée est bien plus efficace. Si les Brabançons avaient été vainqueurs à Steppes, les armées liégeoises et lossaines n'auraient jamais parcouru le Brabant. Les fortifications ne sont pas des ouvrages destinés à rendre imperméable une frontière ou à arrêter l'ennemi, mais plutôt à protéger les populations environnantes pendant que l'envahisseur parcourt impunément la campagne.⁹⁸ C'est pourquoi ces fortifications ne sont pas construites en bordure du duché, mais qu'elles se retrouvent dispersées sur tout le territoire, généralement près ou dans les centres urbains. Il ne s'agit pas d'une ligne de défense, mais plutôt d'un système de protection en profondeur. La nuance peut sembler légère, mais elle nous paraît fondamentale. En temps de guerre, ce sont généralement les populations civiles, généralement rurales, qui souffrent le plus. Qu'elles s'inquiètent en priorité de leur sécurité en s'organisant au niveau local, plutôt que de se voir comme le maillon d'une longue chaîne d'éléments défensifs n'est que bon sens.

Bien sûr, cet ensemble de fortifications, de la *firmitas* au château en passant par les églises fortifiées, peuvent de temps à autre jouer un rôle offensif. Les armées liégeoises ne doivent-elles pas abandonner le projet d'assiéger Louvain parce que leur ravitaillement est intercepté par quelques troupes brabançonnes restées à Hannut ? Malheureusement, l'histoire montre aussi que cette ville paya très chèrement cette audace.⁹⁹ Harceler l'envahisseur, oui ; l'arrêter, non.

D'où vient la menace ?

Les sources nous renseignent parfois sur le lieu où se rassemblent les armées ennemies avant qu'elles n'attaquent le duché. Ces endroits sont généralement situés près du territoire menacé. Le comte de Hainaut réunit ses troupes à Écaussinnes (1169), Braine-le-Comte (1182), Lembeek (1182), Viesville (1189) et Grammont (1191).¹⁰⁰ Certaines places brabançonnes occupées, Tubize par exemple (1184), sont aussi utilisées. Nous ne savons pas où le comte de Namur assembla son armée avant de se porter sur Gembloux en 1185. La place étant située en bordure du duché, le comte a pu réunir ses hommes dans n'importe quel village situé entre Namur et la frontière brabançonne. Comme Henri I^{er} porte la guerre dans la principauté liégeoise, c'est souvent au cœur de ce territoire que les troupes commandées par l'évêque se réunissent. Mais, lorsqu'il désire soutenir Saint-Trond assiégée par le duc, c'est à Waremme qu'il campe (1203).¹⁰¹ Lors de l'expédition qui se terminera par la bataille de Steppes (1213), les troupes de l'évêque s'avancent jusqu'à Lens-sur-Geer alors que les hommes du comte de Looz se réunissent à Brustem avant de se rendre à Montenaken. Ces deux armées se réunissent finalement à la Garde de Steppes. Mentionnons aussi la présence du comte de Flandre 'sur le piéton' en 1212 et en 1213.¹⁰²

Tout cela montre que la menace ennemie ne pèse que sur quelques tronçons de frontière. Principalement au Sud-Ouest (Hainaut) et au Sud-Est (Liège et Looz). La longue frontière qui sépare le Brabant du comté de Namur ne voit se dérouler que peu d'opérations militaires d'envergure. Seule l'attaque contre Gembloux (1185), terrible il est vrai, est à relever. Si les ducs de Brabant désiraient arrêter les incursions ennemies, ce sont les routes d'invasion, bien connues, qu'il aurait fallu fortifier et non l'ensemble de la frontière.

Nul doute que de très nombreux petits raids ont été ignorés des chroniqueurs.¹⁰³ Ceux-là pouvaient effectivement avoir lieu en tout point de la frontière. Pour s'en protéger, nul besoin de forteresse, les défenses locales (fossés, palissades, églises fortifiées) devaient suffire.

Existait-il une vision géostratégique de la défense du duché ?

Les ducs Godefroid III et Henri I^{er} étaient-ils capables de concevoir une défense globale de leur territoire ? La fondation de villes neuves dans le Brabant wallon est parfois vue comme une étape de cet ambitieux programme. La création de la plupart de ces villes se place effectivement entre le début du XII^e siècle et le milieu du XIII^e siècle, généralement à l'initiative de Henri I^{er}.¹⁰⁴ Il est vrai que certaines *oppida nova* ont été plus ou moins rapidement fortifiées : entourée de fossés, d'une palissade, d'une enceinte en pierre ou protégée par un château. Les villes neuves de Jodoigne, de Genappe et de Hannut affichent fièrement sur leurs sceaux des éléments de fortification.¹⁰⁵ Mais, l'aspect militaire ne semble pas avoir été

95 Pour nos régions, voir Vercauteren, 'Comment s'est-on défendu' ; Gaier, *Art et organisation*, 204-210.

96 *Chronicon Hanoniense*, 172-174.

97 *Chronicon Hanoniense*, 186-187.

98 On recherche vainement dans nos sources une expédition militaire qui aurait été stoppée par la présence d'une fortification.

99 Gaier, *Art et organisation*, 81, 205, 258-259.

100 *Chronicon Hanoniense*, 100, 141, 144, 240, 264.

101 *Reineri Annales*, 68.

102 *Reineri Annales*, 105-106 ; *De Triumpho*, 182-183.

103 Les chroniqueurs les mentionnent parfois sans donner guère de détails. Signalons ceux menés contre Viesville, Haine-Saint-Pierre et Braine-le-Comte (*Chronicon Hanoniense*, 241-242).

104 Despy, 'Les phénomènes urbains' ; Despy, 'Naissance d'une nouvelle province' ; Steurs, 'Les franchises du duché'.

105 Voir les sceaux de Jodoigne (1242), Genappe (1274) et Hannut (1355), illustré dans Despy, 'Les phénomènes urbains', 49 ; Piermarini, 'Les trois tours'.

la préoccupation principale du duc. Ce dernier espère profiter d'une conjoncture économique favorable dans les campagnes pour créer de nouveaux marchés ducaux.¹⁰⁶

Ainsi, le site de Mont-Saint-Guibert était propice à l'édification d'une forteresse. Comme l'abbé et les moines de Gembloux craignaient qu'un 'usurpateur' en profite pour s'y installer, Godefroid I^{er} y fonde une ville neuve en 1123 : *Abbas et monachi et familia ecclesie timentes quod timendum erat, scilicet ne quacumque occasione injustus pervasor locum invaderet et munitione edificata vicinos et maxime familiam ecclesie affligeret*.¹⁰⁷ Nous pouvons nous demander pourquoi ni Godefroid I^{er}, ni ses successeurs, n'ont désiré utiliser le lieu pour y bâtir une quelconque fortification ? Seule l'église protège la place. Elle ne fut jamais cependant entourée d'une enceinte. Mont-Saint-Guibert se trouve pourtant bien près de la frontière. Une situation qui lui sera fatale en 1185.¹⁰⁸

Lorsqu'en 1160, le duc Godefroid III dote d'une franchise les villages de Frasnes et de Baisy, 'malgré leur situation à l'extrémité méridionale du duché et leur titre d'*oppida*, les deux franchises villes n'ont pas été pourvues de fortification'. Cette fois encore, l'église du lieu devait protéger les habitants.¹⁰⁹

Mont-Saint-Guibert n'est pas la seule place qui aurait mérité d'être mieux défendue. La longue série de villes et villages ravagés en 1185 ainsi qu'en 1213 le montre suffisamment. Certains de ces lieux subissent même des attaques répétées. Ils ne font pourtant pas l'objet de travaux de renforcement. Cela ne signifie pas que les ducs de Brabant ne se souciaient guère de protéger leur territoire et leurs sujets. C'est parce qu'au tournant de 1200, le Brabant wallon n'est pas entièrement sous la coupe des ducs de Brabant. Il faut attendre le milieu du XIII^e siècle pour que cette région soit véritablement intégrée au duché. La stratégie des ducs se limite donc à trouver un moyen de s'implanter durablement dans la région plutôt que d'imaginer un système de défense complexe et onéreux pour protéger des terres qui ne leur sont pas encore définitivement acquises.

Les seigneurs locaux et le droit de fortification

Bien que la documentation soit pratiquement inexistante, il est permis de penser que les plus anciennes fortifications, celles bâties avant que les ducs de Brabant ne prennent le contrôle du Brabant wallon, soient des constructions privées, élevées par de petits seigneurs locaux ou des autorités communales sans l'autorisation ou l'assentiment d'un tiers. La situation change-t-elle lorsque Godefroid III puis Henri I^{er} assurent leur contrôle de la région ? La question d'un droit de fortification détenu par les ducs de Brabant n'a malheureusement pas encore fait l'objet d'une recherche approfondie. Les informations récoltées au cours de notre enquête semblent montrer qu'ils ne peuvent prétendre détenir ce droit au XII^e et au début du XIII^e siècle. Souvenons-nous que les moines de l'abbaye de Gembloux craignaient la construction d'une *munitio* à Mont-Saint-Guibert. Godefroid I^{er} se sent alors obligé d'occuper la place en lui accordant une franchise (1123). Cet épisode ne signifie-t-il pas que le duc ne pouvait pas empêcher de droit ou de force un potentat local de construire une fortification ? Et si nous voyons les ducs de Brabant réduire plusieurs châteaux (Jauche, Duras ou *Hunef*) à la fin du XII^e siècle, il ne s'agit pas de s'emparer ou mettre à bas une fortification construite par un vassal sans autorisation. Il n'est question que d'opérations militaires liées à la 'conquête' du Brabant wallon. Les ducs de Brabant ont joui du droit de fortification, ce n'est probablement pas avant la moitié du XIII^e siècle, lorsque la région est pleinement sous leur contrôle.

Afin de pérenniser leur contrôle sur le Brabant wallon, le duc devait s'attacher l'aristocratie locale. Ses membres les plus puissants souhaitaient généralement garder leur indépendance. Pour cela, ils ont adopté une attitude des plus ambiguë. Ils sont entrés dans la vassalité de plusieurs princes pour des terres différentes. Ils espéraient ainsi pouvoir afficher une certaine neutralité lorsque deux de leurs suzerains s'opposaient. Les petits trouvaient dans la vassalité un moyen de protéger leur bien. S'il faut attendre le XIV^e siècle pour disposer de document permettant de confirmer que les ducs de Brabant ont réussi à vassaliser la plupart des seigneurs disposant de biens en Brabant, nous remarquons que ce processus est déjà en cours au XII^e siècle¹⁰⁶. Cela n'est pas sans importance dans le cadre de notre étude. Puisque les ducs n'ont pas tenté d'instaurer un système défensif pour l'ensemble du Brabant wallon, ils devaient être heureux que de petits seigneurs ou des autorités urbaines investissent du temps et de l'argent dans la construction de fortifications. Et si le duc ne bénéficiait pas (encore ?) du droit de fortification, il jouissait du moins d'une autorité sur le détenteur de la forteresse.

Conclusions

Au XII^e siècle, les régions qui deviendront le Roman Pays de Brabant sont parsemées de fortifications de tous types. L'absence de défense naturelle, l'insécurité et la stratégie du réflexe obsidional expliquent cette situation. Elle n'est évidemment pas propre au duché. Le nombre important d'ouvrages défensifs présents dans le comté de Hainaut ou la principauté de Liège en témoigne.

Les fortifications sont au centre de la guerre Brabant-Hainaut. Bien que leur rôle semble être moins important lors des opérations militaires qui opposent le Brabant à la principauté de Liège, elles restent omniprésentes. Leur concentration pourrait laisser penser que ces bâtiments formaient une ligne de défense destinée à protéger le duché des invasions. Bien que plusieurs auteurs aient défendu une telle idée, nous ne pensons pas qu'elle soit fondée. Elle ne cadre pas avec la philosophie du réflexe obsidional, cette stratégie attentiste qui consiste à attendre que l'ennemi quitte le pays. Défendre la frontière et empêcher l'invasion sont nécessairement des démarches proactives. À moins de bénéficier d'un environnement topographique très favorable, le château est un élément trop statique pour pouvoir mener cette mission à bien. En effet, les plaines brabançonnaises permettent à l'ennemi d'éviter facilement une fortification gênante. La frontière reste donc perméable. Et, comme ces bâtiments n'hébergent pas une garnison importante, il ne constitue pas une véritable menace. La ville emmurillée, en revanche, dispose d'une large superficie qui lui permet d'accueillir une troupe importante. Ces hommes peuvent constituer un danger sur les arrières d'une armée en marche. La place doit alors être assiégée et se transforme en point de fixation. C'est uniquement ainsi qu'une fortification pouvait ralentir, voire arrêter une invasion.

106 P. Bonenfant, 'La fondation', 168-169 ; Despy, 'Les phénomènes urbains'. L. Zylbergeld pense néanmoins que la fonction de protection est un élément non négligeable dans l'émergence des villes de fondation (L. Zylbergeld, 'L'initiative communale', 308-310, 344-348).

107 Martens, 'Recueil de textes d'histoire urbaine belge', 310 ; de Waha & Guillardian, 'Réexamen de la chartre'.

108 P. Bonenfant, 'La fondation', 146-149.

109 Steurs, 'Franchises ou villes neuves', 41.

110 Verbesselt, 'De oudste Brabantse adel' ; Croenen, 'Governing Brabant'.

Le seul épisode qui ressemble à ce que nous venons de décrire se déroule peu après la défaite de Steppes. Alors que les Liégeois venaient de détruire Léau et qu'ils s'apprêtaient à marcher sur Louvain, la garnison de Hannut s'empare d'un de leur convoi de ravitaillement. L'envahisseur se retira et s'en alla raser la tour et le village. Serions-nous en présence d'un exemple de l'efficacité des défenses frontalières ? Malheureusement non. Juste après la bataille, lorsque les Liégeois pénétrèrent en Brabant, Hannut et sa forteresse s'étaient soumises sans combattre. Les soldats qui s'y trouvaient, avaient promis de ne pas reprendre les armes. C'est la duplicité de ces hommes qui ont renié leur serment qui a pesé lors de cet épisode et non la présence d'une fortification frontalière.

Nous devons encore prendre en compte l'efficacité des fortifications. Elle semble laisser à désirer lorsqu'elles sont soumises à l'agression d'une puissante armée. Malheureusement, nous sommes généralement dans l'ignorance des moyens de la défense (à quoi ressemblait la tour ou le château au moment du siège et à combien s'élevait sa garnison) comme des moyens de l'attaque (quels étaient les effectifs de la troupe assiégeante et le type de machines de guerre à sa disposition). Lors des alarmes de moindre importance, nos fortifications résistent bien mieux. Ce n'est pas surprenant car la mission première de la plupart de ces constructions était de protéger les personnes et leurs biens.

Outre ces considérations d'ordre général, d'autres éléments nous poussent à rejeter la présence d'une ligne de défense destinée à protéger le duché. Pour commencer, elle n'est pas nécessaire puisque seuls quelques tronçons de frontières se trouvent véritablement sous la menace de l'ennemi. Ensuite, elle n'est pas appropriée puisqu'au début du XIII^e siècle, Henri I^{er} en est encore à affermir son pouvoir sur la région plutôt qu'à devoir renforcer la défense d'un bien qui lui est acquis. Enfin, les ducs de Brabant, Godefroid III et ses successeurs, ne disposaient sûrement pas des moyens financiers pour entreprendre un tel programme de défense.

Notre argumentation n'est évidemment pertinente que pour la période traitée dans notre enquête. La situation pourrait bien être tout autre au bas Moyen Âge. Pourtant, que ce soit après les attaques menées par les grandes coalitions (1332-1334) ou après la désastreuse guerre de succession de Brabant (1356-1357), nous ne voyons pas le duché se pouvoir en forteresses. En fin de compte, quelle que soit l'époque, si le duc désirait empêcher une invasion, rien ne pouvait être aussi efficace qu'un affrontement victorieux en rase campagne. Évidemment, la rencontre de Steppes en est un bel exemple, bataille rangée était un pari risqué. C'est pourquoi les fortifications, malgré leurs faiblesses, gardaient toute leur utilité.

Bibliographie

- Annales Parcenses*, in: G.H. Pertz (éd.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, vol. XVI (Hannover 1859) 598-608.
- Berckmans, O., J.-C. Ghislain & W. Ubregts, 'Engbien, Découverte du plus important donjon roman conservé dans les provinces wallonnes', *Hainaut Tourisme*, 205 (1981), 39-45.
- Berkers, M., e.a., 'Châteaux à mottes des anciens Pays-Bas méridionaux : Un état de la question après quinze ans de silence', *Château Gaillard*, 23 (2008) 21-32.
- Bijsterveld, A.-J., 'Tussen Pasen en Pinksteren 1106: Godfried van Leuven wordt hertog van Neder-Lotharingen en markgraaf van Antwerpen' in: E.J.M.F.C. Broers & R.M.H. Kubben, ed., *Ad Fontes. Liber Amicorum prof. Beatrix van Erp-Jacobs* (Oisterwijk 2014) 23-33.
- Bijsterveld, A.-J., & D. Guillardian, '[Chapitre] 2. La formation du duché (843-1106)' in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande et J.F.M. van Oudheusden, ed., *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004) 41-63.
- Bonenfant, P., 'A propos des limites médiévales', in: *Hommage à Lucien Febvre*, t. 2 (Paris 1954) 73-79.
- Bonenfant, P., 'La dépendance du château d'Alost au XII^e siècle, Contribution à l'étude de la formation de la frontière entre le Brabant et la Flandre', in: *Album Dr. Jan Lindemans* (Bruxelles 1951) 169-173.
- Bonenfant, P., 'Le pagus de Brabant', *Bulletin de la Société belge d'études géographiques*, 5 (1935) 25-78.
- Bonenfant, P., 'Note critique sur le faux diplôme d'Otton Ier de 947 conférant l'avouerie de Gembloux à Lambert, comte de Louvain', *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Académie royale de Belgique*, 99 (1935) 337-364.
- Bonenfant, P., & A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 46 (1968) 1129-1165.
- Bourguignon, L., Les fortifications de la frontière sud de l'ancien duché de Brabant (Bruxelles 1934).
- Boussard-Colin, G., 'L'enceinte urbaine de Gembloux', *Bulletin trimestriel du Crédit Communal de Belgique*, 73 (1965) 143-150.
- Bragard, P., 'Essai sur la diffusion du château "philip-pien" dans les principautés lotharingiennes au XI^e-II^e siècle', *Bulletin monumental* 157 (1999) 141-167.
- Ceyssens, J., 'Anciennes églises et vieilles tours de village', *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie*, 63 (1924) 127-177.
- Cortembos, T., 'Corroy-le-Château, Organisation d'une forteresse du XIII^e siècle', *Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites*, n.s. t. 2 (1972) 49-128.
- Continuatio Gemblacensis*, in: G.H. Pertz (éd.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, vol. VI (Hannover 1844) 385-390.
- Croenen, G., 'Governing Brabant in the Twelfth Century: The Duke, his Household and the Nobility', in: W. Blockmans, M. Boone, T. de Hemptinne (éd.), *Secretum Scriptorum, Liber Alumnorum Walter Prevenier* (Leuven 1999) 39-76.
- Cuvelier, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIV^e-XVI^e siècle)* (2 vol.; Bruxelles 1912-1913).
- de Borman, C., *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond* (2 vol.; Liège 1877).
- Delehay, H., *Guibert abbé de Florennes et de Gembloux* (Bruxelles 1889).
- De Meulemeester, J., 'De la petite enceinte à la motte : le choix militaire des ducs de Brabant', in: M. Lode-wijkx (éd.), *Belgian Archaeology in a European Setting I. Album Amicorum Prof J.R. Mertens* (1921) (Louvain 2001) 151-155.
- De Meulemeester, J., 'Le paysage castral de nos régions aux IX^e-XII^e siècles', *Les cahiers de l'urbanisme*, 45-46 (2003) 8-17.
- De Meulemeester, J., 'Les châteaux à motte en Wallonie', *Les cahiers de l'urbanisme* 45-46 (2003) 18-27.
- De Meulemeester, J., 'Morphogénèse du village médiéval : quelques exemples des anciens Pays-Bas méridionaux', *Cahiers du patrimoine* 46 (1996) 33-44.
- De Meulemeester, J., 'Structures défensives et résidences princières, Les châteaux à motte du comté de Looz au XI^e siècle', *Château Gaillard*, 15 (1992) 101-112.
- De Meulemeester, J., & A. Matthys, 'Castles at War : Some Reflections based on Excavations of Motte and Bailey Castles in Belgium', *Acta Archaeologica Lodziana* 47 (2001) 44-50.
- De Meulemeester, J., & A. Matthys, *De moten van het Sint Gitterdal te Landen* (Bruxelles 1981).
- De Meulemeester, J., & A. Matthys, 'Structures de basse-cour de quelques mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux', *Château Gaillard* 21 (2004) 51-56.
- Des Marez, G., 'Le sens juridique du mot oppidum dans les textes flamands et brabançons des XII^e-XIII^e siècles', in: *Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern und Lehrern* (Weimar 1910) 339-348.
- Des Marez, G., 'Les fortifications de la frontière du Brabant-Hainaut au XII^e siècle d'après la chronique de Gislebert de Mons', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 27 (1913) 331-355.
- Despy, G., 'Franchises urbaines et rurales : Les ducs de Brabant et l'ancien comté de Brugeron aux XII^e et XIII^e siècles', in: J.-M. Duvosquel & E. Thoen, éd., *Peasant & Townsmen in Medieval Europe* (Gand 1995) 631-649.
- Despy, G., 'Les phénomènes urbains dans le Brabant wallon jusqu'aux environs de 1300', in: *Wavre, 1222-1972, 750^e anniversaire des libertés communales* (Wavre 1973) 21-53.

- Despy, G., 'Naissance d'une nouvelle province : les origines du Brabant wallon', *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 5 n° 7-12 (1994) 501-531.
- Despy, G., & L. Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe ? Sur une charte de franchise d'Henri Ier de Brabant (1211)', *Annales de la Société d'archéologie de Nivelles* 20 (1968) 7-31.
- 'De triumpho S. Lamberti in Steppes', in: J. Heller (éd.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, 25 (Hannover 1880) 169-191.
- de Waha, M., 'La marche impériale de Namur-Luxembourg, Vicissitudes d'un concept géo-politique de 1150 à 1300', in: M. Margue (éd.), *Ermesinde et l'affranchissement de la ville de Luxembourg, Etudes sur la femme, le pouvoir et la ville au XIIIe siècle* (Luxembourg 1994) 91-159.
- de Waha, M., 'L'apparition de fortifications seigneuriales à enceinte en Hainaut belge aux XIIe et XIIIe siècles', in: J.-M. Cauchies & Jean-Marie Duvosquel, *Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice A. Arnould* (2. vol.; Mons 1983) I, 117-138.
- de Waha, M., 'Un patrimoine militaire à préserver : l'enceinte de Jodoigne', in: *Patrimoine militaire, 19e Journées du Patrimoine en Wallonie* (Jodoigne 2007) 2-16.
- de Waha, M., & D. Guillardian, 'Réexamen de la charte de Mont-Saint-Guibert', in: Société archéologique de Namur, éd., *Congrès de Namur, 28-31 août 2008, Actes* (Namur 2008) I, 177-178.
- Doperé, F., & W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen, Architectuur en wooncultuur* (Louvain 1991).
- Evrard, L., *Répertoire des églises du Brabant wallon* (Lasne 1994).
- Gaier, C., *Art et organisation militaire dans la principauté de Liège et dans le comté de Looz au Moyen Âge* (Bruxelles 1968) 254-262.
- Gaier, C., 'La fonction stratégique-défensive du plat pays au Moyen Âge dans la région de la Meuse moyenne' *Le Moyen Âge* 69 (1962) 753-771.
- Gaier, C., 'Léau et la ligne de défense de la Gette', *Le folklore brabançon* 178-179 (1968) 186-196.
- Gauze, J.H., 'Nivelles : ses anciens remparts et ses portes', *Le folklore brabançon* 177 (1968) 74-81.
- Genicot, L., 'Ligne et zone : la frontière des principautés médiévales' in: L. Genicot, *Études sur les principautés lotharingiennes* (Louvain 1975) 172-185.
- Genicot, L.F., R. Spède et P. Weber, *Les tours d'habitation seigneuriales du Moyen Âge en Wallonie, Analyse archéologique d'une typologie* (Namur 2002).
- Chantinne, F., 'Fortification et fonctions militaires des abbayes et chapitres dans l'Entre-Sambre-et-Meuse aux IXe-XIe siècles', *Bulletin du Centre d'études médiévales d'Auxerre, Hors-série n° 12* (2020) 1-21.
- Charles, J.-L., 'Léau et Saint-Trond dans les conflits entre le Brabant et Liège au moyen âge', *Le folklore brabançon*, 178-179 (1968) 175-185.
- Drooghaag, J., 'Visitation en Limbourg et Outre-Meuse : l'état des forteresses ducales en 1406', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 178 (2012) 175-219.
- Gilson, J., *Genappe à travers les âges* (Genappe 1970).
- Godefroy, F., *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, (10 vol.; Paris 1881-1902).
- Graffart, A., & A. Uyttebrouck, 'Quelques documents inédits concernant l'accession de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 137 (1971) 57-137.
- Hanon de Louvet, R., 'À propos des fortifications de Nivelles et d'un récent ouvrage', in: R. Hanon de Louvet, *Contribution à l'histoire de la ville de Nivelles* (Gembloux 1948) 47-73.
- Hanon de Louvet, R., *Histoire de la ville de Jodoigne*, (2 vol.; Gembloux 1941).
- Hanon de Louvet, R., 'Les bailliages de Nivelles-Genappe et de Jodoigne-Hannut au XIIIe siècle', *Annales de la Société archéologique de Nivelles*, 17-2 (1957) 145-177.
- Hermans, T., *Middelleeuwse woontorens in Nederland, De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* (2 vol.; Hilversum 2016).
- Hucq, E., 'Quelques tours dites des "Sarrasins"', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 28 (1919) 29-56.
- Kerremans, C., Étude sur les circonscriptions judiciaires & administratives du Brabant & les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406) (Bruxelles 1949).
- Le patrimoine monumental de la Belgique, Wallonie, 2., Brabant, Arrondissement de Nivelles* (Sprimont 1998).
- Leva, C., 'Prospections aériennes de voies romaines en Belgique', *Revue archéologique de Picardie* 17 (1999) 111-122.
- Mahin, A., 'Jodoigne, les remparts', in: J. Maquet, éd., *Le Patrimoine médiéval de Wallonie* (Namur 2005) 439-440.
- Maquet, J., éd., *Le Patrimoine médiéval de Wallonie* (Namur 2005).
- Martens, M., 'Recueil de textes d'histoire urbaine belge des origines au milieu du XIIIe siècle' in: C. van de Kieft & J.F. Niermeijer, éd., *Elenchus fontium historiae urbanae* (Leiden 1967).
- Martin, J., *Histoire de la ville et franchise de Wavre en Roman Pays de Brabant* (Wavre 1977).
- Martin, J., 'Les remparts de Wavre', *Wavriensia* 11 (1962) 123-131.
- Mertens, J., *Les routes romaines de la Belgique* (Bruxelles 1955).
- Merckx, B., *La voie romaine Bavay-Tongres, 145 km d'héritage* (Liège 2007).
- Mignot, P., 'Entre le glaive et le goupillon, Le rôle des châteaux dans le peuplement entre Ardenne et Meuse (Belgique)', *Château Gaillard* 22 (2006) 277-288.
- Moens, S., 'Guibert of Gembloux's *De destructione monasterii Gemblacensis*. Literary Legacy and Issues of Authorship against the Backdrop of the "decline" of traditional monasticism', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 182 (2016) 275-301.

- Nonn, U., *Pagus und Comitatus in Niederlothringen. Untersuchungen zur politischen Raumlagerung im früheren Mittelalter* (Bonn 1983).
- Piermarini, S., 'Les trois tours : Étude des armoiries de Genappe', *Le Lothier roman* (2011) n° 2 49-69.
- Plumier, J., 'La fortification médiévale et l'église paroissiale de Gembloux', *Bulletin du Cercle royal d'art et d'histoire de Gembloux et environs* (1999) 13-15.
- Poncelet, E., *Actes des Prince-Évêques de Liège. Hugues de Pierrepont (1200-1229)* (Bruxelles 1946).
- Quicke, F., 'Une enquête sur les droits et revenus du duc de Limbourg, seigneur de Dalhem et des pays d'Outremeuse (1389-1393)', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 96 (1932) 347-416.
- Reineri *Annales* in: L.C. Bethmann, *Annales Sancti Jacobi Leodiensis* (Liège 1874) 49-146.
- Renard, E., 'La situation et l'étendue de la Forêt Charbonnière au premier millénaire : bilan historiographique et retour aux sources' in: M. Pauly & H. Pettiau, éd., *La forêt en Lotharingie médiévale* (Luxembourg 2016) 51-75.
- Roland, C.-G., *Recueil des chartes de l'abbaye de Gembloux* (Gembloux 1921).
- Schroeder, N., 'Le duché de Limbourg des origines au XIII^e siècle, Aspects économiques', *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois* 114 (2005-2009) 25-74.
- Smets, G., *Henri I, Duc de Brabant, 1190-1235* (Bruxelles 1908).
- Soumilion, D., 'Du donjon médiéval à la chapelle castrale des d'Enghien, État de la question', *Annales du Cercle archéologique d'Enghien* 38 (2004) 23-66.
- Steurs, W., 'Franchises ou villes neuves ? L'exemple de Frasnes et de Baisy', *Contributions à l'histoire économique et sociale* (1970-1971) 27-81.
- Steurs, W., 'Le Brabant monte en puissance (1106-1261)', in: R. van Uytven, éd., *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004) 65-101.
- Steurs, W., 'Les franchises du duché de Brabant au Moyen Âge', *Bulletin de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique* 25 (1971-1972) 139-295.
- Steurs, W., *Naissance d'une région, Aux origines de la Mai-rie de Bois-le-Duc, Recherches sur le Brabant septentrional aux 12^e et 13^e siècles* (Bruxelles 1993).
- Tarlier J., & A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges, Province de Brabant, Canton de Genappe* (Bruxelles 1859).
- Tarlier, J., & A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges, Province de Brabant, Canton de Nivelles (Communes rurales)* (Bruxelles 1860).
- Tarlier, J., & A. Wauters, *Géographie et histoire des communes de Belgique. Province de Brabant. Canton de Perwez* (Bruxelles 1865).
- Tarlier, J., & A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges, Province de Brabant, Canton de Wavre* (Bruxelles 1864).
- Ubrechts, W., *Le château de Corroy au Moyen Âge et au début des Temps Modernes* (Zemst 1978).
- Ubrechts, W., 'Sur l'origine des "turres" d'Enghien et d'Ath', *Archaeologia Belgica* 2 (1986) 213-226.
- Vanderkindere, L., *La chronique de Gislebert de Mons* (Bruxelles 1904).
- Van Loey, A., 'A propos des clôtures dans le pays de Vlesenebeek. Étymologie et signification de Uskant', *Revue belge de philologie et d'histoire* 7 (1928) 1470-1474.
- Verbesselt, J., 'Burchten en... mottekastelen', *Eigen schoon en de Brabander* 76 (1993) 391-408.
- Verbesselt, J., 'Castrum - castellum - borch - kasteel', *Eigen schoon en de Brabander* 78 (1995) 243-262.
- Verbesselt, J., 'De oudste Brabantse adel en feodaliteit' in: *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel 1985) 9-43.
- Verbesselt, J., 'Oppida in Brabant', *Eigen Schoon en De Brabander*, 45 (1962) 79-83.
- Verbruggen, J.F., 'Note sur le sens des mots castrum, castellum, et quelques autres expressions qui désignent des fortifications', *Revue belge de philologie et d'histoire* 28 (1950) 147-155.
- Verbruggen, J.F., *The Art of Warfare during the Middle Ages* (Woodbridge 1997).
- Vercauteren, F., 'Comment s'est-on défendu au IX^e siècle dans l'empire franc contre les invasions normandes ?' in: *XXX^e Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Bruxelles, 28 juillet-2 août 1935, Annales* (Bruxelles 1936) 117-132.
- Vermeesch, A., 'Les oppida en Brabant (1123-1355)' in: *Album E. Lousse* (Louvain 1961).
- Verzwymelen, D., et B.K. Young, 'Recherches sur le site du château de Walhain', *Wavriensia* 51 (2002) 66-90.
- Zylbergeld, L., 'L'initiative communale dans l'organisation défensive et les institutions militaires des villes en Brabant au Moyen Âge' in: *L'Initiative publique des communes en Belgique, fondements historiques (ancien régime) 11^e colloque international, Spa, 1-4 sept. 1982, Actes* (Bruxelles 1984) 287-376.



1. Dalimilova kronika, Mansucrit de Paris [1330-1340], XII.E.17, f. 6r, Préparation de la guerre de Břetislav.

Les villes de Brabant, vectrices de l'idée nationale ?

La nation médiévale dans les œuvres de Jan van Boendale (Brabant) et du pseudo-Dalimil (Bohême)

Les travaux traditionnels sur l'apparition des nations et du nationalisme¹ excluent en principe la période médiévale de leur investigation, prétendant que le sentiment d'appartenance à un même peuple n'avait pas conduit alors à la conscience de pouvoir agir collectivement en tant qu'un peuple, détenteur de la souveraineté populaire. Par ailleurs, ils soutiennent généralement que les élites dirigeantes, vectrices de l'idée nationale, étaient alors une part trop infime et trop isolée du reste de la majorité paysanne de la population pour que l'idée de nation ait pu être développée dans ce type de société. Pourtant, les 'élites' politiques médiévales étaient plus nombreuses et diversifiées dans leur composition, et leurs limites plus poreuses, que ne le soutiennent les généralisations modernistes. La culture politique médiévale était en outre plus participative qu'on ne se le représente communément.²

Mais les médiévistes tendent à accepter ces généralisations, opposant de manière rigide une nation politique moderne, reposant sur le projet libre commun (tel que défini par Renan ou Mauss),³ à une nation médiévale réduite à une combinaison d'éléments ethniques et culturels. Les 'Composite monarchies' [monarchies composites], rassemblant plusieurs pays avec leur culture, langue, tradition juridique, etc., sous la domination d'un seul dirigeant, et le morcèlement qu'engendrait ce qui était aussi la forme étatique la plus commune durant l'époque prémoderne, sont perçues comme un obstacle au développement de l'idée nationale. Pourtant, le Saint-Empire semble avoir été un important incubateur du sentiment national. La coexistence entre la culture politique impériale qu'il héritait de l'Empire romain et sa structure territoriale fragmentée générerait au contraire un fort désir d'affirmation et d'émancipation nationale par rapport à l'Empire, ainsi que le besoin et la nécessité de tenir à distance les autres entités (et donc nations) nées du même processus.⁴

Le royaume de Bohême et le duché de Brabant appartenaient tous les deux à l'Empire. Au début du 14^e siècle, les deux ont développé un sens important de la nation. Dans les deux pays, une crise de succession avait affaibli l'autorité centrale, conduisant respectivement la noblesse tchèque et la bourgeoisie brabançonne à prendre le contrôle politique pendant plusieurs décennies. Pour consolider leur position et obtenir le soutien nécessaire des sujets, ils ont cultivé un nouveau type de littérature vernaculaire en utilisant, respectivement, le tchèque et le néerlandais. Cet outil leur a permis de façonner une idée de la nation qui les présentait comme les seuls groupes capables d'incarner les intérêts de leur population et de poursuivre avec succès le renforcement politique de leur pays. Loin d'être des exceptions,

1 Pour citer les plus importants : Anderson, *Imagined Communities* ; Gellner, *Nations and Nationalism* ; Hobsbawm, *Nations and Nationalism*. Mentionnons également Tilly, 'States and Nationalism'.

2 Scales en Zimmer, *Power and the Nation*.

3 Renan, 'Qu'est-ce qu'une nation ?' ; Mauss, 'La nation'.

4 Hirschi, *The Origins of Nationalism*, 2.

ces expériences sont plutôt représentatives de l'Europe médiévale tardive et des transformations majeures des modalités de dominations qui rendaient le consentement des populations indispensable à la légitimation (et donc à l'effectivité) des pouvoirs.⁵

Pour commencer, je présenterai les deux contextes, en mettant en avant ce qui rapprochait et séparait la Bohême et le Brabant afin de préparer le terrain à l'étude comparative qui est au cœur de cet article. Je me concentrerai ensuite sur les stratégies développées par la noblesse tchèque et par la bourgeoisie brabançonne pour consolider leur position en recourant à la nation. Pour ce faire, je m'appuierai sur deux projets littéraires concrets, les œuvres de Jan van Boendale pour le Brabant et du pseudo-Dalimil pour la Bohême.⁶

Le Brabant et la Bohême : deux sociétés que tout opposait ?

Au premier regard, tout opposait la Bohême et le Brabant, séparés par quelques 900 kilomètres. Le Brabant appartenait aux Pays Bas, la deuxième région la plus urbanisée d'Europe après l'Italie du Nord et du Centre. Le duché était caractérisé par un réseau ancien (11^e siècle) et dense de villes organisé autour de grands centres tels que Bruxelles, Anvers, Louvain, Nivelles, Malines ou Bois-le-Duc.⁷ L'urbanisation de la Bohême, au contraire, était un phénomène tardif (13^e siècle), et son réseau urbain lâche ne comprenait que deux grandes villes : Prague et Kutná Hora.⁸ Alors que la société brabançonne était très marquée par l'influence politique des villes⁹, la société bohémienne était résolument dominée par la noblesse.¹⁰

Crise et recomposition politique 1300-1320

Malgré des structures sociales radicalement différentes, le Brabant et la Bohême de la fin du Moyen Âge avaient beaucoup en commun en termes d'expériences politiques et culturelles. Dans les deux pays, le pouvoir du souverain s'était considérablement renforcé au cours du 13^e siècle. Le duché de Bohême était devenu un royaume en 1198¹¹, tandis que le roi Přemysl Ottokar II (1253-1278) avait profité de l'inter règne impérial (1250-1273) pour étendre son royaume.¹² Au Brabant, grâce à la bataille de Worringen et à la Victoire sur la Maison de Limbourg en 1288, le duc Jean I^{er} (1267-1294) avait pris le contrôle des routes commerciales entre la Meuse et le Rhin¹³ – réalisant par la même occasion le rêve d'incarner l'héritage de Charlemagne.¹⁴

Dans les deux pays, la situation changea au 14^e siècle. En Bohême, le roi des Romains, Albert I^{er} de Habsbourg, profita de l'extinction de la dynastie des Přemyslides (1306) pour installer arbitrairement son fils Rodolphe sur le trône. Après la mort soudaine de Rodolphe (1307), son successeur Henri de Carinthie s'était révélé incapable de faire l'unanimité et de gouverner le royaume. Les abbés et seigneurs tchèques désignèrent alors Jean, le fils du nouveau roi des Romains, Henri de Luxembourg (1308-1313). Mais le roi de Bohême nouvellement élu dut accepter de nombreuses exigences de la part de la noblesse sous la forme des *Diplômes inauguraux*. Il s'engageait ainsi à ne nommer que des Tchèques aux principales fonctions et comme membres de son conseil ; il devait également demander l'autorisation des seigneurs, pour lever les impôts. La noblesse tchèque avait utilisé la faiblesse du roi, jeune, inexpérimenté et étranger, pour s'imposer comme l'incarnation de la nation, comme la représentante des intérêts des Tchèques et donc comme la partenaire indispensable du roi.¹⁵ N'ayant jamais été thématisée au 13^e siècle, la nation était soudainement devenue un 'facteur politique fondamental', un argument de légitimation fort pour plus de pouvoir : la menace

allemande incarnée par les Habsbourg avait été instrumentalisée à l'intérieur du pays pour invalider les bourgeois, presque exclusivement Allemands du fait de la colonisation allemande, et qui avaient commencé à prendre part à la vie politique dans les années 1280.¹⁶

En Brabant, le pouvoir des villes avait été renforcé par les privilèges accordés par les ducs Henri II (1235-1248) et Henri III¹⁷, puis par leur rôle de pourvoyeur de subsides à Jean Ier, qui était en permanent manque d'argent.¹⁸ En 1312, Jean II (1292-1312) publia la Charte de Kortenberg. Gravement malade, il craignait que l'on empêche son jeune fils, le futur Jean III, de lui succéder comme duc. Afin de lui garantir le soutien des villes, Jean avait prévu la mise en place d'un conseil de contrôle permanent dans lequel les représentants urbains devaient avoir la majorité. La mort prématurée, même si elle était attendue, du duc retarda l'installation du conseil de Kortenberg. Les trois seigneurs qui composaient le conseil de régence refusèrent d'appliquer la charte et confisquèrent les biens des marchands pour payer les dettes accumulées par le duc. En réaction, les villes formèrent une ligue et menèrent une guerre civile qui se solda par leur victoire. Composé en 1314, le conseil de Kortenberg leur était favorable avec dix représentants des villes contre quatre seigneurs.¹⁹

Dans les deux territoires, la bourgeoisie brabançonne et la noblesse tchèque avaient profité d'une crise du pouvoir central pour prendre le dessus sur le souverain, ainsi que sur un groupe social concurrent fort, et établir un contrat écrit, parfois assimilé de manière exagérée comme Wim Blockmans et Raymond van Uytven l'ont indiqué, à une constitution : les *Diplômes inauguraux* en Bohême, la *Charte de Kortenberg* en Brabant.²⁰ Le nouvel équilibre politique était légitimé dans les deux cas par la production d'un nouveau type de littérature vernaculaire qui utilisait respectivement le tchèque et le néerlandais, au lieu de l'allemand et du français traditionnellement plus établis.

Multilinguisme, langues et société

Au cours du 13^e siècle, le français et l'allemand étaient devenus les langues de la culture profane des élites du Brabant et de la Bohême, à côté du latin utilisé par le clergé (et l'administration), bien que les deux pays fussent respectivement néerlandophone et tchécophone.

5 Sur cette thématique, voir le collectif Genet, *La légitimité implicite*.

6 Cet article a pour vocation de présenter mes recherches conduites initialement dans le cadre d'un projet Marie-Curie réalisé à l'université Saint-Louis en avril 2020 : *Nation – Power – Subjectivity: The Making of National Subjects in Late Medieval Bohemia and Brabant (1300-1450)*. Entre-temps, j'ai été engagée comme enseignante-chercheuse à l'Université d'Europe Centrale (CEU), à Vienne en Autriche, mais je poursuis ce projet qui donnera lieu à une bibliographie.

7 Bonenfant, 'L'Origine des villes' 7 ; Blondé, Boone, Van Bruaene, *City and Society*, 7-8, 27, 31.

8 Hoffmann, *České město*, 12-13, 77, 292 ; Klapště, *Proměna českých* (Praha 2012).

9 Van Uytven, 'Standenprivileges en -beden', 434-435.

10 Kejř, *Aus Böhmens Verfassungsgeschichte* ; Adde, 'Représentation et partage'. Voir aussi Szűcs, 'The Three Historical Regions'.

11 Žemlička, *Počátky Čech*, 91-92.

12 Antonín, 'Přemysl Otakar II.', 55-71 ; Žemlička, *Přemysl Otakar II.*, 46, 128-150.

13 De Ridder, 'Brabant onder de regering' ; Baerten, 'La bataille de Worringen'.

14 Avonds en Janssens, *Politiek en literatuur*, 23-50 ; Kooper, 'Introduction', 1.

15 Sur les événements, voir : Šusta, *Dvě knihy českých*, 63-64 ; Chaloupecký, 'Inaugurační diplomy' ; Bobková, *Velké dějiny*, 26-31 ; Bobková, *Jan Lucemburský*, 75-80 ; Libor, 'Nástin vzniku'.

16 Mezník, 'Němci a Češi' ; Adde, 'Les bourgeois de Bohême'.

17 Boland en Lousse, 'Le testament d'Henri II' ; Boland, 'Le testament d'Henri III' ; Martens, 'A propos des testaments' ; Van Uytven en Blockmans W., 'Constitutions', 402-403.

18 Billen en Kusman, 'Les villes du Brabant'.

19 Van der Straeten, *Het Charter en de Raad* ; Uyttebrouck, *Le Gouvernement du Duché*, 525-526 ; Stein, *Politiek en historiografie*, 1.

20 Chaloupecký, 'Inaugurační diplomy' 71 ; Van Uytven, Blockmans, 'Constitutions', 401. Comme nous l'avons évoqué avec la mention des privilèges des ducs précédents, la charte brabançonne reposait néanmoins sur une tradition plus ancienne, voir : Stein, '74 Woorden', 49-54.

En Bohême, Prague était devenue l'un des centres les plus florissants de la culture allemande sous Přemysl Ottokar II (1253-1278). Son fils et successeur Wenceslas II (1278-1305) était connu comme l'auteur de plusieurs poèmes en allemand.²¹ La noblesse tchèque était aussi sensible aux modes venues d'Allemagne et troquait ses patronymes tchèques pour des noms germanisés.²²

En Brabant, le tableau était un peu plus contrasté. Bien que la langue française ait dominé la cour durant le 12^e siècle, certains textes néerlandais semblent provenir de cette époque.²³ L'importance du français s'était accrue encore sous Jean Ier, mais le duc demeurait ouvert au néerlandais et à l'allemand. Il avait même chargé Jan van Heelu de composer le *Slag bij Woeringen* (1288). Mais, écrite en néerlandais, cette chronique s'adressait surtout aux citoyens de la ville afin de les convaincre, en raison de la gloire acquise à Worringen, de payer de nouveaux impôts au duc.²⁴

Dans les deux pays, la tendance s'est toutefois résolument inversée après 1300. À partir de cette date, la production de manuscrits écrits en néerlandais explosa au Brabant.²⁵ En Bohême, la rédaction de l'*Alexandreida*, une adaptation tchèque anonyme du *Roman d'Alexandre*, et de la *Chronique de Dalimil* fondèrent littéralement la nouvelle littérature nationale tchèque.²⁶ Le tchèque avait déjà été utilisé auparavant, mais seulement dans quelques compositions courtes, comme des prières. Avant tout, ces nouvelles littératures furent promues dans les deux pays par les deux forces sociales grimpances, la bourgeoisie brabançonne et la noblesse tchèque. Ces littératures leur donnaient la possibilité de composer, de formaliser et de façonner une idée nationale en accord avec leurs entreprises respectives.



Dalimilova kronika, Manuscrit de Lobkowitz [1400-1425], Národní knihovna České republiky, Prague, XXIII.G.87, f. Vr-99v, f. 21v, saint Venceslas.

Jan van Boendale et le Pseudo-Dalimil

À ce stade, il est important de signaler une différence sociale majeure entre la Bohême et le Brabant. En Brabant, même si la bourgeoisie participait à la prise de décision politique à travers l'action des États, la bourgeoisie s'était imposée contre les représentations traditionnelles. Même s'il ne faut pas exagérer la fracture entre les deux groupes, de nombreux nobles vivant dans la ville et de nombreux citoyens possédant titres de chevalerie, seigneuries et châteaux à la campagne, l'idéal du gouvernement reposait sur l'association du suzerain et de ses vassaux, du souverain et des nobles.

En Bohême, la noblesse était donc en harmonie avec ces représentations. Elle s'était affirmée contre le roi mais était structurellement étroitement liée à lui. La noblesse tchèque participait traditionnellement à la prise de décision, devenant un acteur majeur de la scène politique au cours du 13^e siècle, remplaçant le roi lorsqu'il était absent, mais elle craignait la concurrence croissante de la bourgeoisie. Alors que la bourgeoisie brabançonne devait être acceptée comme la nouvelle partenaire du duc, la noblesse tchèque prétendait rétablir les anciens liens féodaux prétendument pervertis depuis que le duché était devenu un royaume.

La noblesse tchèque et la bourgeoisie brabançonne utilisèrent néanmoins une stratégie similaire pour consolider leur position. Elles prétendaient garantir le bien commun et l'intégrité de leurs pays respectifs aux côtés d'un souverain qui – selon elles – était mal conseillé par les nobles brabançons et par les Allemands de Bohême, trop jeune (comme Jean III) ou encore étranger (comme Jean de Luxembourg). Selon elles, le bon souverain était celui qui écoutait le bon partenaire politique, c'est-à-dire les villes du Brabant et les nobles de Bohême. Dans les deux cas, la langue devint le support de la nouvelle idéologie façonnée pour justifier cette prise de pouvoir. En optant pour la langue maternelle utilisée par la population, les deux groupes prétendaient restaurer une nation confrontée à une destruction inévitable. Et cette destruction découlait de la domination d'une élite qui utilisait une langue étrangère (c'est-à-dire le français et l'allemand respectivement).

Deux auteurs majeurs des années 1310 sont représentatifs de ces entreprises : Jan van Boendale (1285-1351), appelé aussi Jan de Klerk, qui était clerc du collège échevinal et maître de la halle aux draps à Anvers, et était, de par ses fonctions, étroitement lié aux élites politiques urbaines brabançonnaises ;²⁷ l'auteur anonyme de la *Chronique de Dalimil*, dont les tentatives d'identification ont fait couler en vain beaucoup d'encre. Noble ou non, il reprend entièrement à son compte les valeurs de l'aristocratie, qu'il érige en ligne de force de son message.²⁸ Par commodité, je l'appellerai Dalimil.

21 Baumann, *Die Literatur des Mittelalters* ; Behr, *Literatur als Machtlegitimation* ; Bok, Stanovská en Pokorný, *Morava, Čechy, radujte se!*, 193 ; Hörner, *Böhmen als ein kulturelles Zentrum*.

22 Adde, *La Chronique de Dalimil*, 108.

23 Sleiderink, 'Une si belle histoire'.

24 Sleiderink, *De stem van de meester*, 87-97.

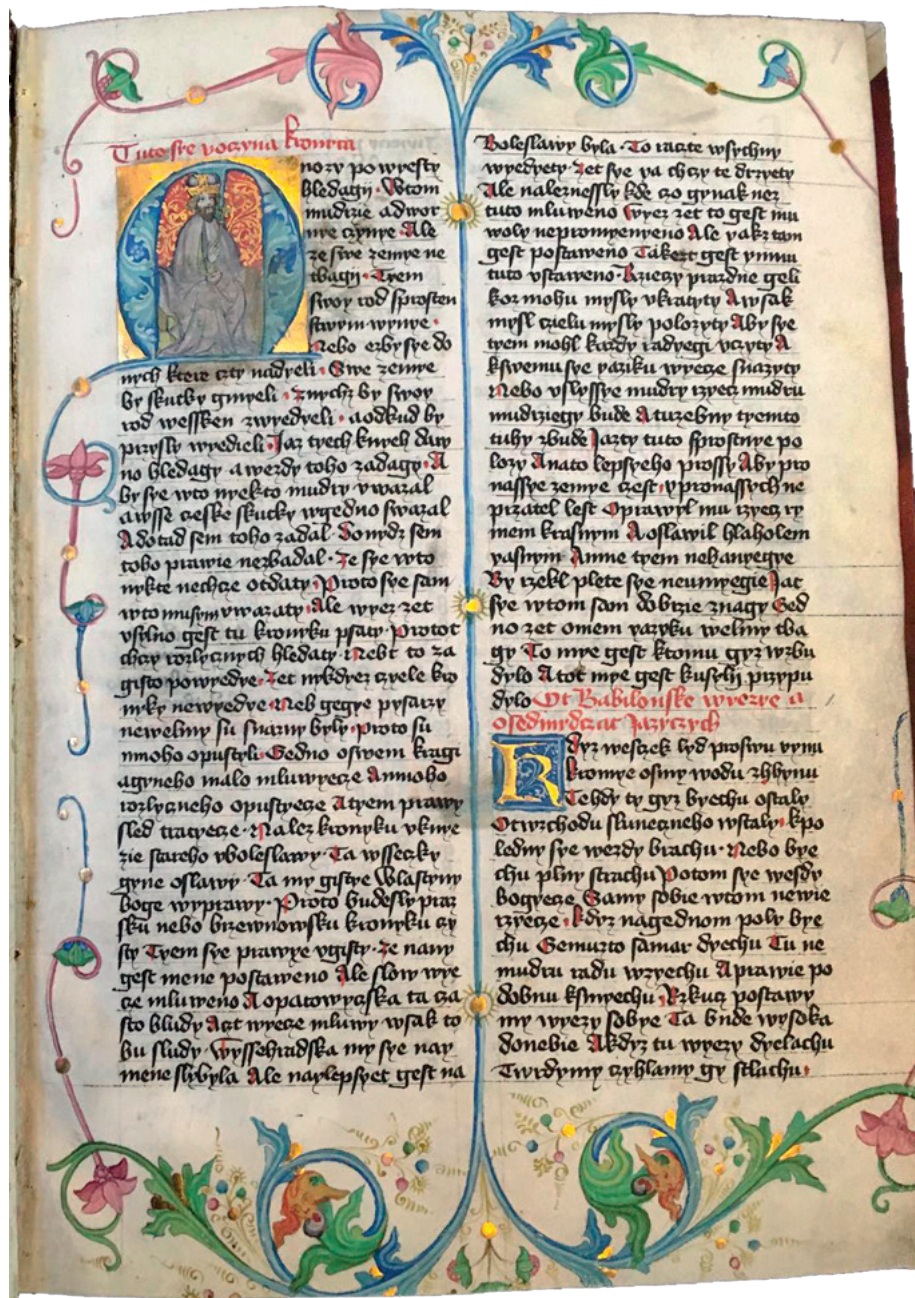
25 Alors que seuls 5 manuscrits écrits en néerlandais sont parvenus jusqu'à nous pour la période d'avant 1300, on en compte 50 pour les années 1300-1350, Sleiderink, 'Une si belle histoire', 551. Dans les anciens Pays-Bas, l'apparition d'une littérature néerlandophone d'origine bourgeoise date des années 1250 avec le Roman de Renard flamand, voir Oostrom, *Reinaert primair*. Si la noblesse brabançonne était majoritairement visée par les textes en français au 13^e siècle, elle n'en lisait pas moins la nouvelle littérature en néerlandais au 14^e siècle. La littérature de langue néerlandaise n'en était pas moins le produit des transformations de la société et du nouveau rôle de la bourgeoisie dans les sphères culturelle et politique. De la même manière, écrite pour asseoir la position de la noblesse de Bohême, la Chronique de Dalimil n'en est pas moins copiée pour la bourgeoisie au 15^e siècle, voir Adde, 'Environnement textuel'.

26 Lehár, *Nejstarší česká epika*.

27 Stein, 'Jan van Boendales Brabantsche Yeeften' ; Oostrom, *Reinaert primair*, 145, 159.

28 Bláhová, *Staročeská*, 162-164.

L'objectif des deux auteurs était de créer la cohésion en diffusant leur idée de la nation. Outre un territoire commun, trois marqueurs ressortent de leurs textes : une histoire, une langue et un ennemi ancestral, tenus en commun par leurs peuples.



Le territoire

Après l'ethnogenèse qui fait venir le peuple tchèque de Croatie sous la houlette de Čech et les temps mythiques, Dalimil narre les exploits des différents souverains, du vaillant Svatopluk qui 'conquit la Hongrie' (chap. 58) à Přemysl Ottokar I^{er} qui battit les Saxons (chap. 75), même si ces victoires sont toujours l'occasion aussi de mettre en valeur les Tchèques et les nobles. Dans les premiers chapitres de la chronique, la succession des règnes recoupe l'édification du territoire. Centré sur Prague, le centre du pouvoir, le texte est le récit de l'absorption progressive, nécessaire et inéluctable des entités voisines (réelles ou imaginaires) : la principauté des Lucanes (ou de Žatec, chap. 22), la principauté de Zlicov (ou de Kouřim, chap. 30), le domaine des Slavníkides (chap. 33) et la Moravie (chap. 70). C'est aussi le récit de l'affirmation aux frontières contre des voisins qui menacent l'intégrité du pays, avec la Pologne (chap. 44, 65), l'empereur (chap. 45), la Hongrie (chap. 47, 48, 53, 58), les Allemands (chap. 52, 68, 71). Même si la facilité de cette progression est exagérée, le duché de Bohême était une entité bien délimitée, reconnue assez tôt dans l'histoire : l'ensemble des territoires constituant les pays tchèques étaient unifiés sous l'hégémonie des Přemyslides dès le règne du duc Boleslav I^{er} (935-967/972), les frontières ne changeant que très peu par la suite.

En comparaison avec Dalimil et la Bohême, Boendale devait composer avec un Brabant aux territoires mouvants et disparates et à l'histoire plus chaotique, si bien que son entreprise consiste d'abord à créer l'illusion d'unité et de continuité. Malgré ses frontières mouvantes, le territoire, essentialisé et organisé autour de son centre originel, la Hesbaye (Haspengouw) où les Troyens élurent soi-disant domicile (BY, I, v. 235-286), fonde la continuité dynastique entre les différentes branches qui se succédèrent du 6^e au 14^e siècle. Ce qui est alors le royaume franc est appelé duché de Brabant (BY, I, v. 816). En retour, cette continuité artificielle unifie et confère sa forme au groupe de territoires d'origines diverses et aux frontières instables, faisant tantôt partie, tantôt non, du duché. Conformément à l'histoire officielle forgée sous Jean I^{er} (1267-1294) et Jean II (1294-1312) et représentée notamment par la *Chronica de origine ducum Brabantiae* qui est sa source principale avec la traduction néerlandaise du *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais par Jacob van Maerlant, Boendale reprend l'idée que le duché de Brabant est le cœur de l'empire carolingien ou, plus modestement, de la Basse Lotharingie, ce qui implique qu'il précède historiquement ces deux entités et, partant, les fonde.

Histoire ancienne, langue maternelle, ennemi ancestral : créer la cohésion

Les *Brabantsche Yeeften* de Boendale et la *Chronique de Dalimil* traitent de l'histoire du pays de leurs auteurs, des origines anciennes à l'époque de leur rédaction. Boendale fait Pépin de Landen, maire du palais d'Austrasie au 7^e siècle, le premier duc de Brabant, alors que le duché n'apparut que quatre siècles plus tard, en 1106. Dalimil relie la longue histoire du duché de Bohême, apparu au 9^e siècle, aux temps légendaires, mentionnant les ducs traditionnels non historiques avant Bořivoj I^{er} (872-890).²⁹ Alors que Dalimil décrit la gloire ancestrale des Přemyslides, Boendale veut raconter : 'Quand les ducs de Brabant sont arrivés / Dire quels étaient leurs noms / Et quelle vie ils eurent, / Et combien de temps ils régnèrent. (...) / Ainsi vous connaîtrez clairement / Leur origine et leur descendance'.³⁰

29 Contrairement à son modèle, Cosmas, qui sépare bien dans sa chronique les temps légendaires des faits historiques, Dalimil passe des uns aux autres sans transitions, comme s'il parlait de la même matière. Cosmas de Prague écrit ainsi dans sa *Chronique des Tchèques* (1125) : *Et quoniam hec antiquis referuntur evenisse temporibus, utrum sint facta an ficta, lectoris iudicio relinquimus. Nunc ea que vera fidelium relatio commendat, noster stilus, licet obtusus tamen devotus, ad exarandum digna memorie se acuat.* Cosmas de Prague, *Die Chronik der Böhmen*, ed. Bretholz, 32.

30 Jan van Boendale, *Brabantsche yeeften*, ed. Willems en Bormans, 2 (livre 1, v. 7-10): *Wanen die hertoghen yerst quamen; / Ende mede hoe waren hoer namen; / Ende wat levene si antierden; / Ende hoe langhe si meest regneerden.*



Brabantsche Yeesten, Bibliothèque royale de Bruxelles, IV 684, [1440-1450], Bataille de Worringen.

Dans les deux cas cependant, la mise en avant de la dynastie ne vise pas à glorifier le pouvoir du duc ou du roi en place, mais sert surtout de support au développement narratif de l'idée nationale par les auteurs.

La langue maternelle est, dans les deux textes, essentielle. Boendale insiste dans sa préface sur son choix d'écrire son histoire du Brabant en vers néerlandais.³¹ Dalimil utilise même le mot *jazyk* (langue) pour désigner la nation,³² alors que la tradition latine en Bohême, incarnée par la chronique de Cosmas de Prague³³ qui était aussi la source principale de Dalimil, avait jusqu'à présent préféré le mot *natio* à celui de *lingua*. Pour Dalimil, la langue et la communauté des locuteurs sont une seule et même chose. Ceux qui ne la



parlent pas, les Allemands, sont exclus de la *jazyk* par le nom-même qui les désigne : comme dans les autres langues slaves, le mot tchèque servant à désigner les Allemands, *Němci*, avait été construit à partir de l'édjectif *němý*, muet. Dans sa chronique, l'obligation pour le souverain de parler tchèque est régulièrement rappelée : le duc Oldřich (1012-1033) préfère épouser une paysanne tchèque plutôt qu'une reine allemande, et sacrifier son prestige à la bonne

31 Jan van Boendale, *Brabantsche yesten*, ed. Willems en Bormans, 2 (livre 1, v. 5-6): *Dat ic die waerheit wille ontdekken, / Ende in Dietscher rime vertrecken* ('Je veux découvrir la vérité / et expliquer en vers néerlandais').

32 Macek, 'Staročeská synonyma', 128; Adde, *La Chronique de Dalimil*, 76-77, 105-109.

33 Cosmas of Prague (env. 1045-1125) était un prêtre, écrivain et historien tchèque, né dans une famille noble de Bohême. Son *Chronicon Boemorum* est la première chronique latine dédiée à un peuple. Voir Třeštík, *Kosmova kronika*; Wolverson, *Cosmas of Prague*, 1-35.

entente avec ses sujets³⁴ ; selon Dalimil, les souverains qui apprennent l'allemand oublient le tchèque et deviennent des tyrans.³⁵

Dans les deux textes, l'existence d'un ennemi ancestral représente un danger nécessitant la cohésion de la communauté nationale. 'Tous les Allemands ne cherchent qu'à faire l'infortune des Tchèques'³⁶, et ce aussi loin que la Bohême existe, selon Dalimil qui situe les premières atrocités commises par les Allemands aux temps légendaires – bien avant l'arrivée de colons rhénans dans la région. Boendale accorde beaucoup d'importance aux guerres agressives menées contre le Brabant par les *Oestheren*, les seigneurs de l'Est récalcitrants de la région située entre la Meuse et le Rhin qui n'avaient pas accepté la domination brabançonne après Worringen. Il énumère alors tous les ducs depuis Henri I^{er} qui auraient combattu ces Oestheren, bien que les premiers conflits ne se soient produits qu'un siècle plus tard, sous Jean III (1312-1355). Alors qu'il n'étaient unis que par leur résistance au duc de Brabant, Boendale présente ces seigneurs orientaux comme 'l'autre' par excellence, un groupe unifié et le vieil ennemi du Brabant. Seul Jean III finit par les vaincre grâce à l'appui de Dieu et de ses fidèles sujets.

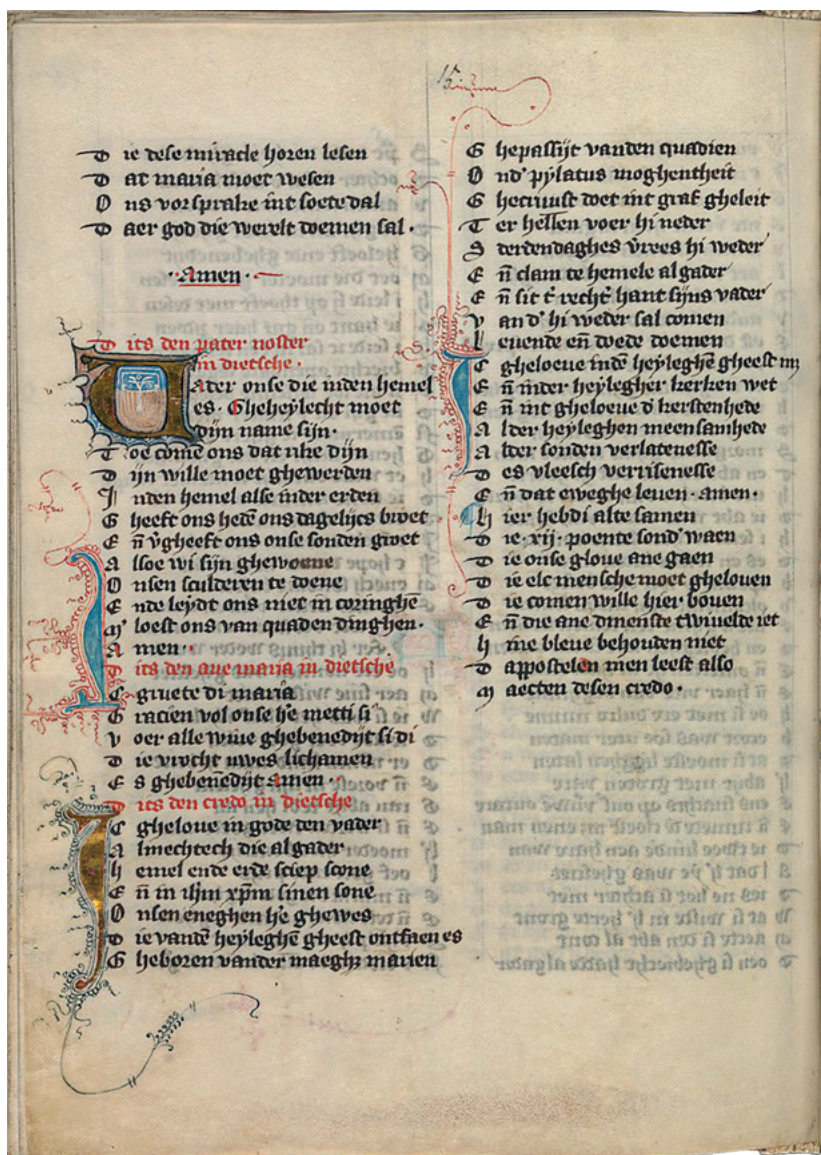
Souveraineté populaire, bien commun et participation : volk et obec

Si les deux auteurs étaient avant tout soucieux de consolider la position nouvellement acquise des groupes dont ils défendaient les intérêts, ils avaient néanmoins tous deux opté pour une vision politique centrée sur l'importance de représenter les intérêts de l'ensemble de la population afin de rallier les sujets à leur cause. Censé mettre en avant les particularités de la nation prémoderne, le concept d'*Adelsnation*, nation nobiliaire, insiste sur le caractère élitiste des entreprises élitistes qui instrumentaliseront effectivement la nation, notamment en Hongrie, en Pologne et en Bohême. Néanmoins, pour être efficaces, ces entreprises devaient prendre en compte les attentes qui sortaient du cadre des seules élites, dans une Europe largement dominée par l'idée de contrat et de responsabilité par rapport à l'ensemble de la population et au bien commun.

Boendale renvoie au *volk*, le peuple, Dalimil à la *zemska obec*, la communauté du royaume (*communitas regni*), les deux englobant respectivement tous les Brabançons et tous les Tchèques. Représentatifs du succès des conceptions contractualistes du pouvoir, contre la conception paulienne du pouvoir comme un don de Dieu, ils présentent tous deux le pouvoir du dirigeant comme le produit d'une décision historique de la population. En justifiant le pouvoir comme émanant d'un contrat social et politique, conformément à l'idée dominante alors³⁷, ils mettent en avant le principe de la souveraineté populaire.³⁸

Dans la Chronique de Dalimil, les 'hommes' avaient demandé à la légendaire Libuše, la juge du pays, de leur donner un prince car ils étaient mécontents d'avoir une femme comme chef. Libuše accéda à leur demande, mais elle leur recommanda de rester une 'communauté' unie, la 'communauté' étant la 'protection de tous' contre l'arbitraire du duc, symbolisé dans son texte par le château.³⁹

Boendale décrit dans son *Leken Spieghel* (*The Layman's Mirror*) une société qui, à l'origine, était harmonieuse, chacun vivant du fruit de son travail, jusqu'à ce que des délinquants commencent à commettre des vols et des meurtres afin de s'emparer des biens d'autrui. Afin de contrer cela, le *volk*, c'est-à-dire le peuple, unifié en une sorte de 'volonté générale', a introduit les lois et la propriété privée. Pour faire respecter ces nouveaux principes, ils ont également créé des seigneurs, dirigés par le duc. Boendale écrit : 'Que les seigneurs étaient



Der leken spiegel, Bibliothèque royale de Bruxelles, KB 76 E 5, 54v, Prières (Je vous salue Marie, Notre Père Credo).

- 34 Dalimil, *Staročeská kronika*, t. 1, 502, trad. Française Adde, *La Chronique de Dalimil*, 298 (chap. 42, v. 21-22, 31-32): *Raděj sě chci s šlechetnú sedlkú českú smieti / než králevú němekú za ženu jmiati. (...) / Kde byste řečníky brali, když byste přěd kniení stáli?* ('Je préfère me marier à une paysanne tchèque / qu'avoir une reine allemande pour femme. (...) / Et d'ailleurs, quel porte-parole choisiriez-vous / pour vous adresser à une duchesse venue d'Allemagne?').
- 35 D'après Dalimil, les fils de Soběslav furent éduqués à la cour de l'empereur et apprirent l'allemand. Non seulement ils oublièrent leur langue mais aussi les coutumes tchèques. Devenus ducs, ils furent des tyrans, favorisant les Allemands dans le pays (voir chap. 68-69).
- 36 Dalimil, *Staročeská kronika*, t. 2, 91, trad. française Adde, *La Chronique*, 329 (chap. 60, v. 36).
- 37 Szűcs, 'The Three Historical Regions', 143; Senellart, *Les Arts de gouverner*, 41.
- 38 Sur la référence au bien commun au Brabant, voir Avonds, 'Ghemein oerbaer'. Sur la contextualisation et la mise en acte concrète de ces idées, voir Avonds P., *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III*. Sur la représentation des révoltes urbaines par Boendale, De Boodt, 'Hoe haer die ghemeente sette jeghen die heren'.
- 39 Dalimil, *Staročeská kronika*, t. 1, 130-31, trad. française Adde, *La Chronique*, 245 (chap. 4, v. 5-10): *Zlý člověk chtěl by to býti, / kterýž pro své dobré dá obci zlym užiti. / Obec jest každého ohrada, / ktož ji tupí, minuláť jej jest rada. / Ztratě obec, neufaj do hrada, / bez obce dobude tebe všeliká sváda* ('Il faut être un bien mauvais homme : pour nuire à la communauté dans son propre intérêt. / La communauté est la protection de tous / et mieux vaut oublier celui qui l'outrage. / Si tu perds la communauté, n'attends rien du château, / hors de la communauté, tu devras faire face aux dissensions les plus diverses').

nés / non pas par eux-mêmes, / mais parce que le peuple commun / les avait élevés au rang de seigneurs.⁴⁰

Néanmoins, en dépit de leur rhétorique inclusive, le *volk* de Boendale et l'*obec* de Dalimil n'étaient pas aussi ouverts qu'il n'y paraît. Contrairement au groupe qui leur faisait concurrence (la noblesse en Brabant, la bourgeoisie en Bohême), les gens du peuple étaient inclus dans l'ensemble mais toujours exclus de la prise de décision politique. On attendait simplement d'eux qu'ils soient satisfaits du nouvel ordre et qu'ils aient confiance dans le fait que les groupes sociaux soutenus par les deux auteurs travaillaient pour le bien commun.

Dans les deux cas, le bien commun est l'équivalent de la paix. Dans l'œuvre de Boendale, la paix est obtenue par la richesse, qui est elle-même assurée par les marchands et donc par la sécurité assurée à ces derniers. Il compose une vision dans laquelle la prospérité des villes ruisselle indiscutablement sur le reste de la société.⁴¹ De plus, la distribution effectuée par les marchands profite aux campagnes, qui vendent leurs produits grâce à eux et sont encouragées à produire davantage et prospèrent à leur tour. Le paysan est nécessaire parce qu'il produit les aliments qui font vivre les gens en les nourrissant, mais le marchand est indispensable parce qu'il distribue équitablement ces biens-ci ainsi que d'autres tout aussi importants dans tout le pays.⁴² Le noble est, au contraire, un obstacle au bien commun, car, selon Boendale, il vit de et par la guerre et n'a aucun intérêt à préserver la paix,⁴³ même si de nombreux nobles vivaient en réalité en ville dans l'ensemble des Pays-Bas et avaient adhéré à l'idéologie et au mode de vie urbains.⁴⁴ En tant que duché, le Brabant ne reconnaissait pas le droit de primogéniture⁴⁵ et faire carrière en ville était un moyen d'échapper à l'appauvrissement causé par le morcellement des domaines pour les nobles du pays.⁴⁶ En outre, la noblesse locale avait largement participé à la sociogenèse de la bourgeoisie du duché.⁴⁷

Dalimil nie radicalement la légitimité de la bourgeoisie, la présentant comme une anomalie, le résultat du manque de respect de l'ordre social par certains roturiers qui voulaient être comme les nobles. De manière significative, Dalimil utilise un seul mot pour désigner l'ensemble des roturiers, le mot péjoratif *chlapové*, 'paysans', niant les nombreuses différences sociales qui existaient au sein du groupe des roturiers. Comme dans le cas de Boendale, la différenciation s'opère sur le terrain de la morale, et non sur pas celui, pourtant attendu, du social. Dalimil explique la genèse de la bourgeoisie par le refus de certains individus de respecter l'ordre institué (et bon). Il reprend à son compte le modèle traditionnel tripartite de la société dans lequel il n'y a effectivement pas de place pour le bourgeois.⁴⁸ Par leur manque de solidarité avec le troisième ordre auquel ils appartiennent mais qu'ils sont prêts à trahir et à abandonner, les bourgeois sont par définition des traîtres et des égoïstes, nuisibles au bien commun, contrairement aux nobles, animés par un sens naturel de la communauté, en tant que corps uni par des valeurs et des liens familiaux forts.⁴⁹ Les gens du peuple sont juste censés profiter d'une société sans bourgeois ni Allemands.

Dans cette présentation, j'utilise de nombreux mots faisant référence aux sentiments et aux émotions. Il s'agit d'un aspect important de ma recherche que j'aimerais aborder maintenant.

La peur, la honte, la tristesse ou la nation comme clé du bonheur

Les deux auteurs prétendent écrire dans l'intérêt de tous, pour le bien commun, tout en justifiant en réalité la position privilégiée d'un groupe social particulier. Ce groupe est censé être le plus conscient de ce qui est bénéfique pour l'ensemble de la population, et le

plus capable de le réaliser, en utilisant les émotions, le désir croissant des individus d'être entendus et d'être impliqués dans le processus de décision.

Pourtant, ils fournissent un ensemble de normes sociales dans le cadre de leur modèle de société organisée en tant que nation. Boendale oppose de manière exagérée la noblesse et la bourgeoisie ; Dalimil refuse de reconnaître la bourgeoisie comme distincte des paysans, même si sa frange supérieure était socialement et culturellement plus proche de la noblesse.⁵⁰ Parallèlement, alors que tous les citoyens des villes n'étaient pas riches, il les présente invariablement comme des patriciens injustement enrichis. Dans les deux cas, cette opposition déséquilibrée sert à diaboliser les groupes concurrents et à idéaliser les groupes que les auteurs représentent. Alors que Dalimil dépeint les bourgeois comme des traîtres à l'ordre féodal, Boendale voit les nobles comme des fauteurs de troubles, tous deux faisant du respect de l'ordre existant la clé de la paix sociale – et défendant du même coup un système qui les privilégiait tous les deux, respectivement.

Les deux auteurs visaient les émotions de leurs lecteurs et entendaient les faire se sentir coupables s'ils ne respectaient pas leur nation, et leur faire prendre conscience que leur comportement personnel avait un impact sur l'ensemble de la société. 'Il faut être un bien mauvais homme / pour nuire à la communauté dans son propre intérêt,' dit Libuše.⁵¹ Selon Dalimil, la tristesse menace le traître, forcément abandonné par la communauté : 'Quiconque se trouve au milieu d'étrangers est en proie à la tristesse, / tandis que celui qui est triste se sent mieux dès qu'il est parmi les siens.'⁵² La haine de l'étranger, l'amour de la nation et le bonheur personnel convergent avec une implacable nécessité. Dans le *Leken Spieghel* de Boendale, le travail occupe un rôle central. En occupant les hommes, il contribue à la pacification de la vie sociale. Il est sain pour le corps et éloigne le péché, alors que la dévotion religieuse détourne du travail et conduit à la paresse. Nouvelle morale des villes, le travail régule, selon Boendale, l'âme et les relations interhumaines. Alors que chez Dalimil, l'objectif le plus important était de parvenir à un sentiment de communauté, un tissu fait de loyauté et de liens d'appartenance, Boendale met l'accent sur la satisfaction et l'épanouissement des individus. Il crée même un mot pour parler de la sphère privée, *het heime-lijchde*,⁵³ et plaide en faveur de son respect sans entraves.

40 Jan van Boendale, *Der Leken Spieghel*, ed. Mak en Lambermont, 96 (livre 1, chap. 35, v. 57-62): *Heren toe sijn comen, / Niet bi hem-selven allene, / Maer mids den volke ghemene, / Diene verhieven te herein, / Om dat hi tftolc zoude vrien / Ende beschermen, vrooch ende spade, / Van crachte ende overdade* ('Les seigneurs sont nés / Non pas par eux-mêmes, / mais parce que le peuple / les a élevés au rang de seigneurs, / pour qu'ils puissent libérer le peuple / et le protéger à jamais, / de la violence et de l'outrage').

41 Jan van Boendale, *Der Leken Spieghel*, ed. Mak en Lambermont, 184-186 (livre 3, chap. 28, v. 21-50).

42 Jan van Boendale, *Brabantsche yeeften*, ed. Willems en Bormans (livre 1, chap. 40, vers 45-49): *Daerbi seit een wijs man, / Dat ondrachticheit can / Grote dinghen te niete bringhen, / Ende dat eendrachtighe dinghen / Cleine dinghe maken groot*.

43 Pleij, 'Inleiding', 27-28.

44 Dutour, 'Les nobles, les activités civiles' ; Dutour, 'Les nobles et la ville' ; Buylaert, *Eeuwen van ambitie*.

45 Godding, 'Le droit au service du patrimoine'.

46 Charruadas, 'Urban elites', 301-302.

47 Charruadas, *Aux origines de l'aristocratie* ; Charruadas, 'La sociogenèse', 31-32.

48 Sur l'importance de ce modèle dans l'imaginaire et la société de la Bohême médiévale, voir Iwańczak, *Ludzie miecza*.

49 Dalimil, *Staročeská kronika*, t. 2, 502, trad. française Adde, *La Chronique*, 392 (chap. 98, v. 47-50): *Chlap svú volí tobě nic nedá, / pánkajě tobě, svého času hledá. / Moci-liť, bude kdy s tě býti, / kážet své i s lichvú zaplatiti* ('Le paysan ne te donne rien par bonne volonté ; / il te sert du "Monsieur", tout en guettant son heure. / Dès qu'il le pourra, il te frappera / et tu le rembourseras avec intérêts').

50 Sur l'adoption des modes de la cour par la bourgeoisie, voir Musilek, 'Odras dvorské kultury'.

51 Passage cité et traduit en note n° 33.

52 Dalimil, *Staročeská kronika*, t. 1, 131, trad. française Adde, *La Chronique*, 245 (chap. 4, v. 21-22): *Túhať jest každého mezi cizími, / smutný utěší sě mezi známými* ('Quiconque se trouve au milieu d'étrangers est en proie à la tristesse, / tandis que celui qui est triste se sent mieux dès qu'il est parmi les siens').

53 Pleij considère le *Leken spieghel* de Boendale comme un plaidoyer pour la reconnaissance de la sphère privée, Pleij, *Op belofte van profit*, 37-39). Boendale, *Der Leken Spieghel*, ed. Mak en Lambermont, livre 3, chap. 4, v. 455-456: *Want dat huis es die stede / Vandes menschen heimelijchede* ('Car la maison est aux villes ce que l'intimité est aux hommes').

Conclusion

Dans les projets de Dalimil et de Boendale l'histoire et le territoire s'étaient avérés essentiels permettant de souder les populations vivant par leurs projets autour de marqueurs communs et qui, en plus de faire cohésion, fondaient la continuité étatique. Comme la nation, l'histoire et le territoire sont des constructions et sont de ce fait malléables. Alors que le duché puis royaume de Bohême était une entité politique relativement ancienne, aux frontières stables, le Brabant était fait de territoires changeants et disparates. Dans les deux cas, le territoire est essentialisé, projetant une Bohême et un Brabant immémoriaux et donc aussi éternels.

L'histoire et le territoire ont été la base sur laquelle la nation comme corps politique a pu s'édifier comme un organisme composé de tous ses membres unis par une mémoire et une conscience commune – même si seules les élites avaient la réalité du pouvoir. Des élites alors en pleine reconfiguration, à la faveur de l'affirmation des villes en Brabant, face à une noblesse puissante, et de la consolidation du pouvoir de la noblesse en Bohême, face à une bourgeoisie riche de plus en plus impliquée dans les rouages de la prise de décision politique.

Le Brabant et la Bohême héritaient d'une longue histoire largement exploitée par Boendale et Dalimil, mais c'était la première fois qu'un projet fondait un peuple comme 'une communauté humaine naturelle, donnée, existant objectivement, dont chacune est supposée, généralement de manière vague et irraisonnée, non seulement avoir une culture, des mythes, une histoire et un destin communs, mais aussi être une communauté politique ayant droit à ce qu'on appelle aujourd'hui 'l'autodétermination'.⁵⁴

Née comme un projet littéraire, la nation était devenue un outil précieux en permettant aux élites, qui prétendaient la représenter et agir dans l'intérêt de ses membres, de capter à leur avantage le désir des individus d'être entendus et d'être impliqués dans le processus de décision. Loin de l'idée d'une *Adelsnation*, accaparée par la noblesse et sans effet sur la société dans son ensemble, la société de la fin du Moyen Âge était plus participative qu'on ne le pense traditionnellement et les projets politiques avaient intérêt à en tenir compte pour être couronnés de succès.

54 Je reprends ici la définition donnée par Susan Reynolds, Reynolds, 'The idea of the nation', 54.

Bibliographie

- Adde, É., 'Environnement textuel et réception du texte médiéval. La deuxième vie de la Chronique de Dalimil', *Médiévales* 73 nr. 2 (2017) 69-91.
- Adde, É., *La Chronique de Dalimil. Les débuts de l'historiographie nationale tchèque en langue vulgaire au XIVe siècle* (Paris 2016).
- Adde, É., 'Les bourgeois de Bohême et l'impossible légitimation ? La conjuration de Prague et de Kutná Hora de février 1309' *49e Congrès de la SHMESp : Contester au Moyen Âge, Rennes (23-26 mai 2018)* (Paris 2019) 171-185.
- Adde, É., 'Représentation et partage du pouvoir. L'imposition du dualisme comme mode de gouvernement dans le royaume de Bohême au 14e siècle' *46e Congrès de la SHMESp : Gouverner les hommes, gouverner les âmes* (Paris 2016) 125-136.
- Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London-New York 1983).
- Antonín, R., 'Přemysl Otakar II. a zisk zemí Babenberského dědictví' in: J. Libor en J. Kacel, red., *Pocta králi. K 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II.* (Brno 2010).
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen* (Brussel 1984).
- Avonds, P., "'Ghemein oerbaer": volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', J. Reynaert (ed.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 164-186.
- Avonds, P., en J.D. Janssens, *Politiek en literatuur. Brabant en de slag bij Woeringen (1288)* (Brussel 1989).
- Baerten, J., 'La bataille de Worringen (1288) et les villes brabançonnes, limbourgeoises et liégeoises' in: J.-M. Duvosquel en A. Dierkens, red., *Villes et campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy* (Liège 1991) 71-85.
- Baumann, W., *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen. Deutsch-lateinisch-tschechische Literatur vom 10. bis zum 15. Jahrhundert* (München 1978).
- Behr, H. J., *Literatur als Machtlegitimation. Studien zur Funktion der deutschsprachigen Dichtung am böhmischen Königshof im 13. Jahrhundert* (München 1989).
- Billen, C., en D. Kusman, 'Les villes du Brabant face à la crise des finances du duché de Jean II La crise d'une société tout entière ?', *Histoire urbaine* 33 nr. 1 (2012) 63-80.
- Bláhová, M., *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota* (Praha 1995).
- Blondé, B., M. Boone M., en A.-L. Van Bruaene, red., *City and Society in the Low Countries: Urbanisation and Urban Historiography. 1100-1600* (Cambridge 2018).
- Bobková, L., *Jan Lucemburský: Otec slavného syna* (Praha 2018).
- Boendale, Jan van, *Brabantsche yeesten*, ed. J.F. Willems en J.H. Bormans (Antwerpen 1998).
- Boendale, Jan van, *Der Leken Spiegel*, ed. J.J. Mak en H.A.C. Lambermont (Antwerpen 1998).
- Bok V., S. Stanosvská, en J. Pokorný, *Moravo, Čechy, radujte se! Němečtí a rakouští básníci v českých zemích za posledních Přemyslovců* (Praha 1998).
- Boland, G., 'Le testament d'Henri III', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 38 (1942) 59-96.
- Boland, G., en E. Lousse, 'Le testament d'Henri II, duc de Brabant', *Revue du droit français et étranger* 18 (1939) 348-385.
- Bonenfant, B. 'L'origine des villes brabançonnes et la route de Bruges à Cologne' *Revue belge de philologie et d'histoire* 31 nr. 2-3 (1953) 399-447.
- Buylaert, F.-B., *Eeuwen van ambitie : de adel in laat-middeleeuws Vlaanderen. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen* (Brussel 2010).
- Chaloupecký, V., 'Inaugurační diplomy krále Jana z roku 1310 a 1311', *Český časopis historický* 50 nr. 1 (1949) 69-102.
- Charruadas, P., *Aux origines de l'aristocratie bruxelloise. Répertoire prosopographique (11e-13e siècle)*. Studia Bruxellae 7 (Bruxelles 2015).
- Charruadas, P., 'La sociogenèse du milieu échevinal. La révolte de 1303-1306 et l'institution des sept lignages à Bruxelles', *Cahiers Bruxellois – Brusselse Cahiers* 1 (2018) 9-58.
- Charruadas, P., 'Urban elites and traditional lords in Brussel (Twelfth–Fourteenth Centuries): Opposition or Convergence?', in: A. Wilkin e.a., red., *Town and Country in Medieval North Western Europe: Dynamic Interactions* (Turnhout 2015) 287-312.
- Cosmas de Prague, *Die Chronik der Böhmen des Kosmas von Prag*, ed. Berthold Bretholz (Berlin 1923).
- Dalimil, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila, Vydání textu a veškerého textového materiálu* (Praha 1988).
- De Boodt, M., "'Hoe haer die ghemeente sette jeghen die heren". Politieke literatuur en opstanden in het veertiende-eeuwse Brabant', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134 nr. 2 (2019) 71-95.
- De Ridder, P., 'Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294), overwinnaar van Woeringen' in: W. Schäfke, *Der Name der Freiheit, 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute* (Köln 1988) 224-232.

- Dutour, Th., 'Les nobles et la ville dans l'espace francophone (12e-17e siècles) ou pourquoi poser un problème résolu depuis trois cents ans', *Histoire urbaine* 3 nr. 20 (2007) 153-170.
- Dutour, Th., 'Les nobles, les activités civiles et la vie urbaine dans l'espace francophone (13e-15e siècles)', *Histoire urbaine* 2 nr. 16 (2006) 115-129.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism* (Ithaca 1983).
- Genet, J.-Ph., *La légitimité implicite*, (2 vol.; Paris 2015).
- Godding, Ph., 'Le droit au service du patrimoine familial : les Pays-Bas méridionaux (12e-18e siècles)', in: L. Bonfield, red., *Marriage, property and succession* (Berlin 1992) 15-35.
- Hirschi, C., *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany* (Cambridge 2012).
- Hobsbawm, E., *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1991).
- Hörner, P., *Böhmen als ein kulturelles Zentrum deutscher Literatur* (Frankfurt am Main 2004).
- Hoffmann, F., *České město ve středověku v Čechách a na Moravě* (Praha 2009).
- Iwańczak, W., *Ludzie miecza, ludzie modlitwy i ludzie pracy : trójpodział społeczeństwa w średniowiecznej myśli czeskiej* (Kielce 1989).
- Kejř, J., *Aus Böhmens Verfassungsgeschichte: Staat, Städtewesen, Hussitentum* (Praha 2006) 269-271.
- Klapště, J., *Proměna českých zemí ve středověku* (Praha 2012).
- Kooper, E., 'Introduction', E. Kooper, red., *Medieval Dutch Literature in its European Context* (Cambridge 1994) 1-8.
- Lehár, J., *Nejstarší česká epika – Dalimilova kronika, Alexandreida, první veršované legendy* (Praha 1992).
- Libor, J., 'Nástin vzniku a vývoje české a moravské šlechty (s důrazem na její počátky)' *Matice Moravská* 88 nr. 2 (2019) 241-260.
- Macek, J. (publié sous le nom de Pečírková J.), 'Staročeská synonyma jazyk a národ', *Listy filologické* 92 nr. 2 (1969) 126-130.
- Martens, M., 'A propos des testaments d'Henri II (22 janvier 1248) et d'Henri III (26 février 1261), ducs de Brabant', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 23 (1944) 289-294.
- Mauss, M., 'La nation' in: M. Mauss, *Œuvres*, 3, *Cohésion sociale et division de la sociologie* (Paris 1969) 573-625.
- Mezník, J., 'Němci a Češi v Kronice tak řečeného Dalimila', *Časopis matice Moravské* 112 nr. 1 (1993) 3-10.
- Musilek, M., 'Odras dvorské kultury v městském prostředí ve 13. a 14. století', in: D. Dvořáčková et J. Zelenka, red., *Dvory a rezidence ve středověku 2. Skladba a kultura středověké společnosti*. Supplementum Mediaevalia Historica Bohemica 2 (Praha 2008) 475-505.
- Oostrom, F. van, *Reinaert primair: over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde* (Utrecht 1983).
- Pleij, H., 'Inleiding: op belofte van profit' in: H. Pleij, red., *Op belofte van profit. Stadsliteratuur en Burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 2003) 8-51.
- Renan, E., 'Qu'est-ce qu'une nation ? Conférence en Sorbonne, le 11 mars 1882' in: Ph. Forest, *Qu'est-ce qu'une nation ? Littérature et identité nationale de 1871 à 1914* (Paris 1991) 12-48.
- Reynolds, S., 'The idea of the nation as a political community', in: L. Scales, O. Zimmer, *Power and the Nation in European History* (Cambridge 2005) 54-66.
- Scales, L., en Zimmer O., red., *Power and the Nation in European History* (Oxford 2005).
- Senellart, M., *Les Arts de gouverner. Du régime médiéval au concept de gouvernement* (Paris 1995).
- Sleiderink, R., *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Amsterdam 2004).
- Sleiderink, R., 'Une si belle histoire de nos propres seigneurs. La noblesse brabançonne et la littérature en néerlandais (première moitié du 14e s.)', *Le Moyen Âge* 113 nr. 3 (2007) 549-567.
- Stein, R., '74 Woorden die het verschil maken. Over de ontwikkeling van het Brabantse recht van weersstand', *Noordbrabants historisch jaarboek* 29 (2012) 47-63.
- Stein R., 'Jan van Boendales Brabantsche Yeesten: antithese of synthese?', *BMGN - Low Countries Historical Review* 106 nr. 2 (1991) 185-197.
- Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- Šusta, J., *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho, t. 2, Počátky Lucemburské (1308-1320)* (Praha 2002, 1935).
- Szücs, J., 'The Three Historical Regions of Europe: An outline', *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 Nr. 2/4 (1983) 131-184.
- Tilly, C., 'States and Nationalism in Europe 1492-1992', *Theory and Society* 23 Nr. 1 (1994) 131-146.
- Třeštík, D., *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení* (Praha 1968).
- Uyttebrouck, A., *Le Gouvernement du Duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*, t. 1 (Bruxelles 1975).
- Van Uytven, R., 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)' *Revue belge de philologie et d'histoire* 44 (1966) 413-456.
- Van der Straeten, J., *Het Charter en de Raad van Kortenberg*, (2 vols.; Leuven 1952).

- Van Uytven, R., en W. Blockmans, 'Constitutions and their Application in the Netherlands during the Middle Ages', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 47 nr. 2 (1969) 399-424. Žemlička, J., *Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti* (Praha 2002).
- Wolverton, L., *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics* (Washington 2015).
- Žemlička, J., *Přemysl Otakar II., král na rozhraní věků* (Praha 2011).



1. Gilles Van der Hecken, Labyrinth, f°31v°-32r° Si elle est précoce par sa date de confection, la représentation graphique ou le dessin de Gilles Van der Hecken est aussi unique par son style et son contenu.

Dévotion et politique

Le ‘plan’ de Bruxelles dessiné par Gilles Van der Hecken (vers 1535)

Un document remarquable

Dans le fonds Francis Douce de la Bodleian Library à Oxford, sous le n°373, est conservé un manuscrit remarquable, œuvre de Gilles Van der Hecken, un chanoine du prieuré des Sept Fontaines décédé en 1538.¹

Mieux connu sous le titre de *Labyrinthi*, c’est un manuscrit de papier contenant 32 dessins ‘exceptionnellement complexes en pleine page, constituant une encyclopédie condensée de la doctrine chrétienne de la fin du Moyen Âge’.² Chaque dessin est enrichi de nombreuses mentions textuelles qui indiquent le nom des figures allégoriques et des personnages représentés, ou qui reprennent des extraits de textes sacrés. Chaque dessin est également accompagné, sur le folio qui lui fait face, de six vers latins écrits en hexamètres et de vers en moyen néerlandais. Ils explicitent le sens des dessins et leur sont probablement postérieurs.³ Le trente-deuxième et dernier folio, dont la place originelle dans le manuscrit est discutée, offre une représentation graphique inachevée de la ville Bruxelles, la première connue à ce jour puisqu’elle daterait des environs de 1535 (fig. 1 et fig. 2). À titre indicatif, rappelons que la carte de Jacques de Deventer, retenue comme la première représentation géographique de Bruxelles, est datée de la décennie 1550-1560.⁴

Plusieurs auteurs ont traité du manuscrit dans son ensemble, d’abord Michael W. Evans, qui en a proposé un survol général au début des années 1980, et plus récemment Kees Schepers, qui en a fait une étude approfondie publiée dans la revue *Ons Geestelijk Erfen* 2013.⁵ D’autres historiennes et historiens se sont plus spécifiquement penchés sur le dessin de Bruxelles. Claudine Lemaire et Marguerite Debae les premières ont listé et commenté les items repris sur cette représentation dans un article paru en 2001.⁶ Plus récemment, en 2018, Stéphane Demeter et Cecilia Paredes ont souligné la valeur topographique du document⁷, alors que jusque-là on y avait surtout vu un document ‘symbolique’ voire ‘ésotérique’⁸, une ‘carte subjective’ ou ‘métaphorique’⁹. Le plan et certains de ses détails ont également servi à illustrer la publication didactique coordonnée par Jean-Luc Petit aux Musées de la Ville de Bruxelles consacrée à la période médiévale de la ville.¹⁰

1 OBL, Ms Douce 373.

2 Demeter et Paredes, ‘Topographie et représentation’ 264 ; Schepers ‘Gielis vander Hecken’, 246. Kees Schepers mentionne 33 dessins, tout comme le catalogue en ligne de la *Bodleian Library* (https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_4696) mais il y a bien 32 dessins de pleine page. Par ailleurs, la *Bodleian Library* renseigne que, selon un catalogue de vente, le manuscrit a compté 51 dessins à un stade antérieur à son acquisition, sans doute en 1831, par le collectionneur anglais Francis Douce (1757-1834).

3 Schepers, ‘Gielis vander Hecken’, 244-289.

4 Dupont, *Cartographie et pouvoir au XVIe siècle*, 2, Annexe 2.1, 19.

5 Evans, ‘The Labyrinths’ ; Schepers, ‘Gielis vander Hecken’.

6 Lemaire, ‘Le plan de Bruxelles’.

7 Demeter & Paredes, ‘Topographie et représentation’.

8 Lemaire ‘Le plan de Bruxelles’ 231 ; Boffa, ‘La première carte manuscrite’ 96 ; Petit, *Bruxelles au Moyen Age* 21, 45, 64.

9 Schepers, ‘Gielis vander Hecken’ 269 ; 271 ; 274.

10 Petit, *Bruxelles au Moyen Age* 21, 36, 45, 64.



2. La représentation de Bruxelles vers 1535 par Gilles Van der Hecken

Le bilan de ces travaux permet d'affirmer que le manuscrit reflète une vision traditionnelle, très médiévale, de la doctrine chrétienne, explicitement opposée à la Réforme, comme en atteste le portrait de Luther qui apparaît sur la planche intitulée *Arbor bis mortua* (f°5v°) représentant les diables et démons qui menacent le chrétien.¹¹ On admet également que l'ouvrage avait sans doute une valeur pédagogique ou à tout le moins devait servir à l'initiation, à la méditation ou à la prière. Les messages y sont complexes mais offrent au fidèle des clés pour mener une vie conforme à la morale chrétienne. Quant au plan de Bruxelles, il est évident qu'il est placé sous la symbolique du chiffre sept, un chiffre qui relie explicitement le prieuré de Gilles Van der Hecken (prieuré des *Sept Fontaines*), la ville (aux sept lignages, sept fontaines, sept églises, etc.) et une mystique religieuse qui a fait du sept un chiffre clé associé à la perfection (les sept vertus, les sept béatitudes, les sept dons du Saint-Esprit, les sept péchés aussi). D'autres dessins du manuscrit rappellent d'ailleurs la prégnance de cette symbolique septenaire dans la spiritualité de Gilles Van der Hecken (notamment les cinq séries de sept représentées sur la planche *Parvulus evangelicus* (f°2r°), qui font référence à l'œuvre de Hugues de Saint-Victor¹²).

Tout en s'appuyant sur ces acquis, le présent article cherche cependant à mieux comprendre la portée politique et sociale du document qui associe explicitement l'espace bruxellois et sa matérialité à une sélection d'éléments liés à la vie civique et à la vie religieuse. On verra en effet que la proximité de la communauté des Sept Fontaines, et plus généralement des prieurés de la Forêt de Soignes, avec les élites urbaines bruxelloises et les princes brabançons puis bourguignons depuis les premières années de leurs fondations respectives (1343 pour Groenendael¹³, 1366 pour Rouge Cloître¹⁴ et 1388 pour Sept Fontaines¹⁵) colore le plan de significations qui sont beaucoup moins métaphoriques, symboliques ou ésotériques qu'il ne peut paraître au premier regard.

Pour mener à bien cette enquête et proposer une grille de lecture supplémentaire de ce plan, il n'est pas inutile de retracer succinctement la biographie de l'auteur et de comprendre la place du plan dans le manuscrit auquel il appartient. Mais ce sont surtout certains détails mis en regard du contexte socio-politique des années 1520-1530 (et plus largement du premier tiers du 16^e siècle) et du rôle des prieurés de la Forêt de Soignes dans la culture bruxelloise et brabançonne, qui permettent de lui donner une dimension nouvelle.

De la bonne conduite des affaires urbaines

Gilles van der Hecken est né en 1491 et mort en 1538. Il appartient aux familles lignagères de Bruxelles, celles qui seules sont admises à l'échevinat de la ville. Son neveu, Joos Van der Hecken, à qui l'on doit la mise en forme et la reliure du manuscrit, est échevin de Bruxelles de 1532 à 1551 et receveur de la Ville en 1533, un poste clé de la gouvernance urbaine.¹⁶ La famille est riche, comme en témoigne sa participation aux dons qui permirent de doter de vitraux le cloître du prieuré. Gilles fit lui-même don d'un diptyque tandis qu'à sa mort, sa sœur offrit un tableau le représentant. Signe de ses liens étroits avec les élites bruxelloises,

11 Kees Schepers note toutefois que la mention 'Lutherus' semble avoir été surimposée à une mention précédente, sans qu'on puisse donner à ce constat une explication bien assurée (Schepers, 'Gielis vander Hecken', 285).

12 Schepers, 'Gielis vander Hecken', 275.

13 Persoons, 'Domus beatae Mariae Virginis in Viridivalle', 47-82.

14 Smeyers, 'Domus sancti Petri in Rubeavalle', 109-130.

15 Haverals, 'Domus Beatae Mariae ad Septem Fontes', 189-200.

16 Dickstein-Bernard, 'La gestion financière', 233-242.

Gilles Van der Hecken est soigné pour la maladie des yeux dont il était atteint par le médecin Joris van Zelle, médecin qui officiait à l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles et dont Bernard van Orley fit le portrait en 1519.¹⁷

Gilles est reconnu pour ses talents de dessinateur et de narrateur en prose. Il est l'auteur de plusieurs ouvrages de grande valeur (dont des généalogies de Charles Quint, des évêques de Liège et de Cambrai, le catalogue des frères du prieuré, et une chronique universelle dans laquelle on trouve une autre représentation « géographique », celle du Brabant).

Relativement oublié par la postérité, son œuvre a été redécouverte par l'historiographie récente. Aux travaux déjà cités, on peut ajouter l'article de Sergio Boffa paru en 2011 dans la *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, précisément consacré à la représentation du Brabant contenue dans sa chronique universelle conservé à la Bibliothèque royale.¹⁸

Par ses remarquables qualités de dessinateur et d'exégète, Gilles Van der Hecken peut raisonnablement être ajouté à la liste des figures originales qui animèrent la vie religieuse, mystique et intellectuelle des prieurés de la Forêt de Soignes, au même titre, par exemple, que le célèbre hagiographe de Rouge-Cloître, Jean Gielemans (1427-1487), dont l'œuvre a fait l'objet d'une copieuse monographie, sous la plume de Véronique Hazebrouck-Souche, en 2007.¹⁹

L'étude du manuscrit par Kees Schepers en a bien montré à la fois la profonde érudition religieuse, qui fait la part belle aux auteurs de l'antiquité tardive, et la grande sophistication graphique.

Ces deux qualités doivent être replacées dans le contexte de la Dévotion Moderne, ce courant spirituel auquel appartiennent les monastères de la Forêt de Soignes affiliés à la congrégation de Windesheim depuis 1412. Ce courant, au-delà d'un retour aux valeurs fondamentales du christianisme, prône une forme nouvelle de spiritualité centrée sur la vie intérieure et la méditation, où la figure du Christ et son imitation occupent une place centrale. La Dévotion Moderne insiste sur l'individualisation de la pratique religieuse et sur le cheminement personnel du chrétien dans sa conduite morale. En cela, la Dévotion Moderne a trouvé un terrain fertile pour son expansion au sein des élites urbaines du Brabant de la fin du Moyen Âge, comme le démontre clairement le parcours de Ruusbroec.²⁰

Différents outils sont développés par le courant de la Dévotion Moderne pour accompagner le cheminement de chacun, qu'il s'agisse de sermons²¹ ou d'outils plus individualisés comme le *raparium*, sorte de carnet de notes personnel, sans cesse augmenté de citations diverses, qui accompagne le fidèle dans les étapes de son élévation spirituelle²². L'historiographie récente a également insisté sur la place et le rôle des dessins dans les cercles de la Dévotion Moderne.²³ Dans la pratique manuscrite médiévale, depuis le 11^e siècle au plus tard, le dessin géométrique, qui articule les objets de la pensée, y est conçu comme ce qui permet de comprendre le monde mais aussi de le dévoiler car le lien entre chaque chose peut y être clarifié. Par le cheminement de la pensée d'un point à un autre, il autorise la production d'un raisonnement, souligne les processus logiques et facilite leur remémoration. En cela, le dessin est le support idéal du mouvement de l'esprit. Ainsi, la géométrie, en évitant les récits trop monotones, permet de transfigurer les mots et offre à la fois des outils de mémorisation, de contemplation et de méditation.²⁴ Dans nombre de manuscrits, c'est l'image qui doit expliciter le texte et non l'inverse. Les recherches récentes permettent de replacer les Labyrinthes dans une très longue tradition graphique et intellectuelle médiévale, celle des diagrammes.²⁵ À ce titre, le manuscrit de Gilles Van der Hecken peut être considéré comme un ouvrage tout à fait exemplaire des outils proposés par la Dévotion Moderne.

Dès lors, il est possible de penser que le dessin de Bruxelles n'est pas tant une représentation de la ville telle qu'elle est mais une proposition qui doit permettre de réfléchir à la nature de la ville, à son idéal de gouvernement, c'est-à-dire à celui qui est conforme à la fois à la cité de Dieu et à la cité des hommes. La représentation, qui mêle le canon contemporain de la représentation de la cité de Dieu de saint Augustin à des éléments constitutifs du paysage urbain réaliste et incarné, plaide aussi en ce sens.²⁶ Accepter cette proposition permet en tout cas de se pencher à nouveaux frais sur le dessin de Bruxelles.

Un plan saturé de significations

Les éléments de la représentation de Bruxelles ont déjà fait l'objet de descriptions détaillées²⁷, que nous ne reprendrons pas de façon exhaustive ici. Nous en décrirons seulement les éléments principaux et les plus frappants pour mieux nous arrêter sur les détails les plus signifiants.

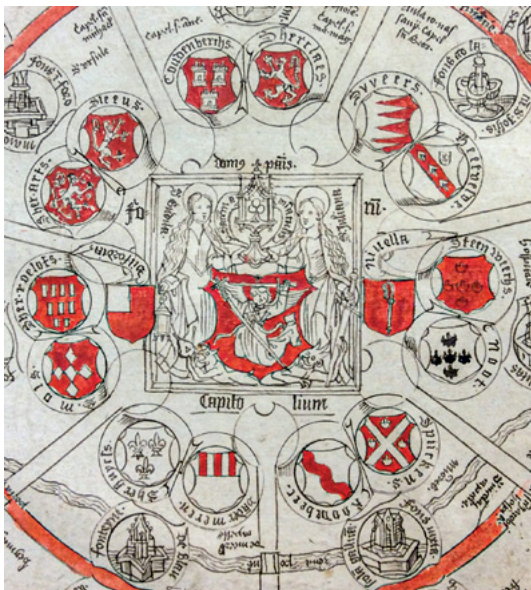


3. Détail du plan :
l'église de Saint Gilles, le Cantersteen et la fontaine Saint-Jean

Trois cercles concentriques divisés w éléments matériels, il s'agit des églises, des portes, des *steen* (demeures patriciennes fortifiées) et des fontaines, tous au nombre de sept (fig. 3).

Au centre du plus petit cercle, un carré représentant la Grand-Place, appelée *forum*, est flanqué de mentions textuelles indiquant la présence de l'hôtel de ville (nommé *capitolium* non sans référence à l'Antiquité) et de la *Broodhuis* (*domus panis*). Ce carré enferme les figures de Sainte-Gudule et de Sainte-Julienne de Cornillon entourant trois hosties présentées dans un ostensor. Sous l'ostensor, saint Michel, patron de la ville, est lui-même représenté dans un blason, armé d'une épée et d'une lance qui transperce un diable à ses pieds (fig. 4). Notons que la représentation de l'archange

- 17 Les informations biographiques relatives à Gilles Van der Hecken proviennent essentiellement d'une notice qui lui est consacrée dans le *Catalogus fratrum domus septemfontium* (KBR, Ms 11974-11985, f° 248v°-249v°) et de l'ouvrage de Jean-Baptiste Wiaert publié en 1688 à l'occasion du 300e anniversaire de la fondation du prieuré des Sept Fontaines (Wiaert, *Historia Septifontana*, 61-62). Ces informations ont été complétées sur quelques points par Wauters 'Histoire des environs', 3, 702 et Schepers, 'Gielis vander Hecken', 251-254.
- 18 Boffa, 'La première carte manuscrite'. La carte est conservée à la Bibliothèque royale de Belgique (KBR, Ms 2088-2098, f° 87v°).
- 19 Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*.
- 20 Warnar, *Ruusbroec, Literature and mysticism*, 12-39, 64-65, 80-90, 140-142 ; Van Engen, 'Sisters and Brothers', 28-29, 32-37.
- 21 Stoop, *Schrijven in commissie*.
- 22 Faesen, 'Individualization', 43-44.
- 23 Dlabacová, 'Illustrated Incunabula', 182, 216.
- 24 Carruthers, 'Geometries', 41.
- 25 Schmitt, *Penser par figure*, 22-29. Avec l'historienne Naïs Virenque, le GEMCA de l'Université catholique de Louvain développe, depuis 2020, l'étude internationale des diagrammes médiévaux lors de séminaires en vidéo-conférences.
- 26 Schmitt, *Penser par figure*, 53-98 établit le destin et le sens des figures circulaires dans les représentations médiévales.
- 27 Lemaire, 'Le plan de Bruxelles' ; Schepers 'Gielis vander Hecken' ; Demeter et Paredes 'Topographie et représentation'.



4 Détail du plan : le centre de Bruxelles, la Grand-Place et le Saint-Sacrement de Miracle

En haut et en bas de l'image sont ordonnées deux séries de personnages tous originaires de Bruxelles ou ayant un lien fort avec elle. La série du haut (fig. 5) représente trois bienheureux, Jean Mombaer (1460-1501), célèbre réformateur de monastères augustiniens en France, issu de la congrégation de Windesheim, ami d'Erasme²⁸, saint Boniface de Bruxelles (1181-1261), évêque de Lausanne retiré à l'abbaye cistercienne de La Cambre à la fin de sa vie²⁹, et célébré par l'hagiographie des couvents de Windesheim en Brabant³⁰, ainsi que Guillaume de Bruxelles (1165-1242), important abbé de Villers-la-Ville, qui fut aussi abbé de Cîteaux³¹. Il est représenté avec un ciboire et la petite araignée qu'il n'avait pas hésité, malgré les risques, à boire avec le vin de la communion. Une anecdote eucharistique faite pour plaire dans les milieux dévots.

La série du bas (fig. 6) représente sept personnalités religieuses. À gauche, Jan van Ruusbroec (1293-1381), le grand mystique de la Forêt de Soignes (Groenendael)³² et, à droite, Henri Pomerius (1382-1469), biographe du précédent, prieur de Sept Fontaines puis de Groenendael.³³



5. Détail du plan : Jean Mombaer, saint Boniface et Guillaume de Bruxelles.

n'a ici aucune ressemblance avec celle de la girouette de l'hôtel de ville, pour tant joyau de l'art civique bruxellois.

Dans le premier cercle, 14 blasons héraldiques sont associés aux lignages qui président aux destinées du Magistrat urbain. Sept autres blasons s'inscrivent à l'intérieur du cercle extérieur et quatre à l'extérieur. Une centaine d'inscriptions manuscrites expliquent et ponctuent cette structure graphique : il s'agit du nom des éléments matériels ou figuratifs représentés mais aussi d'indications sur la direction des routes (Walem, Vilvorde, Nivelles, etc.) et la présence d'institutions centrales, qu'elles soient civiles (la Chancellerie de Brabant, la Chambre des Comptes) ou ecclésiastiques (l'hôtel de l'évêque de Cambrai).

Ils entourent cinq autres personnages. Guillaume de Bruxelles, influent secrétaire de l'évêque de Cambrai Henri de Berghes, réformateur des abbayes de Flines et de Saint-Amand, fut abbé de Saint-Trond de 1516 à 1527. Il est connu pour y avoir rétabli la discipline et les infrastructures.³⁴ Gilles, aujourd'hui peu connu, était un dominicain de Bologne. Jean t'Serclaes issu d'une puissante famille bruxelloise, ancien doyen de Sainte-Gudule³⁵, fut évêque de Cambrai de 1378 à 1388. Arnould Cornebout, originaire de Bruxelles avait été convers à l'abbaye de Villers et mourut en 1228 en odeur de sainteté. Les chroniqueurs de Villers, repris par l'hagiographe du prieuré de Rouge-Cloître, avaient décrit ses mortifications spectaculaires et ses visions béatifiques.³⁶ Enfin, Denis van Zeverdonck, abbé réformateur de Villers (1529-1545), proche de Charles Quint et de la noblesse, est un contemporain de Gilles Van der Hecken.³⁷



6. Détail du plan : de gauche à droite, Jan van Ruusbroec, Guillaume de Bruxelles, Gilles, Jean t'Serclaes, Arnould Cornebout, Denis van Zeverdonck et Henri Pomerius.

Le texte qui accompagne le dessin sur le folio de gauche (en latin et en moyen néerlandais) souligne la dimension septenaire de Bruxelles et associe l'image de la ville à une hostie découpée en sept sections.³⁸

C'est sous ce patronage, très marqué par la présence des Cisterciens³⁹ et de représentants illustres des prieurés de la Forêt de Soignes, que s'organise la cité bruxelloise telle qu'idéalisée par Gilles Van der Hecken.

28 de Baere, 'Maburnus Johannes' ; Debonnie, *Jean Mombar de Bruxelles*.

29 Moreod, 'Boniface (saint)'. La notice rétablit certaines erreurs de l'ancien ouvrage de Simon et Aubert, 'Boniface de Bruxelles'.

30 Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*, 335.

31 Brouette, 'Abbaye de Villers', 373-374.

32 Warnar, *Ruusbroec*.

33 Verhelst, 'Domus beatae Mariae Virginis', 65.

34 Pieyns-Rigo, 'Abbaye de Saint-Trond', 54-55.

35 Lefèvre, 'L'attitude du clergé', 637-638 ; Maillard-Luybaert, 'La succession de Jean t'Serclaes', 96-97. Cette auteure regrette que le personnage n'ait pas encore fait l'objet d'une étude approfondie.

36 Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*, 397, n. 117.

37 Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*, 390.

38 Scheepers, 'Gielis vander Hecken', 271.

39 Kees Schepers avait déjà souligné les liens affirmés avec l'abbaye de Villers (Schepers, 'Gielis vander Hecken', 274). Les cisterciens, tout spécialement de l'abbaye de Villers, sont de fait la référence ancienne pour les chanoines de Windesheim en Brabant. Jean Gielemans à Rouge-Cloître en recopie les *gesta* et les *vita*. Les Cisterciens hostiles à la scolastique, enclins au mysticisme et aux mortifications physiques en imitation des souffrances du Christ partagent beaucoup de leurs valeurs avec les chanoines de Windesheim (Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*, 336).

Un message cohérent

Centralité du Saint-Sacrement de Miracle

Le centre de la géométrie urbaine ainsi dessinée par Gilles Van der Hecken est occupé par sainte Gudule et sainte Julienne portant ensemble un ostensor contenant trois hosties. Si la référence à sainte Gudule pour Bruxelles ne surprend pas, celle de sainte Julienne a pu intriguer. Le duo qu'elles forment se comprend cependant aisément si l'on admet qu'il s'agit pour Gilles Van der Hecken de mettre au centre de la religion civique l'exaltation du Saint-Sacrement de Miracle, celui par lequel le Christ se rend présent aux fidèles dans sa forme la plus matérielle. Sainte Julienne (ca 1192-1258) est en effet la 'militante' de l'Eucharistie par excellence.⁴⁰ Éduquée au monastère augustinien de Mont-Cornillon à Liège, elle est célébrée pour avoir entrepris une véritable campagne de persuasion auprès de ses contemporains pour que soit instaurée une fête de l'eucharistie (Corpus Christi). Très proche des Cisterciens, elle est enterrée à sa demande à l'abbaye de Villers en Brabant. La réalité du culte de sainte Julienne à Bruxelles est bien attestée par la présence d'une de ses reliques conservées à l'église du Sablon. Son association au Saint-Sacrement de Miracle est également clairement soulignée par l'appellation de 'Sainte-Julienne' donnée à la cloche du Saint-Sacrement à Sainte-Gudule.⁴¹

À Bruxelles (comme dans les autres villes du duché de Brabant), le culte du Saint-Sacrement avait connu un engouement croissant depuis le début du 15^e siècle sous l'impulsion des religieux de la Forêt de Soignes et du chapitre de Sainte-Gudule. Jean Gielemans au Rouge-Cloître fut un grand amateur de miracles eucharistiques, qu'il relaye largement dans ses récits, notamment en faisant grand cas de l'affaire des hosties profanées de 1370⁴², et aurait lui-même peut-être été frappé par une espèce de grâce au moment de communier. Au cours des années 1480, le culte s'affirma dans plusieurs églises bruxelloises. Une confrérie avait été fondée en son honneur à l'église Saint-Nicolas (attestée en 1482), une autre fut fondée par un bourgeois à Saint-Géry en 1484, tandis que Philippe le Beau lui-même en institua une troisième à Saint-Jacques sur Coudenberg vers 1500. Une chapelle dédiée au Saint-Sacrement fut érigée en 1496, au coin de la rue des Douze Apôtres, non loin de la collégiale. Les chambres de rhétorique de Bruxelles ne furent pas en reste, comme en témoigne la création d'un jeu du Saint-Sacrement par la Guirlande de Marie en 1522 et sa répétition en 1523, 1547 et 1555.⁴³

Dans ce contexte urbain, acquis à l'exaltation de la figure du Christ et de l'eucharistie, la procession du Saint-Sacrement fut revivifiée par la gouvernante Marguerite d'Autriche en 1523, au moment où la ville était frappée par une épidémie. Cette procession occupe une place toute particulière au sein du mouvement de 'revival' des processions urbaines dans lesquelles les différentes autorités (États de Brabant, Église et Prince) voyaient une façon de susciter l'adhésion à un idéal commun.⁴⁴

Quelques années plus tard, en 1532, la décision fut prise d'agrandir la chapelle consacrée au Saint-Sacrement dans l'église Sainte-Gudule. Les premières pierres furent posées en 1534. Plusieurs artistes de renom (Pierre Keldermans, Henri van Pede) y furent employés, et les vitraux furent offerts par plusieurs souverains européens parents de Charles Quint.⁴⁵

Cette lourde réaffirmation du culte des hosties est également à mettre en relation avec les troubles qui surgissent dans le sillage des premières manifestations de la Réforme à Bruxelles. En 1518, un homme avait été décapité pour avoir commis un sacrilège contre le Saint-Sacrement.⁴⁶ En 1520-1521, les premiers livres jugés hérétiques sont brûlés sur ordonnance de Charles Quint. En 1521 et 1522, des pouvoirs inquisitoriaux sont mis en place

successivement par l'évêque de Cambrai et par Charles Quint, et la première exécution de 'martyrs protestants' a lieu sur un bûcher élevé à la Grand-Place de Bruxelles en 1523. Dans les années qui suivent et jusqu'en 1536, la bataille contre les idées réformées, qui se développent surtout dans les milieux artistiques (peintres, orfèvres, ...), se déploie.⁴⁷

Gilles Van der Hecken est le parfait contemporain de ces événements. Né en 1491, il a une trentaine d'années quand les premiers troubles se produisent. En plaçant au centre de son plan les effigies du Saint-Sacrement, il prend clairement parti pour la reprise en main par le chapitre Sainte-Gudule d'une dévotion qui a essaimé dans toutes les paroisses de la ville mais qui est contestée par les courants protestants.⁴⁸ La place qu'il lui donne au centre de sa représentation de Bruxelles, et qu'il surimpose à l'espace civique de la Grand-Place, est donc à comprendre comme une proposition d'alliance entre le pouvoir urbain et l'église principale réunis autour de l'exaltation de la présence du Christ dans les hosties. Par cette double lecture, civile et religieuse, sans cesse entremêlées, il montre le chemin d'une religion civique, caractéristique de la Dévotion Moderne.

Bruxelles au centre du duché

Si Bruxelles est centrée sur une alliance du pouvoir civil et religieux, le plan insiste sur le fait qu'elle est aussi le centre du duché, elle qui accueille les institutions centrales, civiles ou ecclésiastiques (cf. supra), elle qui est reliée à des lieux chargés à la fois de spiritualité et de la présence ducale.

C'est en ce sens qu'il faut sans doute comprendre les mentions des lieux auxquels est reliée la ville et dont certains, à première vue, peuvent surprendre. La mention de Nivelles, un monastère associé à la maison ducale et dont la fondatrice, sainte Gertrude, est directement apparentée à sainte Gudule, semble évidente, tout comme Vilvorde, Tervuren, Duisbourg, La Hulpe, Overijse, Asse qui sont des domaines ducaux. En revanche, Walem et Merchtem sont plus inattendus. Dans la perspective d'une forme de cosmologie civile et religieuse, on pourrait peut-être voir dans Walem l'évocation du monastère cistercien du Val des Roses (Rosendaal), situé à la limite entre la zone d'influence bruxelloise et celle de la rivale Malines⁴⁹, et lieu d'accueil de la dévote Ide de Louvain (ca 1212-1262), sainte femme chère à l'hagiographe Gielemans, notamment pour sa passion eucharistique⁵⁰. Quant à Merchtem, petite ville drapière sous la coupe de la gilde bruxelloise, la tradition qui y a vu un domaine appartenant à un frère de sainte Gudule, devenu évêque de Cambrai, agrémente utilement le lien à Bruxelles.⁵¹ On soulignera que, comme pour mieux évacuer la concurrence, ni Malines, ni Louvain, ni Anvers ne sont mentionnées !

L'affirmation de la centralité de Bruxelles en Brabant est une ligne de conduite quasi immuable des élites bruxelloises depuis la fin du 14^e siècle⁵², à plus forte raison que les

40 Rubin, *Corpus Christi*, 164-175.

41 Henne & Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, 1, 230.

42 Dequeker, *Het Sacrament van Mirakel*.

43 Coigneau, 'Van de Bliscappen tot Cammaert', 223.

44 Caspers, 'Le Brabant ecclésiastique et religieux', 260-261.

45 Henne & Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 3, 317 ; Bral, 'La cathédrale gothique', 100-101.

46 Caspers, 'Le Brabant ecclésiastique et religieux', 262.

47 Meunier, *Les femmes et la réforme protestante* ; Goossens, *Les inquisitions modernes* ; Decavele, *De eerste protestanten*.

48 Wandel, *The Eucharist*, 77-93, 105-109. En fait, cette question était très discutée au début de la Réforme. Les luthériens refusaient tout lien entre la présence du Christ et les objets matériels ou les décors.

49 Goetstouwers, 'De Oorsprong', 257-298.

50 Hazebrouck-Souche, *Spiritualité, sainteté et patriotisme*, 371-374.

51 Dierkens, 'Pillages de tombes mérovingiennes', 32, ; y verrait même une trace de vérité.

52 Billen, 'La construction d'une centralité'.

souverains bourguignons ont pu la mettre en doute à plusieurs reprises. Si, en 1535, Bruxelles semble être sur la voie d'une reconnaissance plus claire de son rôle de ville centrale par les souverains, il n'est jamais inutile aux yeux des monastères de la Forêt de Soignes de le réaffirmer.

Cette affirmation va aussi de pair avec la minorisation des forces qui rendent la ville indocile et compromettent ainsi la relation au souverain. L'aigle impériale et les armes du Brabant, qui côtoient les illustres et pieux personnages exaltant les vertus de la ville, sont là pour le rappeler.

L'ordre bruxellois assuré par les sept lignages

La représentation proposée par Gilles Van der Hecken insiste lourdement sur la présence de sept lignages, qui seuls peuvent accéder aux postes d'échevins, au détriment de toute autre composante sociale. Ce sont eux qui structurent, littéralement, l'ordre de la Bruxelles idéale, chacun associé à un *steen*, à une fontaine (publique), à une église et à une porte dans chacune des deux enceintes urbaines. Cherchant la correspondance à tout prix, Gilles Van der Hecken tord bien évidemment la réalité. Ainsi, aux six églises paroissiales de Bruxelles, il est obligé d'ajouter celle d'Obbussel (située en dehors de la seconde enceinte). À la douzaine de fontaines publiques connues pour cette époque, il est obligé d'en soustraire quatre ou cinq.⁵³ La fiabilité des représentations architecturales n'a pas encore fait l'objet d'une critique très serrée mais certains éléments permettent de douter que le premier souci de Van der Hecken ait été de rendre absolument compte de la réalité. À l'époque, la fontaine de la Grand-Place, par exemple, n'a probablement pas l'allure que lui prête le dessinateur.⁵⁴

Ce qui compte par-dessus tout pour Van der Hecken est de montrer que les lignages patriciens sont les meilleurs garants de l'ordre précisément à un moment où les Métiers (les Nations) cherchent encore à lutter pour conserver leur place dans le gouvernement urbain. Les années que traverse Gilles Van der Hecken sont en effet aussi tendues sur le plan civil que sur le plan religieux. Dans les années 1520, comme d'autres villes, Bruxelles et sa Grand-Place ont été l'épicentre de révoltes populaires répétées, plus particulièrement en 1524 et 1526. Comme dans d'autres villes aussi (notamment à Bois-le-Duc en 1525-1526), les populations se rebellaient contre le poids des charges fiscales imposées. Ces soulèvements ouvrent la voie à une remise en cause profonde du système politique, à la fois par le souverain et par les métiers. Les rapports de force entre les acteurs en présence sont, un temps, incertains ; les représentants des métiers peuvent être débordés par leur base et faire eux-mêmes volte-face contre les rébellions, le souverain n'a pas forcément gain de cause immédiate, les lignages sont contestés par le bas et par le haut.⁵⁵

À Bruxelles, l'apogée de ces tensions sociales et politique est atteinte en 1531-1532. En septembre 1531 d'abord, les métiers bruxellois profitent de la procession de Saint-Michel pour s'opposer à une nouvelle taxe sur le pain et le blé et à l'augmentation de celle sur la bière qui avait été décidée sans l'aval des représentants des Métiers (les Nations). Les taxes sont suspendues mais les meneurs sont arrêtés et punis. Sept mois plus tard, en avril 1532, les métiers se plaignent et dénoncent le monopole du pouvoir exercé par les lignages. Ils affirment qu'il n'est plus possible de trouver suffisamment d'hommes doués pour le gouvernement parmi eux et se tournent vers la gouvernante Marie de Hongrie. Celle-ci, après avoir nommé une commission, accorde aux nobles n'appartenant pas aux lignages de Bruxelles le pouvoir de devenir échevins de la ville. En ouvrant ainsi à la noblesse extérieure à la ville la possibilité de s'immiscer dans son gouvernement, elle heurte à la fois certains des lignages urbains, et les métiers qui espéraient une autre issue à leur plainte.⁵⁶

Au mois d'août 1532, une nouvelle émeute du blé éclate à la halle, donnant lieu au lynchage d'un marchand de Malines et au pillage de demeures bourgeoises, notamment celle du boulanger de la cour. En dépit des tentatives des autorités urbaines pour ramener le calme, l'émeute se poursuit plusieurs jours. Une quinzaine de meneurs est arrêtée mais les métiers refusent de les livrer à la gouvernante et réclament la libération d'un de leurs compagnons. La régente Marie de Hongrie tente une conciliation en annonçant qu'elle examinera les doléances du peuple et des métiers. Soutenus par les gildes d'arbalétriers et d'archers, ceux-ci exigent le rétablissement de leur ancienne position dans l'administration de la Ville et 'protestent contre les lignages patriciens qui monopolisent le pouvoir'.⁵⁷ Sous la pression, la gouvernante leur donne provisoirement satisfaction mais les métiers sont débordés par le peuple et la révolte se poursuit hors de leur contrôle. Craignant pour la poursuite de leurs relations avec les souverains, ils tentent de rassurer la gouvernante sur leur loyauté, s'amendent, et font arrêter les meneurs qui sont promptement exécutés.

Sur le conseil de Charles Quint avec qui elle est en correspondance soutenue, Marie de Hongrie quitte Bruxelles pour Binche à l'automne.⁵⁸ L'Empereur ne veut pas transiger sur la méconduite de ses sujets et exige d'eux un véritable acte d'amendement et de soumission. Pour l'obtenir, la stratégie du souverain est claire : il faut menacer Bruxelles de la quitter. Et si cela ne suffit pas, il faut la menacer de faire déménager les institutions centrales hors de la ville. La lettre de Charles Quint à sa sœur datée du 7 octobre 1532 est on ne peut plus limpide à ce sujet :

En oultre, me semble très bien et convenable que vous partiez dudict Bruxelles, et qu'ils entendent que c'est pour ceste cause [i.e. le fait que les autorités ne s'amendent pas de ne pas avoir su prévenir les commotions populaires] et si pour cela ils ne se recognoissent point avec l'humilité que ledict cas mérite bien, se submettant de l'amender, que, déans brefs jours après, vous faictes sortir dudict Bruxelles mes chancellerie de Brabant et chambre des comptes, et j'ay fait parler par le seigneur de Granvelle à nostre cousin le duc et évesque de Cambrai, pour audict cas, tirer sa court spirituelle hors dudict Bruxelles et la transporter en autre lieu.⁵⁹

La menace porte rapidement ses fruits : Bruxelles se soumet aux exigences. Un détail qui n'a pas encore été mis en lumière mais qui a sans doute son importance pour Gilles Van der Hecken doit être relevé : dans la délégation qui négocie puis signe le 27 décembre 1532, à Mons, les points de l'accord intervenu entre la Ville et le souverain, figure Joos Van der Hecken, le neveu de Gilles, devenu échevin précisément cette année-là. Pour lui, l'expérience se révèle un baptême du feu !

L'accord intervenu à ce moment entre les autorités souveraines et les autorités de la Ville règle la tenue des cérémonies de soumission qui auront lieu à Mons le 31 décembre, puis à Bruxelles lorsque Marie de Hongrie s'y représentera. Pour la première, la délégation bruxel-

53 Deligne, *Bruxelles et sa rivière*, 115-123 ; Deligne, 'Manneken-Pis dans l'espace bruxellois'.

54 Deligne, 'Édilité et politique', 85-87, 95.

55 Marnef, 'Le Brabant dans la tourmente'. La décrépitude des lignages bruxellois au début du 16^e siècle est bien lisible dans Libois, 'Une source inédite', 260-285.

56 Marnef, 'Collective actions'. Nous remercions vivement l'auteur d'avoir bien voulu nous transmettre le texte de sa communication.

57 Marnef, 'Le Brabant dans la tourmente', 291.

58 La correspondance entre Marie de Hongrie et Charles Quint sur les événements de 1532 fut publiée en 1862 par Louis-Prospér Gachard (Gachard, *Analectes historiques*, 358-391). Les événements sont également relatés par Henne et Wauters, *Histoire de Bruxelles*, I, 347 et suiv. et par Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint*, 6, 25 et suiv.

59 Gachard, *Analectes historiques* 371.

loise devra se présenter à genoux et tête nue à l'hôtel de la Cour à Mons, y réciter et reconnaître ses torts. Pour la seconde, une délégation des autorités urbaines et des Nations, chacune comprenant 12 représentants, viendra à sa rencontre hors des remparts jusqu'à l'église paroissiale d'Obbrussel (au sud de la ville). Tous seront vêtus de robes noires et chacun sera muni d'une torche valant deux livres. Ils devront s'agenouiller tête nue, puis, à la lumière des flambeaux, devront mener la reine jusqu'à son hôtel du Coudenberg. Ils y laisseront les flambeaux qui seront distribués en aumône aux églises de la ville.

L'accord scellé à Mons avalise aussi des dispositions lourdes de conséquences pour la Ville. Ses privilèges sont révisés et ses compétences en matière de justice criminelle sont rétrécies. Au passage, la marge de manœuvre des Nations est encore réduite et les gildes soumises à un contrôle encore plus étroit. Au surplus, la ville écope d'une amende de 4000 florins qui doivent servir à la réparation des dommages.

La représentation de Bruxelles par Gilles Van der Hecken en ressort nouvellement colorée ; n'est-elle pas un véritable positionnement en matière de gouvernement qui tienne compte des événements de 1532 ? Le pari fait sur les lignages et l'absence totale des métiers qui ne sont représentés en aucune façon sur son dessin, les mentions spécifiques des trois institutions-phares de la centralité bruxelloise (le Conseil de Brabant, la Chambre des comptes et l'hôtel de l'évêque de Cambrai), et la présence de son neveu dans une délégation bruxelloise probablement bouleversée par les événements, plaident en ce sens.

On notera enfin une autre particularité du plan : les lignages sont représentés sous un double nom/blason, ce qui est atypique dans la généalogie de la représentation des sept lignages (ainsi que Claudine Lemaire l'avait déjà remarqué⁶⁰). Ne pourrait-on y voir une réponse à la critique faite à leur égard par les Métiers à propos de leur nombre insuffisant et de leur incompétence ? La présence de quatre autres blasons, vraisemblablement ceux de familles nobles brabançonnaises, n'avalise-t-elle pas la décision prise par Marie de Hongrie en 1531 d'ouvrir l'échevinage à une noblesse plus élargie ?

Conclusion

A l'issue de cette recherche sur la portée sociale et politique de la représentation proposée par Gilles Van der Hecken, il apparaît clairement qu'au-delà d'une représentation de l'espace urbain, le dessin ou diagramme de Gilles Van der Hecken est une véritable proposition d'*ordre* urbain. Le fait que le manuscrit soit passé par les mains de son neveu (avant de faire retour au prieuré après sa mort) est l'indice que l'œuvre s'adressait peut-être tout autant à un échevin de la ville qu'à des novices en religion. Elle pourrait ainsi apparaître comme une proposition de réponse élaborée aux désordres et troubles de l'époque.

Dans sa représentation, Gilles Van der Hecken exalte un pouvoir urbain traditionnel, voire réactionnaire, dans lequel les métiers et les éléments populaires n'ont aucune place et aucun rôle. Au contraire, il mise sur l'alliance entre la noblesse des lignages bruxellois à la base élargie et celle du duché. C'est ce dont témoigne l'espèce de 'folie héraldique' qui marque son dessin. Par ailleurs, il affirme la nécessaire loyauté au souverain du Brabant dont la ville-centre doit être et rester Bruxelles. Au passage, il réaffirme l'exemple de la piété des cisterciens comme inspiratrice de la conduite du siècle à un moment où ceux-ci traversent une nouvelle période de leur histoire qui les lie fortement aux chanoines réguliers de Windesheim.

Dans son manuscrit comme dans sa représentation de Bruxelles, Gilles défend une version parfaitement orthodoxe de la Dévotion Moderne et confirme la place dominante des prieurés de la Forêt de Soignes comme centres intellectuels et politiques du Brabant, opulents et influents. Cette place n'est en réalité pas nouvelle. Un autre manuscrit enluminé, celui de la Joyeuse Entrée de Jeanne de Castille en 1496, montrait déjà les chanoines des prieurés de la Forêt de Soignes occuper le second rang, juste après les religieux du chapitre de Sainte-Gudule.⁶¹

De façon générale, le programme proposé par Gilles Van der Hecken n'est pas novateur. Même la vision septenaire de Bruxelles, longtemps associée aux œuvres de Puttaneus un siècle plus tard ne pourrait bien être, en réalité, que la traduction d'une cosmologie urbaine déjà établie dans les milieux politiques et intellectuels associés au pouvoir. En effet, un manuscrit conservé à la Bibliothèque royale de Belgique, brièvement décrit par Alphonse Wauters à la fin du 19^e siècle, atteste que cette vision septenaire existait déjà trente ans plus tôt, aux environs de 1500.⁶² L'introduction de ce manuscrit contient une description de la ville qui fait déjà état de cette structuration autour de la perfection du nombre sept. Les sept lignages y sont déjà associés aux sept *steen*, aux sept portes, aux sept étoiles de l'archange saint Michel qui représentent les sept églises de la ville, ses sept fontaines et ses sept routes principales.⁶³ Au demeurant, les spéculations septénaires sont classiques dans le milieu canonial et remontent au 12^e siècle, et au traité d'Hugues de Saint-Victor *De quinque septenis*.⁶⁴

L'originalité de Van der Hecken ne tiendrait donc pas tant dans le contenu idéologique de sa représentation de Bruxelles que dans la manière dont, avec son talent de dessinateur, il parvient à la représenter graphiquement, portant à un raffinement inouï une lecture d'un espace urbain saturé de significations, de signaux, qui doivent être agencés dans un ordre cohérent pour que s'y retrouve la morale du bon gouvernement... À sa façon, il défend ainsi l'idée que l'espace urbain matériel ou social mérite lui aussi une forme de réflexion complexe, presque mystique.⁶⁵

Abbreviations

KBR:	Koninklijke Bibliotheek van België/Bibliothèque royale de Belgique
OBL:	Oxford Bodleian Library

Archivalia

OBL, Ms Douce 373

KBR, Ms 11974-11985

60 Lemaire 'Le plan de Bruxelles' 234.

61 Une étude multi-focale de ce manuscrit est en cours d'édition sous la direction de Dagmar Eichberger. Elle devrait paraître sous le titre *A public Spectacle for a Spanish Princess. The Festive Entry of Juana of Castile into Brussels*, Brepols (collection Burgundica) en 2023.

62 KBR, Ms 17157-17161.

63 Wauters, *Inventaire des cartulaires*, 85-91.

64 Schmitt, *Penser par figure*, 40-41.

65 Sur l'émergence de la ville comme valeur chrétienne voir : logna-Prat, *Cité de Dieu, cité des hommes*, 60-68.

Bibliographie

- Billen, C., 'La construction d'une centralité. Bruxelles dans le duché de Brabant au bas moyen-âge' in : M. Boone et M. C. Howell, ed., *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The cities of Italy, Northern France and the Low Countries*. Studies in European Urban History 1100-1800, 30 (Turnhout 2012) 183-195.
- Boffa, S., 'La première carte manuscrite du duché de Brabant (ca. 1535)', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89/1 (2011) 95-110.
- Bral, G. J., 'La cathédrale gothique' in : G. J. Bral, ed., *La cathédrale des saints-Michel-et-Gudule* (Bruxelles 2000) 73-109.
- Brouette, É., 'Abbaye de Villers à Tilly', *Monasticon belge*, IV, Province de Brabant, 2 (Liège 1968) 341-405.
- Carruthers, M., 'Geometries for Thinking Creatively', in : M. Kupfer, A. S. Cohen, J. H. Chajes, ed., *The Visualization of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2020) 33-44.
- Caspers, C., 'Le Brabant ecclésiastique et religieux jusqu'au début de la Réforme, 1450-1521', in : R. van Uytven, ed., *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004) 253-262.
- Coigneau, D., 'Van de Bliscapen tot Cammaert. Vier eeuwen toneelliteratuur in Brussel' in : J. Janssens en R. Sleiderink, ed., *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14^{de} tot de 18^{de} eeuw* (Leuven 2003) 213-233.
- De Baere, G., 'Mauburnus Johannes, Jan Mombaer auch Johannes von Brüssel', in : M. Buchberger, ed., *Lexicon für Theologie und Kirche*, 6 (Freiburg im Breisgau 1993) kol. 1491.
- Debongnie, P., *Jean Mombaer de Bruxelles, abbé de Livry. Ses écrits, ses réformes* (Louvain 1927).
- Decavele, J., *De eerste protestanten in de Lage Landen. Ge-loof en heldenmoed* (Leuven-Zwolle 2004).
- Deligne, C., *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain 12^e-18^e siècle* (Turnhout 2003).
- Deligne, C., 'Édilité et politique. Les fontaines urbaines dans les Pays-Bas méridionaux au Moyen Âge', *Histoire urbaine* 22 (2008), 77-96.
- Deligne, C., 'Manneken-Pis dans l'espace bruxellois de la fin du Moyen Âge : distribution d'eau et centralité urbaine' in : G. Pluvinage, ed., *Manneken Pis. Historia Bruxellae* (Bruxelles, te publiceren 2022).
- Demeter, S. & Paredes, C., 'Topographie et représentation d'une centralité urbaine : la tour de l'hôtel de ville de Bruxelles', *Studia Bruxellae* 112 (2018) 255-271.
- Dequeker, L., *Het sacrament van Mirakel : jodenhaat in de Middeleeuwen* (Leuven 2000).
- Dickstein-Barnard, C., 'La Gestion financière d'une capitale à ses débuts : Bruxelles, 1334-1467', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 54 (1977) 1-504.
- Dierkens, A., 'Pillages de tombes mérovingiennes et hagiographie médiévale. À propos d'un passage de la Vita sanctae Gudilae prima (BHL 3684)', *Revue du Nord*, 391-392 (2011) 589-611 <https://www.cairn.info/revue-du-nord-2011-3-page-589.htm> (geraadpleegd op 28 april 2022).
- Dlabacová, A., 'Illustrated Incunabula as Material Objects : The Case of the Devout Hours on the Life and Passion of Jesus Christ', in : R. Hofman, C. Caspers, P. Nissen, M. van Dijk, J. Oosterman, ed., *Inwardness, Individualization and Religious Agency in the Late Medieval Low Countries. Studies in the Devotio Moderna and its Contexts*. Medieval Church Studies 43 (Turnhout 2020) 181-221.
- Dupont, C., *Cartographie et pouvoir au XVI^e siècle, l'atlas de Jacques de Deventer*, dissertation, Katholieke Universiteit Leuven (2 dln.; Leuven 2017).
- Evans, M. W., 'The labyrinths of Giles van der Hecken' in : J. B. Trapp, ed., *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing. Some papers read at the colloquium at the Warburg Institute on 12-13 March 1982* (London 1982) 34-41.
- Faesen, R., "Individualization" and "Personalization" in Late Medieval Thought' in : R. Hofman, C. Caspers, P. Nissen, M. van Dijk, J. Oosterman, ed., *Inwardness, Individualization and Religious Agency in the Late Medieval Low Countries. Studies in the Devotio Moderna and its Contexts*. Medieval Church Studies 43 (Turnhout 2020) 35-50.
- Gachard, L. P., *Analectes historiques*, 9^e série, 1862, 3, 358-391.
- Goetstouwers, A., 'De oorsprong der Abdij Rosendaal', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 114 (1949) 257-298.
- Goossens, A., *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633. Législation, compétence et répression* (2dln. ; Bruxelles 1995-1999).
- Haverals, M., 'Domus beatae Mariae ad Septem Fontes', in : W. Kohl, E. Persoons, A. G. Weiler, ed., *Monasticon Windesheimense I : België*, Archives et Bibliothèques de Belgique n° spécial 16 (Bruxelles 1976) 189-200.
- Hazebrouck-Souche, V., *Spiritualité, sainteté et patriotisme. Glorification du Brabant dans l'oeuvre hagiographique de Jean Gielemans (1427-1487)* (Turnhout 2007).
- Henne, A. & Wauters, A., *Histoire de la Ville de Bruxelles, nouvelle édition du texte original de 1845* par M. Martens, 4 vol. (Bruxelles 1975).
- Henne, A., *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, VI, (Bruxelles-Leipzig 1859).
- Hofman, R. e.a., ed., *Inwardness, Individualization and Religious Agency in the Late Medieval Low Countries. Studies in the Devotio Moderna and its Contexts*. Medieval Church Studies 43 (Turnhout 2020).
- Iogna-Prat, D., *Cité de Dieu, cité des hommes. L'église et l'architecture de la société* (Paris 2015).

- Lechat, R., 'Les bienheureux de l'abbaye de Villers', *Analecta Bollandiana*, 42 (1924) 371-386.
- Lefèvre, P., 'L'attitude du clergé et des autorités communales à Bruxelles pendant le Grand Schisme d'Occident de 1379 à 1390', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 12/3 (1933) 636-644.
- Lemaire, C. (avec M. Debae), 'Le plan de Bruxelles de Gilles Van der Hecken (1535)' in : F. Daelemans et A. Vanrie, ed., *Bruxelles et la vie urbaine. Archives, Art, Histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynaert (1938-2000)*, Archives et Bibliothèques de Belgique, n° spécial 64/1, (Bruxelles 2001) 227-241.
- Libois, A., 'Une source inédite d'histoire sociale bruxelloise sous l'Ancien Régime. Les registres aux résolutions et aux admissions du lignage Serhuyghs à Bruxelles, 1528-1794', *Cahiers Bruxellois* 1 (1956) 260-285.
- Maillard-Luyppaert, M., 'La succession de Jean t'Serclaes à l'évêché de Cambrai : une tentative avortée des Bavière pour occuper le siège vacant (janvier-Décembre 1389)', <https://popups.uliege.be/1370-2262/index.php?id=1098&file=1> (geraadpleegd op 27 april 2022).
- Marnef, G., 'Le Brabant dans la tourmente' in : R. van Uytven, ed., *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004) 291-307.
- Marnef, G., *Collective actions and the struggle for power in sixteenth-century Brussels* (onuitgegeven lezing, 2001).
- Meunier, P., *Les femmes et la réforme protestante à Bruxelles 1526-1609*, masterscriptie in de geschiedenis, Université Libre de Bruxelles (Bruxelles 2004).
- Morerod, J.-D., 'Boniface (saint)', in : *Dictionnaire historique de la Suisse (DHS)*, version du 03.05.2004. <https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/018468/2004-05-03/> (geraadpleegd op 26 april 2022).
- Persoons, E., 'Domus beatae Mariae Virginis in Viridivale prope Bruxellam' in : W. Kohl, E. Persoons, A.G. Weiler, eds., *Monasticon Windesheimense 1: België*, Archives et Bibliothèques de Belgique n° spécial 16 (Bruxelles 1976) 47-82.
- Petit, J.-L., *Bruxelles au Moyen Âge*, Dossiers bruxellois. Musées de la Ville de Bruxelles (Bruxelles 2016).
- Pieyns-Rigo, P., 'Abbaye de Saint-Trond' in : *Monasticon belge*, VI, Province de Limbourg (Liège 1976) 13-68.
- Rubin, M., *Corpus Christi : the Eucharist in late medieval culture* (Cambridge 1991).
- Schepers K., 'Gielis vander Hecken and his Perplexing Guide through the Labyrinths of Christian Moral Doctrine. An introduction', *Ons geestelijk Erf* 84/2-3 (2013) 244-289.
- Schmitt, J.-Cl., *Penser par figure. Du compas divin aux diagrammes magiques*. Obliques 5 (Paris 2019).
- Simon, A. & Aubert, R., *Boniface de Bruxelles, évêque de Lausanne* (Bruxelles 1945).
- Smeyers, M., 'Domus sancti Petri in Rubeavalle' in : W. Kohl, E. Persoons, A. G. Weiler, ed., *Monasticon Windesheimense 1: België*, Archives et Bibliothèques de Belgique n° spécial 16 (Bruxelles 1976) 109-130.
- Stoop, P., *Schrijven in commissie : de zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)* (Hilversum 2012).
- Van Engen, J., *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2008).
- Verhelst, D., 'Domus beatae Mariae Virginis in Viridivale prope Bruxellam', W. Kohl, E. Persoons, A.G. Weiler, eds., *Monasticon Windesheimense, I, België*, Archives et Bibliothèques de Belgique n° spécial 16 (Bruxelles 1976) 46-66.
- Wandel, L.P., *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy* (Cambridge 2006).
- Warnar, G., *Ruusbroec. Literature and Mysticism in the Fourteenth century*, transl. Webb, D. (Leiden-Boston 2007).
- Wauters, A., *Inventaire des cartulaires et autres registres faisant partie des archives anciennes de la ville*, 1, 1 (Bruxelles 1888), 85-91.
- Wiaert J.-B., *Historia Septifontana celeberrimi monasterii canonicorum regularium S. P. Augustini in sylva Soniaca...*, (Bruxelles : Fricx 1688).



Le Brabant en perspective royale : Le duché dans l'atlas de Jacques de Deventer (XVI^e siècle)

Dans la seconde moitié du XVI^e siècle, Jacques de Deventer réalise un chef-d'œuvre de la cartographie : un atlas renfermant les plans de toutes les villes des anciens Pays-Bas. Il offre ainsi à nos régions un témoignage unique sur l'état du réseau urbain qui ponctue le territoire à la sortie du Moyen Âge. Unique, parce que ces plans présentent une grande précision et une belle homogénéité, indications de la rigueur du travail réalisé par le cartographe. L'historiographie relativement abondante à propos de cet atlas insiste notamment sur l'objectif militaire avec lequel il aurait été réalisé.¹ Pour autant, rares sont les spécialistes qui ont détaillé les raisons de leur interprétation. Ceux qui le font mettent en avant le détail des fortifications, la représentation des alentours des villes ou encore la distinction entre terrains inondables et non-inondables.²

Au cours de mes recherches, j'ai pu démontrer que l'atlas a été nettement plus influencé par des facteurs politiques que ce qui a pu être précédemment envisagé. J'ai voulu profiter de cet article pour soumettre la collection, et plus particulièrement sa composante brabançonne, à une étude complémentaire permettant de contrôler et d'affiner mes hypothèses. Ce sont principalement deux aspects qui retiendront mon attention : la sélection des villes à cartographier pour le Brabant et la représentation des alentours des villes. La question de la sélection des localités à cartographier est d'autant plus intéressante pour le duché que tous les plans ne sont aujourd'hui plus conservés. Une comparaison avec d'autres documents cartographiques contemporains au travail de Jacques de Deventer livre d'ailleurs des résultats intéressants. Pour ce qui est de l'étude de l'*extra-muros*, il s'agit d'essayer de comprendre, au travers de l'étude de six cas, les logiques et choix qui ont prévalu dans la cartographie qu'en dresse Jacques de Deventer. Ainsi, nous verrons que ces deux questions ont été nettement influencées par des considérations plus politiques que militaires.

Jacques de Deventer : son profil et ses plans de villes

Jacques de Deventer (Kampen ? 1500-1505 – Cologne, 1575) entretient un lien particulier avec le Brabant tout au long de sa vie active. Il s'inscrit à l'Université de Louvain en 1520 pour suivre des études de médecine. En 1536, il présente devant le Conseil de Brabant, une carte de ce duché. Il s'agit de son premier travail connu. Enfin, depuis 1540 au moins, il vit à Malines, seigneurie indépendante certes, mais enclavée au sein du Brabant.³ Il y passe plus de trois décennies – du moins quand il n'est pas sur les routes pour son travail – avant de fuir les troubles en 1572.⁴

1 Pour un état de la question récent à propos de cette collection, voyez les deux monographies : Rutte, Vannieuwenhuyze et Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer*; Dupont, *Cartographie et pouvoir*.

2 Danckaert, *Bruxelles*, 16; Koeman, *Geschiedenis van de kartografie*, 121; Van den Heuvel, '*Papier bolwercken*', 68; Heere e.a., '*De functie van de stadsplattegronden*', 140; Meurer, '*Jacob van Deventer...*', 15-23.

3 Rutte, Vannieuwenhuyze et Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 17.

4 C'est en tout cas l'hypothèse la plus généralement admise dans l'historiographie. Ahlers, '*Jacob van Deventer, nieuwe ideeën*', 63 suggère, pour sa part, que le cartographe se soit rendu à Cologne pour travailler avec Frans Hogenberg à la publication du *Civitates Orbis Terrarum*.

Après sa carte de 1536, Jacques de Deventer dresse le portrait de plusieurs autres provinces des anciens Pays-Bas : Hollande (1542), Gueldre (circa 1543), Frise (1545) et Zélande (1547). Il est également possible qu'il ait collaboré avec Gérard Mercator à la réalisation de la carte de Flandre. Jacques de Deventer dressa aussi les cartes et plans de plusieurs villes et régions ; ainsi que, probablement, une carte de l'ensemble des Pays-Bas. Quoique la plupart de ses travaux ne soient plus conservés aujourd'hui, leur existence est attestée grâce aux archives émises par les commanditaires. Car Jacques de Deventer travailla pour différents niveaux de pouvoirs, des conseils urbains à l'Empereur Charles Quint, en passant par le gouverneur ou encore différentes provinces. La qualité de son travail lui fit jouir d'une certaine renommée auprès de ses pairs ainsi que des plus hautes autorités puisqu'il fut désigné cartographe impérial par Charles Quint puis royal par Philippe II.⁵

Lors de ses arpentages, il s'intéresse aux questions des frontières administratives, de propriété, de pouvoir, de justice ou encore d'hydrographie. Tout au long de la première partie de sa carrière, il développe donc une vision de la topographie que l'on peut qualifier d'« institutionnelle ». En aucun cas, il n'était un ingénieur militaire. Si l'on reprend la proposition de définition d'un ingénieur militaire telle que formulée par Pieter Martens, Jacques de Deventer n'a pas pris part à des travaux de fortifications, pas plus qu'il n'a théorisé sur le sujet. Ses œuvres encore conservées en dehors de l'atlas, n'ont pas de rapport avec des travaux militaires ou même avec la guerre en général.⁶

Une deuxième période s'ouvre dans la carrière de Jacques de Deventer, lorsqu'en 1558, il reçoit la commande de Philippe II de cartographier l'ensemble des villes et des provinces des anciens Pays-Bas. À compter de cette date et jusqu'à son décès, le cartographe semble se dévouer uniquement à cette tâche, puisqu'aucune trace d'autres réalisations n'a plus été retrouvée. La commande royale n'est plus préservée aujourd'hui, mais des indications à son sujet se trouvent dans le laissez-passer émis en 1559 :

Comme nous ayons donné charge à nostre géographe maistre Jacques de Deventer, de visiter, mesurer et dessigner toutes les villes de pardeçà, aussi les rivières et villaiges voisins, semblablement les passaiges ou distroictz des frontières, et le tout rédiger en ung livre contenant pourtraict de chascune province et aprez démonstration de chascune ville particulière [...].⁷

Jacques de Deventer doit donc réaliser un atlas (« livre ») contenant les cartes de chacune des provinces et les plans de toutes les villes des anciens Pays-Bas. Il doit également arpenter les alentours des villes (« rivières et villaiges voisins ») ainsi que les frontières. Vaste travail, dont la cartographie du Brabant n'est finalement qu'une composante.

Cette œuvre, malheureusement aujourd'hui incomplète, est conservée sous deux formes : un atlas et une série de plans sur feuilles volantes. Deux volumes sont encore préservés pour l'atlas, qui devait en contenir trois originellement. Ce premier tome manquant renfermait vraisemblablement les cartes des régions ainsi que les plans des villes des duchés de Brabant-Limbourg, du Luxembourg et du comté de Namur. L'atlas est le travail achevé, destiné à Philippe II. Il se trouve aujourd'hui à la Biblioteca nacional de España.⁸ Les feuilles volantes forment pour leur part les « minutes » de l'atlas, c'est-à-dire la version préparatoire.⁹ Cette série aussi est incomplète, mais on y trouve les plans de 17 villes du Brabant. Ceux-ci font partie des 75 plans conservés à la Bibliothèque royale de Belgique (KBR), tandis que les autres minutes se trouvent dans différents centres d'archives en Belgique et aux Pays-Bas.¹⁰

Les deux volumes de l'atlas, respectivement numérotés II et III, sont reliés dans des volumes en cuir, portant les armes d'Espagne. Ils mesurent 43 centimètres sur 28,5 centimètres et le papier porte un filigrane d'Edmond Denise (lettres « DR » et une grappe de

raisins). La taille des plans varie. Pour les plus grands, comme Gand (83 centimètres sur 80,8 centimètres), plusieurs (parties de) feuilles ont été assemblées. Celles-ci sont alors pliées plusieurs fois, de façon à ne pas dépasser des volumes. Les filigranes des minutes peuvent varier, mais la plupart appartiennent également à Edmond Denise (une chèvre et le nom *Edmon Denise* dans ce cas-ci). Une fois encore, les feuilles ont parfois été assemblées de manière à contenir les cartographies les plus étendues. Ainsi, si Chiny fait 16 centimètres sur 17,4 centimètres, Bruges mesure 105,5 centimètres sur 61 centimètres.¹¹

L'historiographie estime que Jacques de Deventer dressa les plans d'environ 260 villes. 316 plans sont encore conservés : 136 minutes et 180 dans l'atlas. Au total, ils représentent encore 225 localités (figure 1).¹² Il s'agit de documents manuscrits réalisés à partir d'arpentages du terrain, ce qui les rend très précis. En outre, l'ensemble présente une belle homogénéité dans l'utilisation des couleurs, l'orientation vers le nord magnétique ou l'échelle utilisée (entre 1/7 400 et 1/8 400 ou plus rarement, 1/10 000).¹³

L'analyse de 96 plans de villes se trouvant aujourd'hui en Belgique, dans le nord de la France et dans le Luxembourg m'a permis de reconstituer une légende composée de 66 objets (figure 2).¹⁴ La ville est décrite avec son réseau routier, ses bâtiments, fortifications, jardins, potagers, garennes et son hydrographie. Une attention particulière est portée au dessin des bâtiments principaux représentés en vue-perspective. Il en va de même pour les moulins à eau et à vent, portes des villes et tours, mais ici le cartographe a fait usage de symboles. Le reste du tissu urbain est évoqué par des traits triangulaires, tandis que les espaces verts (jardins-potagers, garennes, zones inondables et non-inondables) et l'hydrographie sont également détaillés. Enfin, les plans décrivent une portion importante des alentours des villes, nous y reviendrons.

2. Légende reconstruite des plans.

Topographie						Hors-topographie	
Fortifications	Infrastructures	Environnement	Bâtiments	Routes	Hydrographie	Autres	Manques
Bastion	Barrière	Arbre (isolé)	Grue	Axe	Bassin	Blason	Ignoré
Bâtiment	Cimetière	Bois	Marquant	Carrefour	Canal	Cadre	Lacunes
Boulevard	Croix de Justice	Colline isolée	Moulin à eau	Chemin	Étang	Échelle	Non-identifiable
Château	Digue	Haie	Moulin à vent	Chemin sur pilotis	Fossé	Texte	Oubli
Douve	Écluse	Jardin/broussailles	Muret	Gué	Lac		
Mur	Fontaine/puits	Relief	Porte	Place	Mer		
Porte	Fossé sec	Relief vert	Schématique	Pont	Rivière		
Porte d'eau	Papegai	Sable	Tour	Rue			
Retenue	Phare	Terres basses	Village schématisé				
Ronde	Potence	Terres moyennes					
Talus	Rame						
Tour	Roue de justice						

- 5 Pour des données biographies concernant Jacques de Deventer, voyez : Van 't Hoff, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf*, van der Krogt e.a., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*; Rutte, Vannieuwenhuyze et Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 13-23; Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 37-73.
- 6 Martens, *Militaire architectuur en vestingoorlog*, 60-62.
- 7 Laissez-passer émis pour Jacques de Deventer, 6 juin 1559, édité dans : Van 't Hoff, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf*, 36, doc. 6.
- 8 Jacob van Deventer, *Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte II*, Jacob van Deventer, *Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte III*.
- 9 Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 237-244.
- 10 KBR C&P: Ms. 22.090, Jacob van Deventer, *Atlas des villes des Pays-Bas*. Pour la liste des plans et leurs lieux de conservation voyez : Dupont, *Cartographie et pouvoir*, fig. 2.
- 11 Wieder, 'Nederlandsche historisch-geographische documenten', 158; Visser, 'De stadsplattegronden', 28-29, 34.
- 12 Van der Krogt e.a., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*; Van der Krogt, 'Welke steden', 116-20; Rutte, Vannieuwenhuyze et Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 23-24; Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 237-65.
- 13 Van der Krogt e.a., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, 36.
- 14 Dans une légende construite à partir de l'historiographie, Bram Vannieuwenhuyze et Reinout Rutte proposent une légende comportant 114 objets. Alors que leur liste est fondée sur une interprétation historique des caractéristiques, la mienne est établie directement à partir de ce que montre le plan. Là où leur légende distingue une colline d'une motte-castrale ou d'un tumulus, je ne répertorie qu'une colline. Ce n'est que dans la discussion du plan et de l'histoire de la ville que je développe mon interprétation. Le résultat est que la liste que je propose est plus standardisée. Rutte, Vannieuwenhuyze et Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 24-29.

La plupart des plans de l'atlas (159 sur 180) sont accompagnés d'un « carton », une représentation du centre-ville *intra-muros* moins détaillée, permettant de mettre en évidence les bâtiments principaux, les portes de la ville et moulins, tout en disposant de suffisamment d'espace pour en indiquer la fonction. Mes recherches ont permis de démontrer que les cartons avec leur « toponymie fonctionnelle » ainsi que la représentation des bâtiments principaux en vue-perspective, permettaient de mettre en évidence les institutions formant les communautés politiques et religieuses de la ville. Ainsi, l'œuvre de Jacques de Deventer s'inscrit plus dans la tendance du XVI^e siècle de représentation des villes comme entités politiques, plutôt que dans une tradition militaire de la cartographie.¹⁵

Quelles villes pour le Brabant ?

L'état de conservation de la collection ne permet pas de déterminer avec précision quelles furent les villes brabançonnaises arpentées par Jacques de Deventer. Atlas et minutes sont incomplets et seuls 17 plans de villes sont encore conservés aujourd'hui. Plus largement, c'est le choix des villes qui devaient figurer dans l'atlas qui se pose. Car la demande de Philippe II de cartographier « toutes les villes de pardeçà » est aussi floue qu'elle est vaste.

Cette question, l'historiographie se l'est déjà posée, considérant soit que le cartographe se serait fondé sur le droit urbain,¹⁶ soit que c'est l'intérêt stratégique des villes qui aurait prévalu.¹⁷ Cependant, aucune de ces deux explications n'est totalement convaincante. L'atlas renferme des localités n'ayant jamais reçu de charte de privilèges, comme La Haye. À l'inverse, il manque certaines villes comme Blankenberge ou Eeklo qui, pourtant, bénéficiaient de tels droits.¹⁸ Quant à l'intérêt stratégique, il est assez difficile à évaluer, surtout si l'on constate que de nombreuses agglomérations cartographiées ne contiennent aucun système défensif. Difficile donc d'y trouver un « intérêt stratégique ». Seul Peter van der Krogt a étudié cette question de manière plus approfondie. Cherchant une logique cartographique, il a comparé les sélections opérées par Jacques de Deventer avec celles de Ludovico Guicciardini dans sa *Descrittione [...] di tutti i Paesi Bassi* et de Willem Janszoon Blaeu dans sa carte des 17 provinces. De cette intéressante confrontation, il ressort qu'une telle logique n'existe pas, les trois cartographes ayant des sélections plus ou moins divergentes.¹⁹

L'hypothèse développée lors de mon doctorat est que Jacques de Deventer a été influencé par la structure des États provinciaux. Les villes présentes dans l'atlas seraient les mêmes que celles qui avaient accès à ces assemblées et formaient le Tiers État de chaque seigneurie. Ainsi, l'atlas s'organiserait autour de ces instances qui structuraient les relations entre les villes et le pouvoir central.²⁰ L'hypothèse s'est avérée probante pour l'Artois, le Cambrésis, la Frise, le Hainaut, et Utrecht. Elle fonctionne aussi probablement pour Namur et le Luxembourg, même si la non-conservation d'une partie des plans ne permet pas de l'affirmer avec certitude. La correspondance est, en revanche, moins évidente, voire ne se confirme pas, en Brabant, Flandres, Groningue, Gueldre et Zutphen, Hollande, Overijssel et Zélande. Ces divergences peuvent s'expliquer de deux manières.

D'abord, rappelons que Jacques de Deventer avait réalisé dans les années 1530-1540 les cartes de plusieurs de ces mêmes provinces : le Brabant, la Hollande, la Frise, la Gueldre, la Zélande et, peut-être la Flandre. Il avait arpenté ces régions et été en contact avec leurs autorités. Il devait donc avoir connaissance de l'organisation administrative de ces provinces. Peut-être le cartographe était-il au courant des statuts de différentes villes qui sont pour nous aujourd'hui moins évidents ?

D'autre part, dans plusieurs de ces provinces, la structure ou le rôle même joué par ces assemblées étaient moins clairs. En Gueldre, Groningue et Overijssel, les États provinciaux sont de création récente et ne parviennent pas à s'imposer face aux institutions locales. Et les villes y jouent un rôle tout à fait secondaire. En Flandre, Hollande et Zélande, la représentation des villes au sein des États est monopolisée par un nombre réduit de « Bonnes-villes » ou de « Membres ». Un manque d'exhaustivité qui n'aurait pas permis à Jacques de Deventer de rendre compte de la multitude urbaine de ces provinces. Le cartographe étend donc sa sélection à d'autres agglomérations, lui qui connaît particulièrement bien la topographie et l'organisation de ces régions.²¹ Le Brabant appartient à ce deuxième cas de figure. Depuis 1436, la représentation du Tiers État se concentre entre les quatre chef-villes : Anvers, Bois-le-Duc, Bruxelles et Louvain. Il existe à côté de cela, une multitude de villes, qualifiées de *middelbare* et *cleyne steden* directement subordonnées aux quatre villes principales.²² Certaines, n'étaient même « que » des *franchises*, parfois assimilées à des petites villes ou oscillant entre ces deux statuts.²³

Difficile donc de déterminer avec précision le statut des différentes villes et leur place au sein des États du Brabant au XVI^e siècle. Heureusement, une autre source peut nous aider : la carte du Brabant par Jacques de Deventer (figure 3).²⁴ La seule copie encore préservée aujourd'hui est une réimpression datée de circa 1556.²⁵ Par un jeu de vignettes et de typographie, Jacques de Deventer met en évidence les noms de 29 villes au sein des frontières ducales. Il y inclut, de manière erronée, Hal qui dépend pourtant du Hainaut, dont elle est une des 22 bonnes villes.²⁶ Les villes brabançonnes sont donc au nombre de 28 et, parmi celles-ci, Perwez, Wavre et Jauche sont indiquées comme ayant le statut de franchise (par l'ajout d'un « v » pour « Vryheyden ») et/ou de terre de banneret²⁷ (« b » pour « Baenderien »).²⁸ D'autres franchises ou terre de banneret sont également renseignées mais leur typographie et leur vignette suggèrent une agglomération de moindre importance. Les 17 villes pour lesquelles nous conservons encore un plan font partie des 28 mises en évidence sur la carte du Brabant. Jacques de Deventer reste cohérent entre ses deux travaux. Est-ce que la carte du Brabant serait une liste des villes qui avaient, au XVI^e siècle, le statut de chef ou petite ville ?

15 Pour plus de développement à propos de cette tendance et, d'une manière plus générale, des continuités et discontinuités dans l'atlas de Jacques de Deventer, voyez : Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 181-234.

16 Koeman, *Geschiedenis van de kartografie*, 53; Visser, 'De stadsplattegronden', 29.

17 De Smet, 'Jacques de Deventer', 36.

18 Van der Krogt, 'Welke steden', 116.

19 Van der Krogt, 'Welke steden'.

20 Parker, *The Dutch revolt*, 32-33; Gilissen, « Les États généraux », 283-290.

21 Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 245-254.

22 Van Ytven et Bruneel (ed.), *Histoire du Brabant*, 171 et 241.

23 Okeley, 'De West-Brabantse vrijheden', 523-27; Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché*, 442-444.

24 KBR C&P III 14.647, Jacob van Deventer, *Ducatus Brabantiae* [circa 1556].

25 Franssen, 'Ducatus Brabantiae uit de plomp getrokken?', 91-98; Franssen, 'Ducatus Brabantiae boven water?', 92-105.

26 Arnould, *Les dénombrements de foyers*, 209.

27 Damen, 'Heren met banieren'.

28 Les autres étant : Aarschot, Anvers, Berg-op-Zoom, Bois-le-Duc, Breda, Bruxelles, Diest, Eindhoven, Gembloux, Grave, Hannut, Helmont, Herenthals, Jodoigne, Landen, Léau, Lierre, Louvain, Megen, Nivelles, Steenberghe, Turnhout, Tirlemont, Vilvorde et Zichem. Le « statut » de Turnhout sur la carte n'est pas clair. Le toponyme est en majuscule mais la vignette, accompagnée d'un « v » est plutôt celle d'un village.



3. Ducatus Brabantiae, ca. 1556, KBR, Cartes et Plans (CP), XIII B Brabant - (1536>1558) - Deventer - III 14.647 (© KBR).

Il existe une autre carte du Brabant qui suit la même logique : la carte manuscrite attribuée à Gilles van der Hecken. Non datée, mais probablement dressée vers 1536, elle serait tout à fait contemporaine de la première version de la carte du duché de Jacques de Deventer. Elle se trouve dans le folio 87 verso du manuscrit ms 2088-2098, conservé à la Bibliothèque

Gilles van der Hecken (†1538) était membre du prieuré de Sept-Fontaines. Il est l'auteur d'au moins une autre œuvre cartographique : le plan de Bruxelles étudié par Claire Billen et Chloé Deligne dans ce même numéro.³¹ Sa carte du Brabant – comme son plan de Bruxelles – a la forme d'un cercle de 14 centimètres de diamètre, orienté à l'est. Ce sont surtout les cours d'eau, avec leurs toponymes, qui composent la topographie, car ni le relief, ni les forêts, ni les routes ne sont indiqués. La carte fait aussi mention de 36 noms de localités. Celles-ci sont hiérarchisées par l'intermédiaire de couleurs : rose pour les quatre chef-villes et Maastricht, orange pour Malines,³² jaune pour 22 autres villes et aucune couleur n'est attribuée aux huit dernières. Comparons cette hiérarchie urbaine avec la carte de Jacques de Deventer.

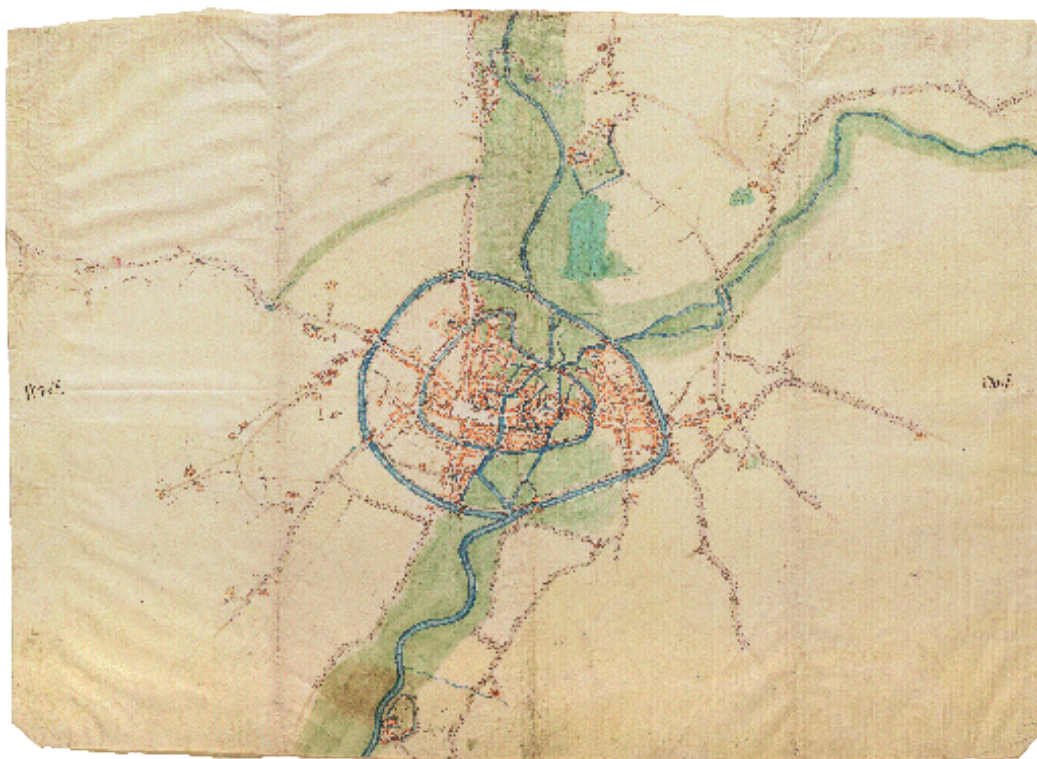
On constate tout de suite quelques divergences. Ainsi Jauche, Perwez et Turnhout, pourtant indiquées comme villes sur la carte imprimée, sont absentes du document manuscrit. Les neuf villes sans couleur dans l'œuvre de Gilles van der Hecken bénéficient de traitements différents chez Jacques de Deventer. Wavre a les allures d'une ville avec les lettres « v » et « b » accolées à son toponyme en majuscules. Les vignettes de Hoogstraeten, Leefdael, Overijse, Rotselaer, Sint-Oedenrode et Tervueren sont similaires à celle de Wavre et s'accompagnent des lettres « v » ou « b ». Cependant, les toponymes sont inscrits en minuscules, ce qui fait clairement référence à des villages. Enfin, toujours simples villages, Boxtel et Villers-la-ville n'ont ni « v », ni « b ».³³ Les deux cartographes ne s'accordent donc pas sur le statut de onze villes. Mais probablement est-ce dû au fait que l'*Oppida Brabantie* utilisé comme source par Gilles van der Hecken témoigne plutôt de la structure du duché telle qu'elle existait au XV^e siècle.³⁴

Au même moment, sont réalisées deux cartes du Brabant qui, toutes deux, se fondent sur la composition du Tiers État pour en indiquer les villes.³⁵ Quoique l'on connaisse mal la vie de Gilles van der Hecken, les deux auteurs ont des profils différents. L'un est membre d'un prieuré qui s'adonne – en marge d'une activité de copiste – à la réalisation d'au moins deux documents cartographiques.³⁶ L'autre est à l'aube d'une carrière de cartographe après des études à l'université de Louvain et une période active d'une dizaine d'années mal connue. Il est impossible d'établir si les deux hommes se connaissent ou si Gilles van der Hecken aurait consulté la carte de Jacques de Deventer.³⁷ Pourtant, leurs démarches peuvent s'apparenter. Et si le travail de Gilles van der Hecken peut sembler dépassé, c'est uniquement parce qu'il cherche à illustrer un texte du XV^e siècle qu'il vient de copier. Jacques de Deventer, pour sa part, se doit de brosser un portrait à jour des villes du duché, puisqu'il dédie précisément sa carte aux États de Brabant (*cancellario senatui populoq. Brabantiae Iacobus Daven. ded[i]cavit*). Ceci renforce encore l'impression que cette carte se fait l'écho du statut des villes vers 1536-1556. Quant à l'atlas, le manque de sources ne permet pas de savoir qui de Jacques de Deventer ou du commanditaire a choisi les villes à cartographier. Cependant, la carte du Brabant indique, au minimum, que la sélection rejoint la vision institutionnelle de la topographie de notre cartographe.

Franchises

Bien que désignés comme plans de « villes », une part importante des documents est consacrée à la représentation de l'*extra-muros*.³⁸ En moyenne, 90,8% du dessin est dédié à cet espace dans les plans brabançons (assez proche des 88,5% constatés pour l'ensemble du corpus).³⁹ Pour autant, c'est aussi le lieu de simplifications comme en témoignent le plan de Lierre et ses pans entiers laissés blancs. (figure 5)

La cartographie des alentours de la ville est généralement interprétée d'un point de vue militaire par l'historiographie.⁴⁰ Néanmoins, j'ai démontré que la représentation de cet espace était en fait avant tout influencée par des préoccupations politiques. La franchise urbaine, c'est-à-dire l'emprise politique de la ville sur ses environs immédiats, a pu jouer un rôle sur la délimitation des plans.⁴¹



5. Lier, Lispe, Anderstadt, 1558<1572, KBR, CP, Ms. 22.090 (48) (© KBR).

31 Voir l'article de Deligne et Billen p. 95-109.

32 C'est-à-dire la même couleur qu'utilisée pour le toponyme « Brabantia », comme pour bien indiquer que Malines n'appartient pas au duché.

33 Certaines vignettes comportent aussi un double cercle. Celui-ci ne dit rien d'un statut quelconque de la ville à laquelle il est accolé, mais indique bien que Jacques de Deventer s'y est rendu pour prendre ses mesures. Koeman, *Gewestkaarten van de Nederlanden*, 26.

34 Boffa, 'première carte manuscrite', 101.

35 Matthieu Franssen a démontré que la carte de Deventer de circa 1556 n'était probablement qu'un état supplémentaire de la carte de 1536. Franssen, 'Ducatus Brabantiae uit de plomp getrokken?', 96-98.

36 Boffa, « La première carte manuscrite ».

37 Boffa, « La première carte manuscrite », 106.

38 Pour une étude détaillée de la représentation de l'extra-muros sur les plans de Jacques de Deventer et la place de cet espace dans la cartographie urbaine du XVI^e siècle, voyez : Dupont et Vannieuwenhuize, « La cartographie des zones suburbaines », 27-50; Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 139-80.

39 Ces chiffres ne concernent par Herve et Wavre qui ne sont pas fortifiés.

40 Koeman, *Geschiedenis van de kartografie*, 121; Danckaert, *Bruxelles*, 15; Heuvel, 'Papieren bolwerken', 68.

41 Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 164-178.

J'ai voulu profiter de cet article pour affiner mon hypothèse en la confrontant à trois nouveaux plans : Aarschot, Bois-le-Duc et Lierre. Ces villes viennent compléter, pour le Brabant, les études de Bruxelles, Louvain et Wavre abordées lors de mes recherches doctorales. Toutes ont été sélectionnées pour leur diversité de fonctions et de tailles mais aussi en tenant compte des informations disponibles à propos du territoire de leur franchise. Car, si la recherche en histoire urbaine s'est largement penchée sur la question des privilèges, celle de l'emprise territoriale de ceux-ci est par contre nettement moins abordée. Des exceptions existent, bien entendu.⁴² Mais même dans ces cas-là, rares sont les historiens à s'être risqués à tracer la franchise sur un plan ou une carte. Ils se limitent généralement à énumérer les villages, hameaux ou autres éléments qui composaient la franchise. Heureusement, la cartographie ancienne permet parfois de pallier ce manque d'informations ou de précisions.

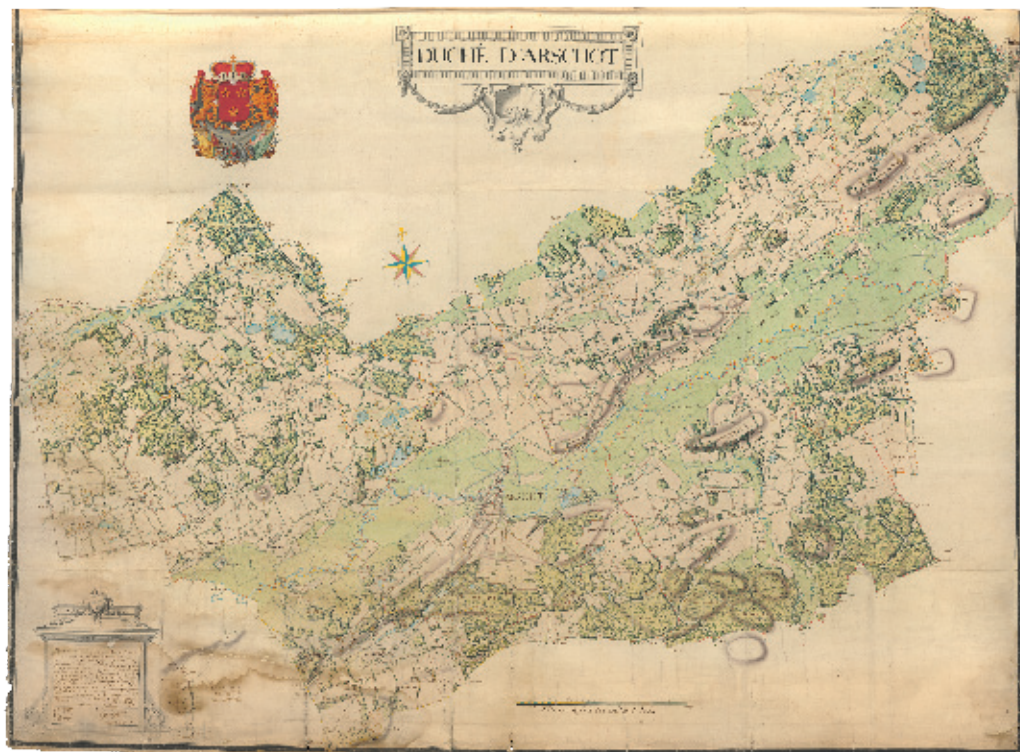
Aarschot

Aarschot illustre parfaitement cet état de fait. L'historiographie s'est essentiellement intéressée aux relations entre ville, pays et seigneurs. En effet, le pays d'Aarschot bénéficie d'un statut particulier. Il est une enclave allodiale au sein du Brabant depuis la fin du XIII^e siècle, élevé au rang de Marquisat par Charles Quint en 1518. L'aspect de la justice et des institutions urbaines est également abordé par les historiens, mais la question d'une franchise et, *a fortiori* de l'étendue de celle-ci reste en retrait.⁴³

Heureusement, un document assez exceptionnel permet de visualiser l'emprise territoriale de la ville sur ses environs immédiats (figure 6). Il s'agit d'une carte manuscrite du duché d'Aarschot réalisée en 1775 par Jan-Baptist Joris (flor. 1750-1779).⁴⁴ Ce dernier était arpenteur juré du duché de Brabant. Entre 1759 et 1775, il dressa, à la demande du duc d'Aarschot Charles-Marie-Raymond d'Arenberg (1721-1778), quatre cartes murales à des fins de prestige. Les trois plus anciennes représentaient chacune une partie du pays d'Aarschot (Heverlee, livrée en 1759, Bierbeek en 1760 et Rotselaar en 1767), tandis que la dernière couvrait l'ensemble du territoire. Orientée au nord, cette carte générale du duché représente à une échelle d'environ 1/5000, la nature des terrains (arables, prés, bruyères et bois), le relief, l'hydrographie ou encore les possessions des Arenberg (marquées « S.A. »). Elle détaille également les bâtiments, allant même jusqu'à préciser par la couleur la nature des matériaux de constructions utilisés (bleu pour l'ardoise, rouge pour les tuiles, brun pour la paille etc.). Enfin, elle indique de manière précise les frontières des quatre baronnies mais aussi, et c'est en ça qu'elle est la plus exceptionnelle, les frontières des villages, tant ceux qui jouissaient d'un banc échevinal que les simples hameaux! Les limites de la juridiction urbaine d'Aarschot sont indiquées par une ligne rouge. Cette ligne relie les différents points de repère qui servaient de marqueurs sur le terrain : bornes, croix ou arbres. À d'autres endroits, elle est tracée de manière totalement artificielle.⁴⁵

Les limites de la franchise urbaine forment une sorte de trapèze dont la base est orientée vers le bas (sud). Afin de comparer les deux documents de manière précise, les versions numérisées du plan de Jacques de Deventer et de la carte de 1775 ont été superposées. Ce travail – sorte de « géoréférencement » – s'est déroulé dans QGIS, à l'aide de 39 points de comparaison répartis en ville et à l'extérieur, à l'emplacement de carrefours.⁴⁶ On le voit, la franchise d'Aarschot est plus grande que le plan de Jacques de Deventer (figure 7). Tout au plus, retrouve-t-on une certaine similitude dans la forme de la franchise et celle du plan. La limite nord-est, est une longue ligne oblique et artificielle sur la carte de 1775. La découpe du coin supérieur droit du plan du XVI^e siècle suit quelque peu cette ligne, mais en reste à distance. Au sud et sud-est, le plan s'interrompt également avant la limite de la franchise,

probablement parce que celle-ci traverse une forêt que de Deventer n'a que partiellement esquissée. Le dessin inachevé suggère que cette forêt occupait toute la zone sud du plan. À l'ouest, c'est la rivière et ses méandres qui marquaient la limite du territoire urbain. Une partie de cette rivière est représentée sur le plan de Jacques de Deventer. Cependant, ce dernier s'arrête précisément à l'endroit où la rivière fait office de frontière de la franchise, juste après avoir tourné pour plonger vers le sud.



6. Duché d'Arschot, 1775, AGR, Archives de famille d'Arenberg. Cartes et plans - T 580 – 2587 (©Archives générales du Royaume).

- 42 En Brabant, il existe par exemple deux études sur Bruxelles et Louvain: Godding, « Impérialisme urbain », 117-138; Van Uytven, 'Imperialisme of zelfverdediging', 7-72.
- 43 C'est le cas par exemple dans : De Fraine, 'Gouvernés et gouvernants', 183; De Fraine, 'Formes et phénomènes de représentation', 45-64; Van Uytven, 'Diest, Aarschot en Zichem', 183-193.
- 44 KBR C&P III 14.647, Jan-Baptist Joris, *Duché d'Arschot*, 1775.
- 45 Van Ermen, Van Autgaerden, *De wandkaarten*, 9-24.
- 46 Quantum GIS Development Team (YEAR). Quantum GIS Geographic Information System. Open Source Geospatial Foundation Project. <http://qgis.osgeo.org>, version 3.20 'Odense' (publication 18/06/2021).



7. Reconstruction de la franchise d'Aarschot à partir du plan de Jacques de Deventer et de la carte de Jan-Baptist Joris. Aerscot, 1558-1572, KBR, CP Ms.



L'hypothèse d'une correspondance entre franchise et cartographie de l'hinterland ne se confirme donc pas dans le cas d'Aarschot, le plan du XVI^e siècle étant plus petit. On peut supposer qu'il y a des raisons matérielles à cela. Le plan permet de s'en rendre compte, Aarschot est une ville relativement petite. Probablement Jacques de Deventer n'aura-t-il pas voulu consacrer beaucoup plus qu'une feuille pour sa cartographie. D'autant que la nature du terrain n'évolue pas fondamentalement au-delà des limites du plan : prairies, champs et forêt.



8. Reconstruction de la franchise de Bois-le-Duc à partir du plan de Jacques de Deventer. ts Hartoghen Bosch, Vucht, 1558<1572, KBR, CP Ms. 22.090 (39) (© KBR).

Bois-le-Duc

Bois-le-Duc est l'une quatre cheffe-villes du duché aux côtés d'Anvers, Bruxelles et Louvain.⁴⁷ Par chance, l'historiographie s'est penchée sur l'étendue géographique de la franchise de la ville. Cependant, il s'agit de considérations générales qui restent au niveau de l'énumération des villages et hameaux qui faisaient partie du territoire urbain. Par ailleurs, je n'ai pas connaissance d'un plan ancien qui aurait pu en retracer les limites.

Lors du quatrième colloque de la *Brabantse Stad*, Jos Coopmans distinguait trois sphères d'influence de Bois-le-Duc sur ses alentours : la Meierij, la vrijdom ou vrijheid et ce qu'il désigne comme une 'functioneel vergrote vrijdom'.⁴⁸ La mairie était ce large territoire pour lequel le droit de Bois-le-Duc servait de modèle et de cour d'appel aux autres villes.⁴⁹ Tant la mairie que ses quatre sous-divisions, les quartiers, sont trop grands pour avoir un lien avec le plan de Jacques de Deventer.

L'étendue de la franchise (la *vrijdom* ou *vrijheid*) a évolué au cours du Moyen Âge et de l'Ancien Régime. Toutefois, dans son état le plus durable, elle englobait les hameaux et villages d'Orthen, Hintham, Den Dungen, Vranckenhofstad et le Reut.⁵⁰ Tous sont représentés sur le plan de Jacques de Deventer, à l'exception de celui de Den Dungen (figure 8). C'est le plus éloigné de la franchise, situé au sud-est de la ville, largement en dehors des limites de la feuille. Pourtant, le plan s'étend vers le sud-ouest. Deux feuilles découpées ont été ajoutées pour suivre dans cette direction une longue route sur pilotis ainsi qu'une rivière – le Dommel. Le tout forme comme une espèce de couloir. La route aboutit d'une part au cloître des Chartreux et au village de Vught et, de l'autre, à la justice de Bois-le-Duc figurée par une potence et trois roues. Deux moulins à vent et différents bâtiments schématiques sont également représentés.

La délimitation de la franchise de Bois-le-Duc vers le sud a posé des problèmes et, ce, jusqu'à la fin de l'Ancien Régime. Différents accords furent scellés entre la ville et Vught dans la deuxième partie du XIV^e siècle (1367 et 1374) pour tenter de départager les terrains situés à cet endroit. Cependant, Vught ne dépendait pas du territoire de Bois-le-Duc. Au début du XV^e siècle (en 1419) la franchise fut étendue en direction de ce village pour contrer la concurrence économique qu'il représentait pour la ville. Les nouvelles limites englobèrent la digue du Vughterdijk, les rues basses et un moulin ; autant d'éléments que l'on retrouve dessinés par Jacques de Deventer.⁵¹ Le plan s'étend donc de manière à englober cette partie du territoire dont la délimitation a pu être problématique. De Vught, il dresse une représentation qui tient plus du symbole que de la réelle description topographique détaillée. Le village est évoqué par le biais d'une église, entourée de bâtiments schématisés. Une parabole utilisée par le cartographe dans d'autres plans pour indiquer la présence d'une localité sans la détailler.⁵² Ce qui semble également attirer l'attention de Jacques de Deventer à cet endroit, c'est la rivière Dommel et la justice de Bois-le-Duc, élément le plus méridional représenté sur le plan.

47 Van Uytven et Bruneel, *Histoire du Brabant*, 241.

48 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 73-116.

49 Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 194-196.

50 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 75.

51 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 77 et 78. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 193; Jacobs, 'Justitie en politie', 16.

52 C'est le cas pour le village d'Hornu sur le plan de Saint-Ghislain notamment. BNE RES/207, fol°17, Jacob van Deventer, *St Gislain*, in [Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte II].

En 1499, le territoire de Bois-le-Duc est élargi pour une durée de dix ans de manière à englober Vught, Cromvoirt, Berlicum et Rosmalen. C'est la franchise fonctionnelle désignée par Jos Coopmans. Une série d'obligations sont imposées à ces localités, principalement sur le plan économique. Cette extension fut plusieurs fois renouvelée au cours du XVI^e siècle.⁵³ Aucun de ces villages – à l'exception de l'évocation de Vught – n'est repris sur le plan de Deventer. Cette franchise fonctionnelle à orientation économique ne semble donc pas avoir influencé le cartographe. Jacques de Deventer fait le choix de suivre la franchise dans ce qu'elle a de plus durable, en omettant cependant Den Dungen. Ce village est le plus excentré. Son absence s'explique probablement par des raisons matérielles, imposées par les dimensions du papier et du futur atlas, ainsi que la solidité du document.

Lierre

Lierre est l'un des plus anciens *oppida* du Brabant. Son développement au cours du XII^e siècle et le début du XIII^e siècle doit beaucoup à l'initiative des ducs de Brabant. La ville reçoit en tout cas à cette période différents attributs urbains. En 1244, le doyen de la paroisse de Saint-Gommaire (dont dépend Lierre), l'intendant du duc de Brabant et le margrave d'Anvers s'accordent pour donner un échevinage à la ville. Les échevins exercent la justice pénale et civile sur un territoire s'étendant à la ville et à un cercle établi à 500 mètres environ de celle-ci appelée le *Kuip*. Une deuxième juridiction, le *Bijvang*, existe également. Elle est liée à Lierre, notamment parce que trois de ses échevins sont issus de l'échevinage urbain. Elle englobe les hameaux de Lachenen, Hagebroek, De Mijke et les villages de Emblem, Bevel, Kessel et Nijlen.⁵⁴ Ce *Bijvang* est donc nettement plus vaste que le plan de Jacques de Deventer.

On le voit, l'étendue de la franchise de Lierre est encore connue des historiens actuels. Il existe également un plan qui retrace de manière précise les limites de ce territoire. Ce document fut dressé en 1777 par l'arpenteur juré anversoïse Peter Stijnen. Le texte qui accompagne le plan nous apprend qu'il a été réalisé à la demande du conseil de la ville et de ses propriétaires.⁵⁵ Il s'agit d'un document foncier, indiquant les différentes parcelles des terrains non construits dans le *Kuip* et en marge de l'*intra-muros* (figure 9). Les parcelles comportent des numéros de renvoi vers le livre qui accompagne le plan.⁵⁶ Outre le parcellaire, le plan renseigne pour la ville et ses alentours immédiats l'hydrographie, les rues et chemins, tandis que les portes de la ville, les édifices civils et religieux et les moulins sont représentés en vue-perspective avec le toit bleu et la façade en rouge (blanc pour les moulins à vent) – exactement comme le faisait Jacques de Deventer deux cents ans plus tôt. Deux copies de ce plan existent. La première, qui est la plus "ancienne" est conservée aux archives de Lierre et signée du 14 mars 1777.⁵⁷ C'est celle-ci qui a été utilisée pour cet article. L'autre, datée du 15 janvier 1778, se trouve dans une collection privée.⁵⁸ Il y a quelques différences entre les deux versions, mais elles restent minimes. L'agencement varie quelque peu également, notamment dans le texte d'accompagnement.



9. Caerte figuratief van de Landen [...] binnen de Cuijpe der Stad Lier, 1777, Bron: Archief Lier – www.kempens erfgoed.be, Peter Stijnen, 1778, SLI001014629.

Quoique largement postérieur à Jacques de Deventer, ce plan du XVIII^e siècle permet de retracer la frontière du *Kuip*. En effet, l'historiographie indique que ce territoire n'a pas fondamentalement évolué entre le Moyen Âge et 1795, lorsque les droits urbains furent supprimés.⁵⁹ On le voit sur le document, ces limites du *Kuip* suivent généralement des éléments du paysage tels que l'hydrographie ou les routes. À d'autres endroits, elles sont plus abstraites et forment une ligne droite reliée par des bornes en pierres bleues ou en bois – *pael* sur le document cartographique. Ces bornes servaient à démarquer le *Kuip* du *Bijvang* dans le paysage et étaient régulièrement entretenues et remplacées.⁶⁰

53 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 81-82; Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch*, 49; Kuijer, 's-Hertogenbosch', 194.

54 Aerts et van der Wee, *Geschiedenis van Lier*, 63-67.

55 '[...] ten Verseek [sic] ende Designatie van de heeren Schoutett Burgmester Schepenen ende de Raed der Stad Lier ende Mede ter Designatie van de particulierste propriëtarissen ende gebrijkers der selve Landen en gronden van Ervan [...]' Archief Lier, SLI001014629, Peter Stijnen, *Caerte figuratief van de Landen [...] binnen de Cuijpe der Stad Lier*, 1777.

56 '[...] als in den boek relatief tot dese caerte met de n° 1.2.3. &a beneffens de namen der propriëtarissen ende gebruijkers Staet aangewezen [...]' Archief Lier, SLI001014629, Peter Stijnen, *Caerte figuratief van de Landen [...] binnen de Cuijpe der Stad Lier*, 1777.

57 Archief Lier, SLI001014629, Peter Stijnen, *Caerte figuratief van de Landen [...] binnen de Cuijpe der Stad Lier*, 1777.

58 Cette copie a été reproduite dans : Breugelmans, Ceulemans, et Coenen, *Lier*, 44-45.

59 Breugelmans, Ceulemans, et Coenen, *Lier*, 13.

60 Aerts et Van der Wee, *Geschiedenis van Lier*, 64.

Comme pour Aarschot, les versions numériques des plans de Stijnen et de de Deventer ont été superposées. Ceci s'est fait par le biais de 27 points répartis en ville et dans les environs. Les concordances entre la frontière du *Kuip* et les limites de la cartographie de Jacques de Deventer sont frappantes (figure 10). Le dessin de ce dernier s'estompe et se fait plus vague une fois qu'il dépasse les limites de la franchise. Au-delà, de larges pans de la feuille sont même laissés blancs, vides de toute information. Il y a, cependant, quatre exceptions. Vers le nord et vers le sud, le cartographe a suivi la rivière Nèthe et représente les villages de Anderstadt (Sud) et Lipe ainsi que l'abbaye de Nazareth (Nord). Au nord-est, le plan suit la Grande Nèthe, tandis qu'à l'ouest, il représente une route jusqu'à atteindre une potence et des roues de justice. Comme à Bois-le-Duc, Jacques de Deventer a poursuivi son arpentage jusqu'à atteindre l'emplacement de la justice. Quant aux trois autres extensions, elles servent à représenter l'hydrographie ainsi que les deux villages et l'abbaye de Nazareth. L'extension vers le nord-est suggère que ce serait plutôt l'hydrographie qui est l'objet principal de l'attention du cartographe. En effet, on n'y retrouve aucune autre information topographique en dehors de la rivière. L'hydrographie joue un rôle important à Lierre où Petite et Grande Nèthe se rencontrent pour former la Nèthe.



10. Reconstruction de la franchise de Lierre à partir des plans de Jacques de Deventer et de Peter Stijnen. Lier, Lipe, Anderstadt, 1558-1572, KBR, CP, Ms. 22.090 (48) (© KBR).

Ces trois exemples, s'ajoutent à ceux de Bruxelles, Louvain et Wavre et portent à six le nombre de plans brabançons pour lesquels l'hypothèse de la franchise a été analysée.⁶¹ Certaines tendances se dégagent et permettent de mieux comprendre les logiques qui sous-tendent l'organisation de la cartographie de l'*extra-muros* chez Jacques de Deventer. Ainsi la franchise a clairement influencé le cartographe dans quatre des six localités. À Lierre, comme à Bruxelles, il a suivi "à la ligne" le territoire urbain et le dessin y épouse la délimitation de la franchise. À Bois-le-Duc, comme il l'avait fait pour Louvain, c'est plus un relevé des villages et hameaux qui composent la juridiction qui sont repris sur le plan.

Cependant, même dans ces cas, Jacques de Deventer s'écarte parfois de la franchise. D'abord parce que le territoire de celle-ci peut être source d'incertitude, même à l'époque où elle est pleinement effective. Ainsi, la démarcation entre Bois-le-Duc et Vught reste source de conflits et de négociations. Le cartographe décide donc d'indiquer la présence de ce village, sans en faire une description topographique complète. Une frontière incertaine, c'est ce que l'on retrouve également au sud de Louvain. Le cartographe n'a indiqué que Heverlee sur son plan, omettant Oud-Heverlee et Egenhoven. Ces trois villages n'ont intégré le territoire louvaniste qu'à la suite de leur confiscation à la famille de Croÿ par Charles le Téméraire en 1469. Cependant, à la fin du XVe siècle, la famille récupère ses droits et la ville n'use par la suite qu'avec précaution de son pouvoir sur ces localités. Des tensions existent également avec les abbayes de Park et Vlierbeek, dont une partie seulement du territoire ressort de Louvain.⁶² Jacques de Deventer les représente pourtant, comme il représente d'ailleurs d'autres abbayes situées à l'extérieur du territoire urbain. C'est le cas pour l'abbaye de Nazareth à Lierre ou de Dielegem à Bruxelles. À Wavre, où aucune information à propos de la délimitation d'un territoire urbain n'avait pu être retrouvée (et la comparaison avec un dénombrement de foyers de 1598 n'avait pas donné de résultats probants), c'est le prieuré de Basse-Wavre qui est représenté à l'extrémité supérieure du plan. Or, une partie de ces abbayes au moins joua un rôle dans l'organisation administrative du Brabant, Dielegem, Park et Vlierbeek faisant partie des représentants du clergé au sein des États du duché.⁶³ Ceci indique que, au-delà de la franchise, d'autres éléments ont influencé Jacques de Deventer, comme la présence d'institutions religieuses importantes dans les environs d'une ville qu'il arpente.

Les installations de justice comme les roues et potences ont également retenu l'attention du cartographe. À Lierre, comme à Bois-le-Duc, il a clairement poursuivi ses relevés de manière à pouvoir inclure ces éléments à son plan, en rupture parfois avec la continuité de la représentation. Ces éléments sont bien entendu directement liés à la question des privilèges urbains examinés jusqu'ici. Cependant, dans un contexte de recrudescence des sanctions corporelles, ce sont également des points de repères qui marquent le paysage et les voyageurs qui arpentent les routes, comme le fit Jacques de Deventer.⁶⁴

Autre constat : l'hydrographie est une composante importante supplémentaire de la cartographie de l'hinterland. Tout le pan méridional de la représentation de Bois-le-Duc sert notamment à représenter le Dommel. À Lierre, les cours des deux Nèthes à l'extérieur de la ville sont particulièrement bien détaillés, même une fois franchies les limites du *Kuip*. À Wavre, c'est la Dyle qui serpente entre ville et prieuré.

61 Pour l'analyse de ces plans, voyez: Dupont, *Cartographie et pouvoir*, 170-173.

62 Van Uytven, 'Imperialisme of zelfverdediging', 7-10.

63 Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché*, 435.

64 Muchembled, *Le temps des supplices*.

Certainement, la délimitation des plans est-elle influencée par des aspects matériels ainsi qu'un rapport de proportionnalité entre les tailles de la ville, de la franchise et du document. Trop vaste pour être contenue sur une seule feuille, la juridiction urbaine d'une petite ville comme Aarschot n'est pas complètement cartographiée par Jacques de Deventer. Tout comme ce dernier omet Den Dungen à Bois-le-Duc ou Forest à Bruxelles.

La théorie des franchises permet également de comprendre les « silences » des plans de Jacques de Deventer sur la topographie de certains lieux pourtant englobés par les feuilles qui composent les différents documents. Ainsi, Vught n'est que symbolisé. À Lierre, le papier reste blanc au-delà du rayon formé par le *Kuip* – sauf pour les exceptions qui viennent d'être rappelées ci-dessus. Un constat que je faisais aussi à Bruxelles où les blancs hors-franchises cachent des villages comme Evere ou Vleurgat.

C'est visiblement l'aspect juridique plus qu'économique qui a intéressé le cartographe dans la délimitation de sa cartographie. Là où une différence de territoires entre privilèges juridiques et économiques existe, ce sont les premiers qui ont prévalu. La franchise fonctionnelle de Bois-le-Duc, contenant des prérogatives essentiellement économiques, n'est pas cartographiée. Bruxelles et Louvain ont deux territoires *extra-muros* : la franchise dont il a été question jusqu'ici, et la banlieue. Bien qu'il y ait eu des confusions entre les deux, même dans les sources du XVI^e siècle, la dernière a plutôt trait aux questions financières, fiscales et productives. Or, dans les deux villes, la banlieue est beaucoup plus étendue que le plan dressé par Jacques de Deventer.⁶⁵ Je constatais déjà ailleurs le caractère en retrait de la dimension économique de la ville. Les plans font la part belle à la description des communautés politiques et religieuses de la ville qu'ils mettent en exergue, alors que la composante économique reste en retrait. Finalement, seuls les moulins témoignent timidement de cet aspect. Ce constat se confirme aussi dans la représentation de l'hinterland.⁶⁶

Qui, de Philippe II ou de Jacques de Deventer, serait à l'origine de cette vision de l'hinterland ? Malheureusement, les sources manquent pour trancher cette question. À noter que la mission, telle que résumée dans l'ordre de paiement émis par le roi, contient quelques indications à ce propos. Celui-ci demande au cartographe de « [...] visiter, mesurer et dessigner toutes les villes de pardeçà, aussy les rivières et villaiges voisins, semblablement les passaiges ou distroictz des frontières [...] ».⁶⁷ Il est donc explicitement demandé de cartographier non seulement les villes mais aussi les alentours. Et l'hydrographie joue un rôle prépondérant dans la représentation de cet espace, nous l'avons vu. Quant à l'expression des passages et détroits des frontières, elle a été discutée par l'historiographie. Elle est tantôt interprétée comme la demande de figurer les places-fortes aux frontières – et désigne donc une série précise de localités auxquelles Jacques de Deventer devra s'intéresser.⁶⁸ Par d'autres, elle est plutôt perçue comme désignant les voies d'accès à la ville.⁶⁹ Il se pourrait finalement qu'il s'agisse d'une trace de l'intérêt du commanditaire pour les questions de juridiction *extra-muros*. Plus encore qu'une préoccupation royale, il me semble qu'il faut d'abord y voir l'influence de Jacques de Deventer et sa vision institutionnelle de la topographie. Les franchises urbaines sont bien connues des autorités locales, il peut donc se les faire expliquer aisément. Il s'agit de points de repère assez facilement identifiables, qui donnent un cadre à l'arpentage des « rivières et villaiges voisins ».

Conclusions

Le Brabant dans l'atlas de Jacques de Deventer est finalement d'abord la composante d'un ensemble plus vaste : le territoire des Pays-Bas dirigés par Philippe II. La perspective offerte au souverain sur ce duché est évidemment influencée par la vision du cartographe. Dans la première partie de sa carrière, ce dernier développe une interprétation institutionnelle de la topographie. Cela se constate dès ses débuts, avec sa carte du Brabant. Une conception de la topographie qu'il n'est pas le seul à avoir, puisqu'elle se retrouve aussi chez Gilles van der Hecken. Au même moment, deux personnes, appartenant pourtant à des milieux différents (l'un religieux, l'autre cartographique), dressent deux documents influencés par la structure administrative du Brabant.

Cette vision continue d'influencer Jacques de Deventer dans sa dernière œuvre. L'atlas, comme la carte du duché, constituent peut-être une énumération des villes prenant part à l'organisation politique des différentes provinces des Pays-Bas, organisation parfois difficile à discerner aujourd'hui. Cette conception se constate encore dans l'arpentage et la représentation des alentours des villes. Périphérie comme centre sont vus au travers du prisme de la communauté politique urbaine. La dimension judiciaire a manifestement joué un rôle dans le travail de Jacques de Deventer, que ce soit en reprenant les limites des franchises – lorsqu'elles existent – ou l'indication des installations de justice telles que les potences et roues. Or, que sont les franchises, sinon l'extension de la communauté urbaine en dehors des murs de la ville ? À ce propos, les plans pourraient venir appuyer une analyse plus systématique de la dimension spatiale des privilèges urbains, bien souvent négligée par l'historiographie jusqu'ici. Car une étude des juridictions doit s'intéresser tout autant à la question de la répartition des droits qu'aux aspects territoriaux auxquels ils sont étroitement liés.

Au-delà, on note aussi une attention particulière pour la figuration des cours d'eau principaux ou encore l'indication de certaines institutions religieuses influentes installées dans les environs. Bien entendu, des questions pratiques et matérielles régissent aussi la cartographie de cet espace, dont l'ampleur peut dépendre de l'importance de la ville et des formats du papier utilisé par le cartographe.

L'atlas offre aux plus hautes instances politiques une perspective sur les Pays-Bas qui n'est pas tant influencée par des questions militaires que politiques. Les plans utilisent certains codes de l'identité urbaine et provinciale : statuts au sein des États et franchise. Pour autant, ces codes sont retravaillés et intégrés dans un atlas au rendu très homogènes, de sorte que ces particularités urbaines sont quelques peu gommées. Une collection de portraits urbains homogènes accentue l'idée d'une identité commune; les plans ne montrent pas chaque ville comme unique, mais plutôt comme une composante d'un tout vaste et homogène : le territoire de Philippe II aux Pays-Bas.

65 Van Uytven, 'Imperialisme of zelfverdediging', 15-19; Godding, « La ville et ses alentours », 111; Godding, « Impérialisme urbain ».

66 Dupont, Cartographie et pouvoir, 195-99.

67 Van 't Hoff, *Jacob van Deventer*, 36.

68 Ruelens et Ouverleaux, *Atlas des villes de la Belgique*; Van 't Hoff, *Jacob van Deventer*, 18.

69 Wieder, 'Nederlandsche historisch-geographische documenten', 154.

Abréviations

- AGR : Archives générales du Royaume, Bruxelles
 BNE : Biblioteca nacional de España, Madrid
 C&P : Cartes et Plans (Bibliothèque royale de Belgique, Bruxelles)
 KBR : Bibliothèque royale de Belgique, Bruxelles

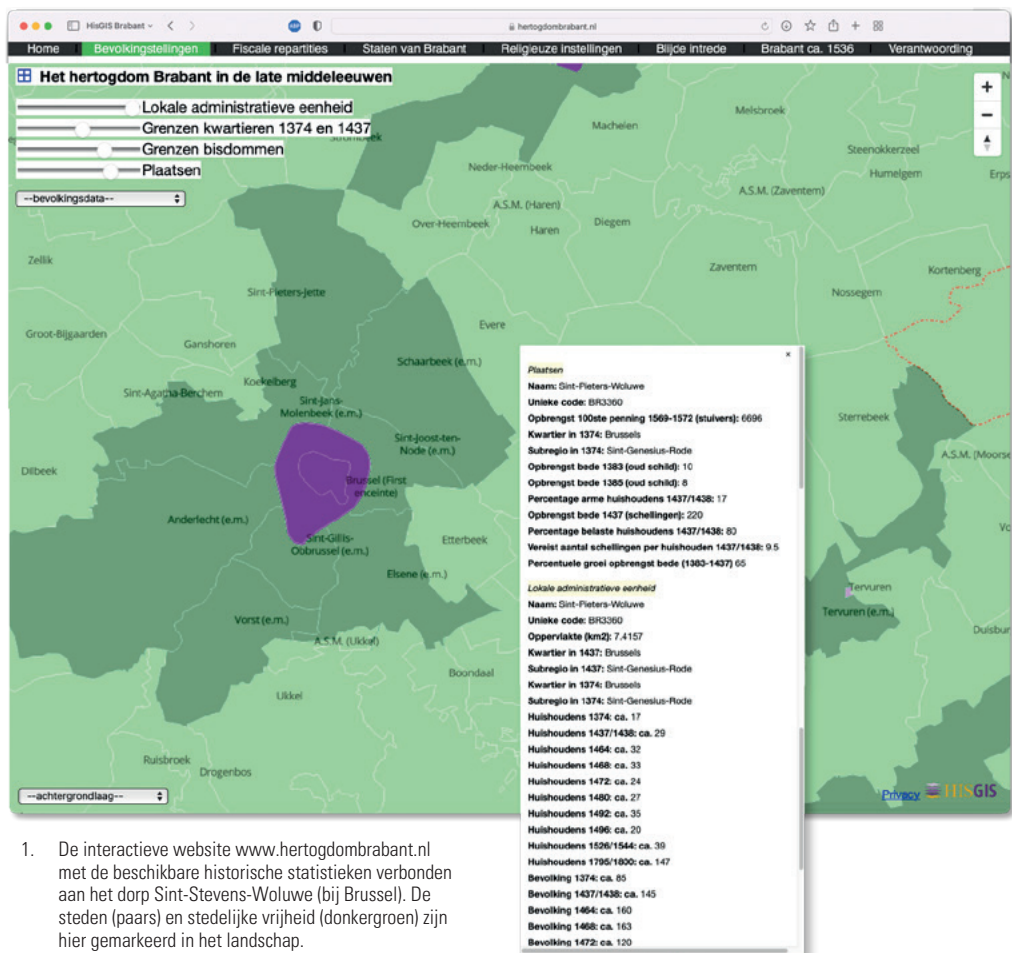
Archives

- AGR, Archives Arenberg - T 580 – 2587, Joris, Jan-Baptist. *Duché d'Arschot* 1775.
 BNE : RES/200, Deventer, Jacob van, [*Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte III*] [1558-1575].
 BNE : RES/207, Deventer, Jacob van, [*Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte II*] [1558-1575].
 KBR C&P : Ms. 22.090, Deventer, Jacob van, [*Atlas des villes des Pays-Bas. 73 places levées entre 1550 et 1565 sur les ordres de Charles Quint et de Philippe II*] [1558 < 1575].
 KBR C&P : III 14.647, Deventer, Jacob van, *Ducatus Brabantiae*, Anvers: gheprint by (my) Arnout Nicolai figuers(ny)der (op) de Lombarde veste, 1558.
 KBR, Manuscrits, ms 2088-2098, f° 87 v°, Van der Hecken, Gilles [*Carte manuscrite du duché de Brabant*] [ca 1536].
 Stadsarchief Lier, SLI001014629, Stijnen, Peter. *Caerte figuratief van de Landen [...] binnen de Cuijpe der Stad Lier* 14 mars 1777.

Bibliographie

- Aerts, E. et Van der Wee, H. *Geschiedenis van Lier: welvaart en samenleving van het ontstaan van de stad tot de Eerste Wereldoorlog* Deuxième édition (Lierre 2019).
- Ahlers, W. 'Jacob van Deventer, en nieuwe vragen', *Caert-Thresoor* XXXIII, no 3 (2004) 59-64.
- Arnould, M.-A., *Les dénombrements de foyers dans le Comté de Hainaut (XIVe-XVIIe siècle)* (Bruxelles 1956).
- Boffa, S. « La première carte manuscrite du duché de Brabant (c. 1535) », *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89, no 1 (2011) 95-109.
- Breugelmans, K., Ceulemans, L. et Coenen, L. (éd). *Lier. Historische stedenatlas van België* (Bruxelles 1990).
- Camps, H. P. H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsoverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad. Vierde Colloquium. Brussel 29-30 maart 1974* LVIII, no 1-2 (1975) 73-116.
- Damen, M., 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw' in : M. Damen et L. Sicking, ed., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139-158.
- Danckaert, L., *Bruxelles : cinq siècles de cartographie* (Tielt, Knokke 1989).
- De Fraine, P. « Gouvernés et gouvernants au pays et duché d'Aerschot », *Anciens Pays et Assemblées d'Etats* XXXIII (1965) 181-94.
- De Fraine, P. « Formes et phénomènes de représentation et de délégation dans l'ancien pays et duché d'Aerschot », *Anciens Pays et Assemblées d'Etats* XXXIX (1966) 45-64.
- De Smet, A. « Jacques de Deventer » in : *Nouvelle Biographie Nationale*, 1 (1988), 30-38.
- Dupont, C. *Cartographie et pouvoir au XVIe siècle : l'atlas de Jacques de Deventer* Terratum orbis 16 (Turnhout 2019).
- Dupont, C. et Vannieuwenhuyze, B., « La cartographie des zones suburbaines sur les plans de villes de Jacques de Deventer (milieu du XVIIe siècle) » in : M. Uhrmacher et G. Thewes, ed, *Extra muros – Vorstädtische Räume in Spätmittelalter und früher Neuzeit / Espaces suburbains au bas Moyen Âge et à l'époque moderne. Actes du colloque organisé à l'Université de Luxembourg du 20 au 22 février 2013* Städteforschung Reihe A: Darstellungen 91 (Cologne, Weimar, Vienne 2019) 27-50.
- Franssen, M., 'Ducatus Brabantiae uit de plomp getrokken? Enkele notities bij de ontdekking van een onbekende variant van de kaart van Brabant door Jacob van Deventer', *Caert-Thresoor* XXV, no 4 (2006) 91-98.
- Franssen, M., 'Ducatus Brabantiae boven water? Een onbekende kaart van Jacob van Deventer', *Brabants Heem* 59 (2007) 92-105.
- Gilissen, J., « Les Etats généraux des pays de par-deçà (1464-1632) », *Anciens pays et assemblées d'états* XXXIII (1965) 261-321.

- Godding, P., « Impérialisme urbain ou auto-défense: Le cas de Bruxelles (12e-18e siècles) ». *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad. Vierde Colloquium. Brussel 29-30 maart 1974* LVIII, no 1-2 (1975) 117-38.
- Godding, P., « La ville et ses alentours : rapports juridiques » in : J. Stengers et A. Smolar-Meynart, *La région de Bruxelles : des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui* (Bruxelles 1989) 110-117.
- Heere, E., P. van der Krogt, F. Ormeling et M. Storms, 'De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28, no 4 (2010) 140-45.
- Heuvel, Ch. van den., 'Papiere bolwercken' : de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen (Alphen aan den Rijn 1991).
- Jacobs, B. Ch. M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629: de bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (doctoraalscriptie Katholieke Hogeschool Tilburg 1986)
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland: zes eeuwen land- en zeekarten en stadsplattegronden* (Alphen aan den Rijn 1983).
- Koeman, C., *Gewestkaarten van de Nederlanden door J. van Deventer 1536-1545* (Alphen aan den Rijn 1994).
- Krogt, P. van der, 'Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens "landen van herwärts overe"?', *Caert-Thresoor* XXV, no 4 (2006) 116-20.
- Krogt, P. van der, J. van der Plas, J.C. Visser, C. et Koeman, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer* (Alphen aan den Rijn 1992).
- Kuijper, P. Th. J. 's-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant: ca. 1185-1629 (Zwolle; 's-Hertogenbosch 2000).
- Martens, P., *Militaire architectuur en vestingoorlog in de Nederlanden tijdens het regentschap van Maria van Hongarije (1531-1555). De ontwikkeling van de gebastioneerde vestingbouw* (doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Leuven 2009).
- Meurer, P., 'Jacob van Deventer (ca. 1500–1575) und die Frühzeit der zeichnerischen Triangulation', *Nachrichten aus dem karten- und Vermessungswesen* 1 (1985) 15-23.
- Muchembled, R., *Le temps des supplices : de l'obéissance sous les rois absolus : XVe-XVIIIe siècle* (Paris 1992).
- Ockeleij, J., 'De West-Brabantse vrijheden: Asse, Gaasbeek, Kapelle-op-den-Bos en Merchtem', *Eigen Schoon en de Brabander* 97 (2014) 523-564.
- Parker, G., *The Dutch revolt* (Melbourne, Londres, Baltimore 1979).
- Ruelens, Ch., É. Ouverleaux, *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle* (Bruxelles 1884-1924).
- Rutte, R., B. Vannieuwenhuyze, Y. Van Mil, *Stedenatlas Jacob van Deventer: 226 stadsplattegronden uit 1545-1575 - schakels tussen verleden en heden* (Bussum, Tiel, 2018).
- Uyttebrouck, A. *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Âge : (1355-1430)* (Bruxelles 1975).
- Van Ermen, E., H. Van Autgaerden, *De wandkaarten van het hertogdom Aarschot 1759-1775*. Cartografische bronnen voor de geschiedenis van het Vlaamse landschap (Bruxelles 1998).
- Van 't Hoff, B. *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf* (Den Haag 1953).
- Van Uytven, R. 'Diest, Aarschot en Zichem: de Demeersterden en hun heren vóór het einde van de zestiende eeuw' in : Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans, B.C.M. Jacobs, *De heerlijke stad: achtste colloquium « De Brabantse stad », Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987*. Brabantse rechtshistorische reeks 3. (Assen, Maastricht 1988) 183-193.
- Van Uytven, R., 'Imperialisme of zelfverdediging. De extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven', *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad vierde Colloquium, Brussel, 29-30 maart 1974* LVIII, no 1-2 (1975) 7-72.
- Van Uytven, R., Cl. Bruneel, ed., *Histoire du Brabant du duché à nos jours* (Zwolle 2004).
- Visser, J. C. 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer' in : F.J. Bakker, *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond: spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983* (Alphen aan den Rijn 1984) 29-38.
- Wieder, F. C., 'Nederlandsche historisch-geographische documenten in Spanje: uitkomsten van twee maanden onderzoek', *Tijdschrift Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2de serie, no 32 (1915) 1-187.



1. De interactieve website www.hertogdombrabant.nl met de beschikbare historische statistieken verbonden aan het dorp Sint-Stevens-Woluwe (bij Brussel). De steden (paars) en stedelijke vrijheid (donkergroen) zijn hier gemarkeerd in het landschap.

Middeleeuws Brabant online

Website: <https://hertogdombrabant.nl/>

Datasets: <https://hdl.handle.net/10622/UOKBYL>

Een goede kaart is onmisbaar voor het verwerven en verwerken van historische kennis. Hij biedt de gebruiker in één opslag een overzicht van de geografische ligging van behandelde plaatsen, het liefst in hun historische context. Op deze manier is een kaart een uitnodiging aan de lezer om dwarsverbanden tussen plaatsen, personen en gebeurtenissen te leggen. Toch kent de standaard verschijningsvorm van een kaart, in druk of als online afbeelding, ook zo zijn beperkingen. Juist het leggen van dwarsverbanden wordt bemoeilijkt door het gebrek aan interactie met de alternatieve bronnen van (geografische) kennis. Ook voor de ruimtelijke analyse van de gegevens die aan een kaart ten grondslag liggen biedt een gedrukte, statische kaart weinig tot geen soelaas.

Die bewegingsvrijheid wordt wel geboden door GIS. GIS, Geografisch Informatie Systeem, is een verzamelterm voor digitale kaartsystemen en de bijbehorende software om digitale kaarten te produceren, de gegevens die aan die kaarten zijn verbonden te analyseren en waar nodig te visualiseren. Vooral de mogelijkheid om verschillende informatielagen – bijvoorbeeld over grondgebruik, archeologische vondsten, nabijheid transportwegen – met elkaar te verbinden is een enorme meerwaarde van GIS. Daar staat tegenover dat de gebruiker enige moeite moet doen om zich GIS-software eigen te maken. Zelfs al is die leercurve minder steil dan dikwijls wordt gedacht.¹

Om aan zo veel mogelijk typen gebruikers de mogelijkheid te bieden het hertogdom Brabant (Afbeelding 2), een van de meest centrale en dichtbevolkte territoria in de middeleeuwse Nederlanden, in detail te verkennen, is gekozen voor een combinatie van de klassieke visualisatievorm, de kaart, en historisch GIS. De kern daarvan vormt de website www.hertogdombrabant.nl, die aan een breed publiek – ook onderzoekers – een interactieve omgeving biedt om een digitale GIS-kaart van het hertogdom tot in detail te verkennen, zonder dat ervaring met GIS-software zelf vereist is. Voor onderzoekers die gevorderde ruimtelijke analyses willen uitvoeren zijn alle achterliggende GIS- en databestanden vrij toegankelijk te gebruiken, zolang het resultaat ook zelf weer op dezelfde wijze wordt gedeeld met anderen.²

Het initiatief voor de website is voortgekomen uit het door Mario Damen (Universiteit van Amsterdam) geleide onderzoeksproject *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant*, dat is gefinancierd door NWO.³ De uitvoering is in handen geweest van de Fryske Akademy. De digitale basiskaart zelf komt uit de koker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), waar aan de ontwikkeling van een historisch GIS voor middeleeuwse en vroegmoderne lokale grenzen in de hele Nederlanden

1 Een uitstekende en praktisch gedreven inleiding op GIS, in dit geval gericht op het veel gebruikte *open source* softwarepakket QGIS, biedt de website <https://www.qgistutorials.com/nl/>.

2 Stapel, 'Duchy of Brabant GIS Collection'.

3 <https://www.nwo.nl/projecten/360-50-100-0>



2. De basiskaart van het hertogdom Brabant, zoals deze ook op www.hertogdombrabant.nl – in interactieve vorm – wordt aangeboden. (Bron: Oostindiër en Stapel, 'Demographic Shifts')

wordt gewerkt.⁴ Daarbij is eveneens aansluiting gezocht bij het aan het IISG uitgevoerde NWO-project *(Re)counting the Uncounted. Replication and Contextualisation of Premodern Population Estimates in the Netherlands and Belgium (1350-1800)*.⁵ Het doel van dit project is om eerder uitgevoerde bevolkingsschattingen te repliceren, waarbij de originele, niet-geaggregeerde bronnen die ten grondslag liggen aan die schattingen (haardtellingen, communicantentellingen, etc.) worden gekoppeld aan de eerdergenoemde historische GIS-kaarten.

De website biedt momenteel een aantal interactieve thematische kaarten aan. Een viertal thema's maakt gebruik van de basiskaart van het hele hertogdom, die grenzen op het niveau van de dorpen, steden, kwartieren en andere administratieve eenheden en ook van bisdommen aanbiedt (Afbeelding 1). Het gaat om bevolkingsschattingen voor verschillende jaren tussen 1374 en 1526 alsmede 1795/1800 (op basis van met name haardtellingen en enkele extrapolaties), fiscale repartities (de verdeling van de belastingen over de steden en dorpen van het hertogdom), percentages 'arme' huishoudens (Afbeelding 3), de herkomst van de leden van de Staten van Brabant, en de plaatsbepaling van religieuze instellingen zoals kloosters. Een vijfde thema focust op de route van de zogenoemde Blijde Intrede van hertog Maximiliaan van Oostenrijk in Antwerpen (1478): de ceremoniële huldiging van de vorst door de onderdanen van de stad waarbij verschillende *tableaux vivants* doorheen de stad werden aangedaan. Een zesde thema focust op de oudst bewaarde 'kaart' van het hertogdom: een pentekening uit ca. 1536, geïnspireerd op het klassieke T-O model voor middeleeuwse kaarten: een cirkelvormige kaart met daarin de drie bekende continenten, geordend in de vorm van een T (Azië boven, Europa linksonder, Afrika rechtsonder, Jeruzalem in het midden).

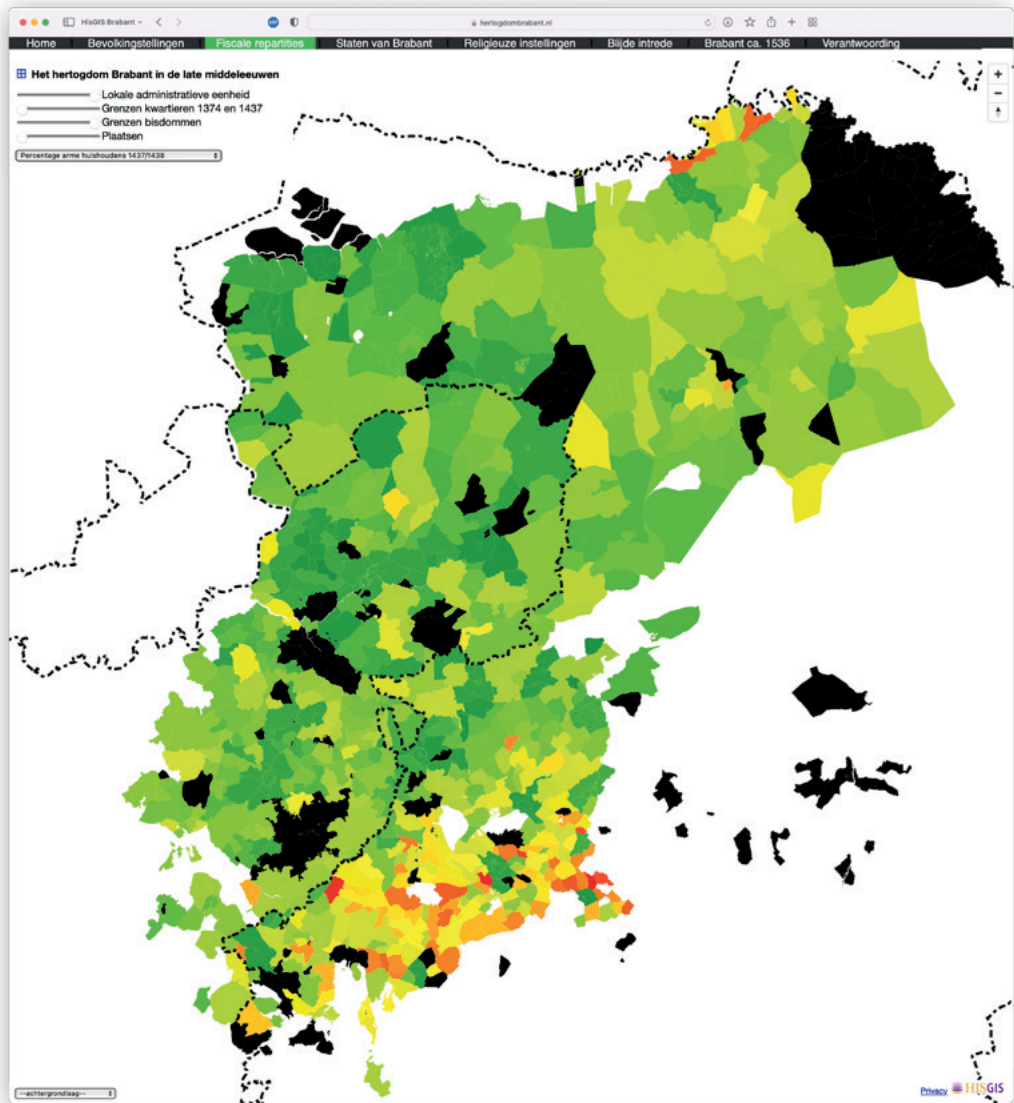
Elk van de thema's wordt uitvoerig op de website ingeleid en is voorzien van een eigen legenda, schuifbalken waarmee bepaalde visuele lagen aan en uit kunnen worden gezet en een zogenaamd 'drop-down-menu' waarmee verschillende statistieken kunnen worden gevisualiseerd. Tot slot is het mogelijk om te kiezen voor een neutrale achtergrond, een gegeoreferente versie van de gewestelijke kaart van Jacob van Deventer uit 1536 (bewaard gebleven in een kopie uit 1560), of de kaart van het Koninkrijk der Nederlanden in 1816.

Uiteindelijk willen we met deze website gebruikers inspireren om hun eigen dwarsverbanden in de Brabantse geschiedenis te leggen. Bijvoorbeeld door de eigen directe omgeving te verbinden met de geschiedenis van het hertogdom als geheel. Of door eigen (geografische) datasets te koppelen aan de onderliggende GIS-bestanden. Ideeën om de website te verrijken met aanvullende thematische kaarten zijn meer dan welkom. Zij kunnen bij ondergetekende, of een van de andere makers van de website worden voorgelegd.

Deze publicatie maakt deel uit van de projecten *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant* (met projectnummer 360-50-100) van het onderzoeksprogramma Vrije Competitie en *(Re)counting the uncounted. Replication and Contextualisation of Dutch and Belgian Premodern Population Estimates (1350-1800)* (met projectnummer 401.19.038) van het onderzoeksprogramma Replicatiestudies die (mede) zijn gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

4 Stapel, 'Historical Atlas'.

5 <https://www.nwo.nl/projecten/40119038>



3. Percentage als 'arm' aangeduide huishoudens in 1437/1438. Zwart is geen data, donkergroen is 0%, geel is 50%, donkerrood is 100% arme huishoudens

Literatuur

Oostindier A.E. en R.J. Stapel, 'Demographic Shifts and the Politics of Taxation in the Making of Fifteenth-Century Brabant', in: M.J.M. Damen en K. Overlaet ed., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 141–178.

Stapel R.J., 'Duchy of Brabant GIS Collection' (IISH Data Collection 2020) <https://hdl.handle.net/10622/UOKBYL> [geraadpleegd 21 juni 2020].

Stapel R.J., 'Historical Atlas of the Low Countries (1350-1800)' (IISH Data Collection 2020) <https://hdl.handle.net/10622/PGFYTM> [geraadpleegd 10 juni 2020].

Conclusions

Il est toujours très difficile de conclure un colloque dont les communications furent riches et variées, même si le thème général, la ville brabançonne de la fin du bas Moyen âge au début des Temps modernes, en fixait les contours. Cette difficulté est accrue pour quelqu'un qui n'est spécialiste ni de la discipline, ni de l'époque. Dès lors, le point de vue adopté pour ces conclusions sera celui, extérieur, du géographe politique intéressé par la question de la production des territoires, dans un rôle de fou du Roi, dont les propos visent à interpeller, susciter la critique ou remettre en question, ... au risque d'enfoncer des portes ouvertes bien connues des spécialistes, voire d'énoncer quelques contre-vérités.

L'entrée dans la modernité et sa construction

La fin du XV^e siècle et le début du XVI^e apparaissent comme un premier moment d'entrée dans la modernité, avant sa pleine réalisation dans la seconde moitié du XVIII^e. C'est du moins le cas en Brabant, et dans d'autres principautés des Pays-Bas très urbanisées et à l'agriculture perfectionnée, comme la Flandre et la Hollande ; c'est certainement beaucoup moins vrai en Europe centrale et orientale, coupée des nouveaux courants économiques qui se développent sur la façade atlantique et qui s'installe dès cette époque dans une situation périphérique, accompagnée du renforcement de la domination de l'aristocratie foncière.

Cette modernité se prépare en Brabant et dans les Pays-Bas en général à partir du XIV^e siècle. Elle se construit à travers l'émergence d'alliances et de conflits entre groupes détenteurs de pouvoir. La bourgeoisie urbaine, parmi laquelle tentent de s'imposer de nouvelles couches qui ne sont pas issues des lignages originels, se renforce. La noblesse entend défendre ses privilèges et son autonomie, mais est en même temps de plus en plus contrôlée par le Souverain. Elle s'urbanise aussi pour une part, s'associant alors aux lignages urbains. Le Souverain entend renforcer son emprise sur ses possessions ; il peut s'appuyer à partir du XVI^e siècle sur les ressources nouvelles que lui apporte la première vague coloniale, quitte à défendre tactiquement certains privilèges locaux ou féodaux face aux tentatives d'empiétements des villes sur leurs arrière-pays. Quant à l'Église, elle est un appui, mais contesté, de l'autorité du Souverain, pour autant qu'elle puisse conserver son pouvoir exclusif dans le champ spirituel, voire son influence politique. L'émergence de la modernité se traduit ainsi par la laïcisation de la religion et des rapports entre elle et la société, qui va déboucher sur le protestantisme. Luther ne va pas rester relégué dans le coin de l'enfer où l'avait placé Gilles Van der Hecken sur sa représentation de Bruxelles.

De la progression de la modernité vont émerger les prémisses du nationalisme, les premières manifestations de la formation des identités nationales, de la reconnaissance officielle et de la standardisation des langues vulgaires, ainsi que de la production littéraire qui en résulte. Dans les parties les plus développées de l'Europe, le développement de l'idée d'appartenance nationale ne sera pas le seul fait de l'affirmation du pouvoir du Souverain. La bourgeoisie aussi jouera un rôle important dans cette évolution et dans la mobilisation en faveur du 'bien commun' et de l'idée de 'nation' (B. Caers), même si ce terme a encore alors des significations différentes pour les villes et pour leur Prince (M. Damen). Toutefois,

là où le pouvoir royal et la bourgeoisie sont plus faibles ou allochtones, comme en Bohême, ce peut être la noblesse qui prend ce combat à son compte, pour conforter sa position dominante, comme le montre E. Adde.

Les territorialités de la modernité

La mise en place pas à pas de cette modernité, ce monde qui change, impliquent de tendre vers une unification des territorialités, une univocité de leurs hiérarchies, bien appréhendées, du haut vers le bas, par le pouvoir du Souverain qui devient progressivement celui de l'état. Mais le vieux monde est encore présent, alors que le nouveau se construit, souvent par des guerres, qui cessent d'être des conflits médiévaux pour devenir des affaires d'état. Cette cohabitation des deux mondes se reflète dans les territorialités paradoxales et encore multiples des conflits : imbrication des juridictions ; solidarités plus ou moins temporaires entre les villes, qui peuvent en Brabant tirer avantage de leur proximité pour se renforcer ; mais aussi chamailleries entre elles ; volontés de s'imposer sur leur arrière-pays, illustrées par A.E. Oostindiër pour le XV^e siècle avec le cas des ambitions de contrôle nourries par Anvers sur son margraviat. Tout cela coexiste et interfère avec les volontés des Souverains, bourguignons ou autres, de consolider, d'appréhender, de contrôler de vastes territoires et de les unifier en États, mais en même temps les limites perçues par les contemporains sont encore plus celles des portes de ville et des péages que celles des frontières.

En termes de construction territoriale moderne, le chemin qui reste à parcourir est encore long au XV^e siècle, mais on est cependant déjà loin de la situation qui prévalait au début du XIII^e, quand, sauf à forcer des affrontements risqués en ligne, les souverains féodaux ne pouvaient empêcher les incursions de pillage de leurs adversaires sur leurs marches frontalières, envers lesquelles la seule protection des populations se limitait au refuge dans de médiocres fortifications, dans des églises ou dans quelques villes emmurillées, comme le montre S. Boffa pour les confins entre le Brabant et le Hainaut. En matière de défense aux 'frontières', on était alors loin de ce que l'état offrira dans la seconde moitié du XVI^e et surtout au XVII^e siècle, qui imposera une linéarisation de la frontière, organisée alors sur une ou deux lignes de places fortifiées.

La représentation nouvelle des territorialités

Cette expansion de l'échelle spatiale impose une meilleure connaissance du territoire et une homogénéisation de ses représentations. Durant la première moitié du XVI^e siècle, on passe rapidement de la liste, incluant des hiérarchies des lieux (M. Damen), à la carte, bien que la première se perpétue ensuite dans les dénombrements, inventaires statistiques à visée fiscale. Le Souverain est à la manœuvre de cette évolution : François Ier fait dessiner une carte de France, mais qui est encore celle de la Gaule, y compris sa partie cisalpine qu'il convoite, sans qu'il n'y ait de dessin de la frontière ; les Habsbourgs font représenter leurs possessions, clairement délimitées cette fois, avec la systématisation de la division administrative en cercles ; à partir de 1536, de Deventer représente toutes les provinces des Pays-Bas, avec des légendes unifiées, une exhaustivité de l'information et la représentation exigée des frontières. Ces évolutions rapides entraînent pendant quelque temps des coexistences paradoxales : celles de cartes cosmogoniques T/O purement symboliques avec des portulans

qui permettent aux marins de tracer leur route, suivies bientôt par des cartes construites sur des projections mathématiques. Une vision du monde fondée sur un symbolisme religieux fait place à une vision mercantile et politique. Mêmes télescopages temporels paradoxaux pour la représentation des villes, illustrés par les communications de C. Deligne et Cl. Billen d'une part, de C. Dupont de l'autre : alors que la carte de Gilles Van der Hecken, vers 1535, place une représentation toute symbolique et ésotérique de Bruxelles et de ses lignages et le Brabant au centre du monde, les géographes sont mobilisés par le Souverain : en 1558, Philippe II fait dresser par Deventer une cartographie précise de ses villes des Pays-Bas. Elle porte sur la représentation précise de l'intérieur des villes, dans leur espace de contrôle délimité par les murailles, qui s'oppose au flou des représentations des banlieues, avec néanmoins une attention portée aux franchises. Document politique légitimateur pour les lignages bruxellois d'une part, outil d'aide à la décision du Souverain pour ses objectifs stratégiques et fiscaux ou encore pour appuyer des revendications juridiques de l'autre.

L'objectivisation de la représentation des paysages

L'apparition d'une représentation 'objective' et non plus symbolique de l'espace ne passe pas que par la modernisation de la cartographie, dont l'essor pourra évidemment s'appuyer sur l'imprimerie, mais aussi par la découverte du paysage. D'abord introduite dans la peinture religieuse, comme toile de fond hybride valorisant des villes, de même que le portrait des mécènes mettait en avant leur richesse tout autant que leur piété, la représentation paysagère va se laïciser et s'objectiver, jusqu'à atteindre l'hyper-réalisme des peintures hollandaises et vénitiennes des XVII^e et XVIII^e siècles.

Conclusion

Au total, les communications présentées dans ce colloque, montrent que les premières manifestations de la construction de la modernité passent par l'articulation entre formation territoriale et renforcement du pouvoir central d'une part, cartographie et représentation unifiée de l'espace de l'autre. Les communications présentées suggèrent que l'unification des représentations est un préalable nécessaire à celle des territorialités. La première a progressé plus vite que la seconde : elle se réalise en quelques décennies au XVI^e siècle, alors que l'organisation rationnelle des territorialités mettra plus de trois siècles en Europe avant d'aboutir à la pleine réalisation de l'État-nation.

En creux, le colloque suggère quelques questions importantes, non traitées, mais qui mériteraient d'être visitées ultérieurement : citons, parmi d'autres, celle de la connaissance et de la représentation par les Princes médiévaux, voire par les marchands, de leur espace d'action stratégique et de pérégrinations avant la carte ; celle de l'échelle à laquelle le territoire était signifiant pour les acteurs médiévaux ; ou, dans la suite du développement de la modernité, celle de la contradiction entre la distanciation politique entre la ville et son hinterland induite par l'homogénéisation du contrôle territorial au profit du pouvoir central, au moment où la croissance des grandes villes augmente leurs interactions économiques avec un hinterland de plus en plus large, voire entraîne leur débordement sur celui-ci. Ce dernier paradoxe s'exprime pleinement à Bruxelles à la fin du XVIII^e siècle avec la disparition de la Cuve à la veille même de l'essor des faubourgs.

Conclusies

Het is altijd lastig conclusies te verbinden aan een colloquium met rijke en gevarieerde bijdragen, ook al was het thema goed afgebakend: de Brabantse stad van de late Middeleeuwen tot de vroegmoderne periode. Deze uitdaging is nog groter voor iemand die noch in het vakgebied, noch in de periode gespecialiseerd is. De conclusies zijn dus getrokken vanuit het standpunt van een buitenstaander, een politiek geograaf die geïnteresseerd is in het vraagstuk van de vorming van territoria, in de rol van de nar van de koning, wiens opmerkingen tot doel hebben uit te dagen, kritiek uit te lokken of vragen te stellen, met het risico deuren in te trappen waarvan specialisten al lang weten dat ze open zijn, of zelfs enkele onwaarheden te verkondigen.

De aanvang en ontwikkeling van de moderniteit

Het einde van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende lijken een eerste intrede in de moderniteit, vóór de volledige verwezenlijking ervan in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dit is althans het geval in Brabant en in andere sterk verstedelijkte en agrarisch geavanceerde vorstendommen van de Nederlanden, zoals Vlaanderen en Holland; het is zeker veel minder waar in Midden- en Oost-Europa. Deze gebieden waren afgesneden van de nieuwe economische ontwikkelingen die zich aan de Atlantische kust voordeden en werden vanaf deze periode perifere streken, waar de landadel zijn heerschappij versterkte.

Deze moderniteit ontwikkelde zich in Brabant en in de Nederlanden in het algemeen vanaf de veertiende eeuw. Dat gebeurde door de opkomst van politieke allianties en door conflicten tussen machtsblokken. De stedelijke burgerij, waarin nieuwe geledingen die niet tot de traditionele geslachten behoorden zich een plaats verwierven, werd sterker. De adel wilde zijn privileges en autonomie verdedigen, maar kwam tegelijkertijd steeds meer onder controle van de landsheer. Ook woonden de edellieden steeds vaker in de stad en verbonden zich daar met de stedelijke families. De landsheer streefde ernaar zijn greep op zijn bezittingen te versterken. Vanaf de zestiende eeuw kon hij daarbij gebruikmaken van de nieuwe inkomsten die de eerste kolonisatiegolf opleverde, zelfs als dit betekende dat bepaalde lokale of feodale privileges uit tactische overwegingen moesten worden verdedigd tegen pogingen van steden om de invloed op hun achterland te vergroten. Wat de Kerk betreft, deze was een, zij het betwiste, steun voor het gezag van de vorst, voor zover zij haar exclusieve macht op geestelijk gebied, of zelfs haar politieke invloed, kon handhaven. De opkomst van de moderniteit wordt aldus zichtbaar in de secularisatie van de godsdienst en de relatie tussen de godsdienst en de samenleving, die zou leiden tot het protestantisme. Luther werd niet verbannen naar de hoek van de hel waarin Gilles Van der Hecken hem in zijn voorstelling van Brussel had geplaatst.

De ontwikkeling van de moderniteit schiep de voorwaarden voor het nationalisme, de eerste manifestaties van de vorming van nationale identiteiten, de officiële erkenning en standaardisering van de volkstaal en de daaruit voortvloeiende literaire productie. In de meer ontwikkelde delen van Europa was de ontwikkeling van het idee van nationale saamhorigheid niet alleen te danken aan de bevestiging van de macht van de vorst. Ook de stedelijke burgerij speelde een belangrijke rol in deze evolutie en in de mobilisatie van het 'algemeen welzijn' en de idee van de 'natie' (Bram Caers), ook al had deze term voor steden

en hun vorsten nog verschillende betekenissen (Mario Damen). Waar de koninklijke macht en de bourgeoisie echter zwakker of van buitenlandse afkomst waren, zoals in Bohemen, was het de adel die deze strijd aanging om zijn machtspositie te versterken, zoals Éloïse Adde laat zien.

De territoria van de moderniteit

De stapsgewijze vestiging van deze moderniteit, deze veranderende wereld, impliceert een tendens naar een unificatie van territoria, een eenwording van hun hiërarchieën, op een doordachte manier, van boven naar beneden, door de macht van de vorst die geleidelijk die van de staat wordt. Maar de oude wereld is nog steeds aanwezig terwijl de nieuwe wordt opgebouwd, vaak door oorlogen, die ophouden middeleeuwse conflicten te zijn en staatszaken worden. Dit samenleven van twee werelden komt tot uiting in de paradoxale en nog steeds meervoudige territorialiteit van de conflicten: de vervlechting van rechtsgebieden; min of meer tijdelijke solidariteit tussen de steden, die in Brabant konden profiteren van het feit dat ze dicht bij elkaar lagen en zich zo konden versterken. Maar ook in onderlinge twisten en de wens om meer invloed te krijgen in hun achterland, zoals Arend Elias Oostindiër voor de vijftiende eeuw illustreert aan de hand van de casus van Antwerpen en zijn ambities om zijn markgraafschap te controleren. Dit alles ging gepaard met de wens van de al dan niet Bourgondische vorsten om uitgestrekte gebieden te consolideren, in beslag te nemen, te controleren en te verenigen in staten. Maar tegelijkertijd waren de door de tijdgenoten waargenomen grenzen eerder die van stadspoorten en tolhuizen dan die van staatsgrenzen.

In termen van moderne territoriale opbouw was er in de vijftiende eeuw nog een lange weg te gaan, maar de situatie week al sterk af van die aan het begin van de dertiende eeuw, toen de feodale vorsten, behalve door riskante confrontaties aan de grenzen af te dwingen, niet konden voorkomen dat hun tegenstanders de grensgebieden binnenvielen om te plunderen. De bescherming van de bevolking beperkte zich tot schuilplaatsen in bescheiden vestingwerken, in kerken of in enkele ommuurde steden, zoals Sergio Boffa laat zien voor het grensgebied tussen Brabant en Henegouwen. In termen van 'grensverdediging' was dit ver verwijderd van wat de staat in de tweede helft van de zestiende eeuw en vooral in de zeventiende eeuw zou bieden, namelijk de grens als een duidelijke lijn, afgebakend rond een of twee linies van versterkte plaatsen.

De nieuwe voorstelling van territoria

Deze uitbreiding van de ruimtelijke schaal vereiste een betere kennis van het grondgebied en een uniformering van de voorstellingen ervan. In de eerste helft van de zestiende eeuw ging men snel over van het maken van lijsten, met daarop een hiërarchie van plaatsen (Mario Damen), naar kaarten, hoewel de lijsten nog bleven bestaan als tellingen en statistische overzichten voor fiscale doeleinden. De vorst was de drijvende kracht achter deze ontwikkeling: koning Frans I liet een kaart van Frankrijk tekenen, maar dat was nog steeds die van Gallië, inclusief het door hem begeerde deel ten zuiden van de Alpen, zonder dat er een grens werd weergegeven. De Habsburgers lieten hun bezittingen afbeelden, duidelijk afgebakend ditmaal, systematisch ingedeeld in zogeheten 'kreitsen'. Vanaf 1536 gaf Van Deventer alle gewesten van de Lage Landen in kaarten weer, met uniforme legenda's,

uitvoerige informatie en de weergave van grenzen. Deze snelle ontwikkelingen leidden enige tijd tot tegenstrijdige co-existentïes: puur symbolische O-T-kaarten die het ontstaan van het universum weergaven, bestonden naast zeekaarten of portulanen waarmee zeelieden hun koers konden uitzetten, al snel gevolgd door kaarten die op wiskundige projecties waren gebaseerd. Een wereldvisie gebaseerd op religieuze symboliek maakte plaats voor een mercantiele en politieke visie.

Dezelfde paradoxale temporele verschuiving in de voorstelling van steden wordt geïllustreerd in de bijdragen van Chloé Deligne en Claire Billen enerzijds en Colin Dupont anderzijds. Terwijl de kaart van Gilles Van der Hecken (rond 1535) Brussel en zijn geslachten en Brabant symbolisch en esoterisch weergeeft in het centrum van de wereld, huurde de vorst tegelijkertijd cartografen in. In 1558 liet Filips II Jacob van Deventer nauwkeurige kaarten tekenen van zijn steden in de Nederlanden. Het accent lag op de precieze weergave van de binnenruimte van de steden, met hun door stadsmuren afgebakende bestuurlijke ruimte, die contrasteert met de vage voorstellingen van de omringende gebieden, waarbij niettemin aandacht werd besteed aan de vrijheden. Enerzijds moest de kaart van Van der Hecken als een politiek document de positie van de Brusselse geslachten legitimeren, anderzijds vormden de kaarten van Van Deventer een beleidsinstrument voor de vorst met het oog op zijn strategische en fiscale doelstellingen of ter ondersteuning van juridische claims.

De objectivering van de weergave van het landschap

Het verschijnen van een 'objectieve' en niet langer symbolische weergave van de ruimte was niet alleen het gevolg van de modernisering van de cartografie, waarvan de ontwikkeling uiteraard een gevolg was van de uitvinding van de boekdrukkunst, maar ook van de ontdekking van het landschap. Aanvankelijk werd het landschap geïntroduceerd in de religieuze schilderkunst, als een hybride achtergrond die de steden verfraaide, net zoals het portret van opdrachtgevers behalve hun rijkdom ook hun vroomheid uitdrukte. Maar de weergave van het landschap zou geseculariseerd en geobjectiveerd worden, tot het hyperrealisme van de Hollandse en Venetiaanse schilderijen van de zeventiende en achttiende eeuw.

Conclusie

Al met al laten de in dit colloquium gepresenteerde bijdragen zien dat de eerste manifestaties van de constructie van de moderniteit betrekking hebben op de wisselwerking tussen territoriale vorming en de versterking van de centrale macht enerzijds en cartografie en uniforme representatie van de ruimte anderzijds. De bijdragen suggereren dat de uniformering van voorstellingen een voorwaarde is voor de eenmaking van territoria. De eerste ging sneller dan de tweede: in de zestiende eeuw werd de eerste in enkele decennia gerealiseerd, terwijl de rationele organisatie van territoriale eenheden in Europa en de volledige totstandkoming van de natiestaat meer dan drie eeuwen kostten.

Het colloquium werpt een aantal belangrijke vragen op die niet zijn behandeld, maar die het verdienen later nog eens te worden besproken. Ik noem onder meer die naar de manier waarop middeleeuwse vorsten, maar ook kooplieden, hun geografische actieradius en omzwervingen kenden en zich voorstelden voordat kaarten beschikbaar kwamen. Of de

vraag naar de schaal waarop het grondgebied voor de middeleeuwse actoren van betekenis was. Voorts is er, na de ontwikkeling van de moderniteit, de kwestie van de tegenstelling tussen de politieke afstand tussen de stad en haar achterland als gevolg van de homogenisering van de territoriale controle ten gunste van de centrale macht, in een tijd waarin de groei van de grote steden hun economische interacties met een steeds groter achterland deed toenemen en er zelfs toe leidde dat zij erin overliepen. De laatste paradox kwam in Brussel op het einde van de achttiende eeuw ten volle tot uiting met het verdwijnen van de zogeheten Kuip, het gebied dat viel onder de stedelijke vrijheden van Brussel, voorafgaand aan de ontwikkeling van de voorsteden.

Conclusions

It is always a challenge to conclude a colloquium in which the papers were rich and varied, even if the general theme, the Brabantine towns from the late Middle Ages to the early modern period, was well defined. This difficulty is even greater for someone who is not a specialist in neither the discipline nor the period. Therefore, the point of view adopted for these conclusions will be that of an external political geographer interested in the question of the production of territories, in the role of the king's fool, whose comments aim to challenge, provoke criticism or call into question, at the risk of pushing open doors which are well known to specialists, or even of stating some untruths.

The entry into modernity and its construction

The end of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth appear to be a first moment of entry into modernity, before its full realization in the second half of the eighteenth century. This is at least the case in Brabant and in the other highly urbanized and agriculturally advanced principalities of the Netherlands, such as Flanders and Holland. It is certainly less true in Central and Eastern Europe, which was cut off from the new economic currents developing on the Atlantic coast and which, from this period onwards, settled into a peripheral situation, accompanied by the strengthening of the domination of the landed aristocracy.

This modernity was prepared in Brabant and in the Netherlands in general from the fourteenth century onwards. It was built on the emergence of alliances and conflicts between political and societal stakeholders. The urban bourgeoisie, among which new social groups that did not descend from the original lineages tried to impose themselves, grew stronger. The nobility intended to defend its privileges and autonomy, but at the same time was increasingly controlled by the duke. It also became urbanized, joining forces with the urban lineages. From the sixteenth century, it could rely on the new resources provided by the first wave of colonization, even if this meant defending certain local or feudal privileges against attempts by towns to encroach on their hinterland. As for the Church, it was a support, albeit a contested one, for the prince's authority, insofar as it could maintain its exclusive power in the spiritual field or even its political influence. The emergence of modernity is thus reflected in the secularization of religion and the relationship between religion and society, which would lead to the rise of Protestantism. Luther was not relegated to the corner of hell in which Gilles Van der Hecken placed him in his representation of Brussels.

From the progress of modernity emerged the premises of nationalism, the first manifestations of the formation of national identities, the official recognition and standardization of vernacular languages, and, as a result, literary production. In the more developed parts of Europe, the development of the idea of national belonging was not only due to the assertion of the rulers' power. The bourgeoisie also played an important role in this evolution and in the mobilization of the 'common good' and the idea of the 'nation' (Bram Caers), even if this term still had different meanings for the towns and their prince (Mario Damen). However, where the royal power and the bourgeoisie were weaker or non-native, as in Bohemia, it could be the nobility that took up this struggle to strengthen its dominant position, as Eloïse Adde shows.

The territorialities of modernity

The step-by-step establishment of this modernity, this changing world, entailed the gradual unification of territorialities, a deliberate amalgamation of their hierarchies, from top to bottom, by the prince's power progressively becoming that of the state. But the old world is still present while the new one is being built, often through wars, which cease to be medieval conflicts and become affairs of state. This cohabitation of two worlds is reflected in the paradoxical and still multiform territorial aspects of conflicts as a result of the interweaving of jurisdictions and the more or less temporary solidarity between towns, which in Brabant could take advantage of their proximity to strengthen themselves. But also because of the squabbles between them and the desire to impose themselves on their hinterland, as illustrated by Arend Elias Oostindiër for the fifteenth century case of the ambitions of Antwerp to control its margraviate. All this coexisted and interfered with the will of the princes, Burgundian or otherwise, to consolidate, apprehend and control vast territories and to unify them into states. Yet, at the same time, the limits as perceived by contemporaries were still more those of town gates and tolls than those of borders.

In terms of modern territorial construction, there was still a long way to go in the fifteenth century. However, the situation then was quite different from the situation that prevailed at the beginning of the thirteenth century, when, except by forcing risky confrontations on the borders, the feudal rulers could not prevent the pillaging by their adversaries on their frontier marches. The protection of the population was limited to shelters in modest fortifications, in churches or in a few walled towns, as Sergio Boffa shows for the border region between Brabant and Hainaut. In terms of border defence, this was a far cry from what the state would offer in the second half of the sixteenth century and especially in the seventeenth century, which would impose linear borders, organized along one or two lines of fortified places.

The new representation of territorialities

This expanding spatial scale required a better knowledge of the territory and more uniformity in its representations. During the first half of the sixteenth century, state administration moved rapidly from making lists with places in hierarchical order (Mario Damen) to maps, although the former was continued in census surveys and statistical inventories for fiscal purposes. The ruler was the driving force behind this development: King Francis I had a map of France drawn, but it was still that of Gaul, including the parts south of the Alps, which he desired to have, without any drawing of the frontier. The Habsburgs had their possessions represented, clearly delimited this time, with a systematic administrative division into imperial circles. From 1536 onwards, Jacob van Deventer designed maps representing all provinces of the Netherlands, with unified legends, exhaustive information and the required representation of the borders. These rapid developments led to paradoxical coexistences for some time: purely symbolic cosmogonic T and O maps next to practical portolan charts that allowed sailors to plot their course, soon followed by maps built on mathematical projections. A vision of the world based on religious symbolism gave way to a mercantile and political vision. The same simultaneous and paradoxical shift in the representation of towns on maps is illustrated in the contributions of Chloé Deligne and Claire Billen on the one hand, and by Colin Dupont on the other. While Gilles Van der

Hecken's map, drawn around 1535, is a symbolic and esoteric representation of Brussels and its lineages and Brabant, located at the centre of the world, the sovereign engaged cartographers. In 1558, Philip II had Van Deventer draw precise maps of his towns in the Netherlands. These focused on the precise representation of the towns' interiors, on their spheres of control delimited by the town walls. These stand in contrast to the blurred representations of the suburbs, although the maps pay attention to the franchises. On the one hand, Van der Hecken's map as a political document served to legitimate the Brussels lineages' position, while Van Deventer's maps on the other hand, constituted decision-making tools for the sovereign to attain his strategic and fiscal objectives or to support legal claims.

The objectivization of landscape representation

The appearance of an 'objective' and no longer symbolic representation of space was not only due to the modernization of cartography, whose development could obviously be based on printing, but also to the discovery of landscape. Initially introduced into religious painting as a hybrid backdrop making towns stand out, just as the portrait of patrons highlighted their wealth as much as their piety, landscape representation was to become secularized and objectified, until it reached the hyper-realism of Dutch and Venetian paintings of the seventeenth and eighteenth centuries.

Conclusion

All in all, the papers presented at this colloquium show that the first manifestations of the construction of modernity involve the connection between territorial formation and the strengthening of central power on the one hand, and cartography and unified representation of space on the other. The contributions suggest that the standardization of representations is a precondition for the unification of territorialities. The former progressed more quickly than the latter: it was achieved within a few decades in the sixteenth century, whereas the rational organisation of territorialities and the full establishment of nation-states in Europe took more than three centuries to be fully realised.

The colloquium suggests a number of important questions, which have not been addressed, but which deserve to be dealt with at a later date. Let us mention, among others, the ways in which medieval princes, as well as merchants, perceived their radius of action and peregrination before maps became available. Or the question of the scale at which territories were significant for medieval actors. Next, after the development of modernity, there is the issue of the contradiction between the political distancing between the town and its hinterland induced by the homogenization of territorial control to the benefit of central power, at a time when the growth of the big towns increased their economic interactions with an increasingly large hinterland, and even led to their overflowing into it. The last paradox was fully visible in Brussels at the end of the eighteenth century, with the abolition of the so-called Cuve, the area belonging to the urban franchise of Brussels, on the eve of the development of the suburbs.

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften.

Naamkunde en landschapsgeschiedenis



Christ Buiks,

Boeren, beemden, bossen en beesten in de Baronie van Breda. Veldnamen als spiegel van de begroeiing, dierenwereld en landbouw uit de voorbije eeuwen (Utrecht: Eburon, 2021).

920 p. krtn. ISBN 978 94 6301 139 6.

Toponiemen zijn namen van elementen in het landschap of op de kaart, op welke schaal dan ook. Namen zijn een bijzonder soort zelfstandige naamwoorden en daarmee behoort de studie van namen tot het domein van de taalkunde. Toponiemen vormen slechts een deel van het totale namenbestand, want daarnaast dragen ook mensen en bijvoorbeeld (huis)dieren namen. Die blijven hier, net als in het besproken boek, buiten beschouwing. Om toponiemen goed te begrijpen kan niet worden volstaan met een taalkundige analyse, al blijft die wel essentieel. Daarnaast zijn ook historische kennis en een begrip van de fysieke en sociale omgeving waarin de naam bestaat van groot belang. Als 'verklaring' van een toponiem zoekt de naamkundige meestal twee dingen die weliswaar in elkaars verlengde liggen, maar niet samenvallen: enerzijds de herkomst ofwel de etymologie van de taalkundige vorm (van het 'woord') en anderzijds de 'oorspronkelijke' betekenis en daarmee het naamgevingsmotief.

Beide onderdelen van deze zoektocht zijn problematisch. Etymologie is een complexe bezigheid, waarbij wordt gezocht naar de oudst reconstrueerbare vormen. Ze is een van de pijlers onder de historisch vergelijkende taalwetenschap en

vergt kennis van de historische ontwikkeling van een breed scala aan talen. Een verraderlijke valkuil voor de naamkundige is dat etymologen 'vormen' reconstrueren. Dat zijn strikt genomen geen woorden en ze hebben ook niet zonder meer een vaststaande betekenis. Die reconstructies verlopen namelijk volgens taalspecifieke regels (zogenoemde klankwetten). Maar niet alleen die vormen ('woorden') veranderen in de loop van de tijd, ook betekenissen doen dat. Betekenisverandering volgt geen regels en valt dus ook moeilijk te reconstrueren. Wat in een etymologisch woordenboek op een betekenis lijkt, is daarmee eerder een handzaam label dan zoiets als de 'oerbetekenis' van een vorm. Bovendien zijn toponiemen zelden of nooit zo oud als de oudst reconstrueerbare vorm, waardoor die vorm zelden relevant is voor de vraag naar het naamgevingsmotief.

Een tweede valkuil is de cirkelredenering. Omdat namen per definitie aan niets anders refereren dan aan hetgeen zij benoemen, is een naam in taalkundige zin betekenisloos. Dat is natuurlijk maar een deel van het verhaal, want op het moment dat een element in het landschap een naam krijgt, zal die altijd worden geput uit de dan voorradige woordenschat. Om het in het Engels te zeggen: een *noun* wordt dan een *proper noun* (ofwel, een *appellatief* wordt een *nomen proprium*). Bij een naam als Tafelberg is dat geen enkel probleem, want de samenstellende delen behoren nog steeds tot de gangbare spreektaal en is er ook geen moeilijk navolgbare betekenisverandering in het spel. Bij op het oog simpele namen als Breda of Oosterhout ligt dat ingewikkelder. Bij oudere en niet meer gangbare elementen in de naamgeving berust de interpretatie vaak op informatie van buiten de taalkunde en dan berust een 'betekenis' vaak op consensus. Wanneer we dan de redenering omkeren en zeggen: dit element betekent

(bijvoorbeeld) ‘hoog opgaand bos’ en er was dus (ooit) zo’n bos, dan zijn we de controle kwijt. Het punt hierbij is dat deze manier van interpreteren vaak goed gaat, maar niet altijd. ‘Namen als spiegel’ voor een verleden landschap klinkt dus aantrekkelijk en biedt ook zeker een niet te verwaarlozen onderzoeksmethode, als we maar othouden dat er krasjes op de spiegel zitten. Ook de chronologie vormt vaak een probleem. Een naam kan naar bos verwijzen, maar de oudste vermelding die we kennen is niet noodzakelijkerwijs ook het moment van naamgeving. Het bos was op het moment van onze vroegste bron misschien allang gekapt.

Christ Buiks speurt al ruim veertig jaar naar namen en dan vooral, maar niet uitsluitend veldnamen in de Baronie van Breda. Dat leidde tot tal van publicaties die alleen al als materiaalverzameling belangwekkend zijn. In 1997 verscheen van zijn hand *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen: van Gorcum). Dat is een handzaam naslagwerk dat taalkundig niet al te diep graaft en daardoor ook de valkuilen met redelijk succes omzeilt. Nu zouden we kunnen denken dat zijn nieuwe boek *Boeren, beemden, bossen en beesten in de Baronie van Breda* een uitgebreide, nieuwe versie van het boek uit 1997 is. Niets is echter minder waar. Uitgebreider is dit boek met bijna duizend pagina’s zeker, maar daarmee is het dan wel gezegd. Handzaam is het beslist niet, want door het ontbreken van een register of een gedetailleerde inhoudsopgave valt er in dit nieuwe boek niets op te zoeken en is het als naslagwerk onbruikbaar.

Wat het boek dan wel beoogt, blijft onduidelijk. Wat Buiks drijft, is dat er eindeloos veel (veld) namen zijn die in de loop van de tijd – en vaak redelijk recent – uit het landschap en uit het actieve geheugen zijn verdwenen. Ze kunnen alleen nog door intensief speurwerk worden verzameld en vastgelegd. Dat is waardevol voor de taalkunde en welkom zoals elke materiaalverzameling welkom is, met hooguit de vraag wanneer overdaad gaat schaden. Voor de geschiedenis van het landschap en de geschiedschrijving in bredere zin is al dit werk zinvol wanneer de namen ook in tijd en ruimte kunnen worden gelokaliseerd. Dat blijft in dit boek achterwege. In het inleidende hoofdstuk formuleert Buiks wel enkele onderzoeksvra-

gen die verspreid door het hele boek geregeld worden aangeraakt, maar helaas niet in een concluderend hoofdstuk worden beantwoord. De samenvattingen aan het eind van elk hoofdstuk doen dat deels met wat statistische gegevens en een overzicht van de besproken namen (elementen) in relatie tot het landschap in de Baronie. Deze samenvattingen samen hadden het hele boek kunnen zijn, maar overstijgen dan nauwelijks het eerder verschenen *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen*.

Wie denkt dat dit boek over de Baronie van Breda gaat, vergist zich. Daar ligt wel het uitgangspunt, maar feitelijk bestrijkt Buiks het hele Nederlandse taalgebied in de ruime zin, zoals die ook is gehanteerd in het *Toponymisch woordenboek* (Gent 1960) van Maurits Gysseling. We lezen dan ook bij elk toponymisch element wanneer het als woord (*nomen*) voor het eerst voorkomt in het Nederlandse taalgebied en wanneer het daar voor het eerst als naam (*proprium*) of naamdeel wordt gevonden. Vervolgens krijgen we een ‘etymologie en betekenis’. Hierbij zou het zinnig zijn geweest wanneer van de website etymologiebank.nl ‘ge-woon’ de informatie zou zijn gekopieerd uit Marlies Philippa e.a., red., *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands I-IV* (Amsterdam 2003-2009). Helemaal achterwege laten had ook gekund, want nu krijgen we halfbakken informatie waarmee de leek niks kan en waarom de taalkundige op zijn best glimlacht.

Dan volgen steeds nog twee paragrafen over de verspreiding ‘in de Baronie en elders’ en tot slot over ‘samenstellende delen en bespreking’. Dat zou een interessante invalshoek kunnen zijn, maar bij het element ‘over’ lezen we dan dat dit voorkomt in 117 toponiemen in de Baronie. Dan volgen zes regels voorbeelden die zich geen van alle in de Baronie bevinden. Onder de samenstellingen vinden we dan weer wel voorbeelden uit de Baronie, maar steeds niet nader gelokaliseerd dan ‘onder Gilze’ of ‘te Nispen’. Natuurlijk zitten alle toponiemen die Buiks verzamelde ook in een digitale database waarin die gedetailleerde informatie wel voorhanden is en waarin op verschillende manieren kan worden gezocht en gesorteerd, maar – vraagt de lezer van dit boek – waar is die database toegankelijk?

Tot slot een persoonlijk pijnpunt. Als eerste item in het hoofdstuk 'Ligging en oriëntatie' bespreekt Buiks op bladzijde 716 de plaatsnaam Zundert. Nu staat het elke auteur vrij om het oneens te zijn met een collega, maar de opmerking 'Toorians blijkt nogal onwetend wat betreft de literatuur op toponymisch gebied' is een nogal boude bewering, temeer omdat mij wordt verweten onkundig te zijn van 'de theorie van Gysseling betreffende Zundert'. In mijn artikel 'From a "red post" to Sandraudiga and Zundert' (te vinden op academia.edu) noem ik Gysseling wel degelijk en maak ik duidelijk dat zijn interpretatie van het altaar met de godinnennaam Sandraudiga geen steek houdt. Elders heb ik al meermaals betoogd dat Gysselings bevindingen als taalkundige en etymoloog afbreuk doen aan die vakgebieden. Dat over de naam Zundert nog een discussie kan worden gevoerd, is duidelijk. Dat kan over vrijwel elke naam, maar dan graag met respect voor de bronnen. Het Romeinse Sandraudiga-altaar is zo'n bron en dat altaar – en de inscriptie daarop – is niet het werk van een klungelige amateur, zoals Gysseling en diens adepten beweren. Het opgravingsverslag van Prosper Cuypers en L.J.F. Janssen is een bron die we weliswaar niet kunnen lezen als een modern opgravingsrapport, maar die we wel moeten zien als een serieus ooggetuigenverslag. Dat is precies wat ik in mijn artikel probeerde te doen. Ik hoop dat Buiks zijn andere bronnen wat zorgvuldiger heeft gebruikt dan mijn artikel, dat overigens ontbreekt in de uitvoerige literatuurlijst, zoals mijn wel opgenomen artikel over Oosterhout nergens in de noten lijkt te figureren.

Lauran Toorians



Victor Mennen, *Van Gennep tot Geistingen, van Het Lo tot Lutselus. Nederzettingen van de Limburgse Kempen en aangrenzende regio's*. Publicaties van de VZW Erfgoed Lommel 28 (Lommel 2022). 371 p. geen ISBN.

Sterk vergelijkbaar met het hierboven besproken boek van Buiks is dit recente werk van Victor Mennen, dat ook een deel van het oude hertogdom Brabant bestrijkt. Net als Buiks is Mennen iemand die al vaak en veel over toponiemen heeft gepubliceerd en die met dit laatste boek een overzicht van zijn eerdere werk biedt. Een verschil is dat Mennen na een beknopte uitleg over zijn werkwijze een uitvoerig overzicht geeft van de 'nederzettings-geschiedenis van de Limburgse Kempen en het Maasland'. Die gaat (in dit verband misschien wat overbodig) van de vroegste prehistorie via de middeleeuwen en de moderne tijd naar het heden, met de aanleg van 'nieuwe gehuchten en wijken dankzij de industriële ontwikkeling'. Dat biedt de lezer context en het nodige houvast bij de namen die in de hoofdmoot van het boek worden besproken.

In het toponymische deel zijn ook in dit boek de namen ondergebracht in thematische groepen, maar die indeling is hier wel doorzichtiger dan die van Buiks. Bovendien is dit boek ontsloten door een goed register zodat alle namen eenvoudig zijn op te zoeken. Als eerste 'thema' zijn er de 'primaire nederzettingen', die zijn onderverdeeld in afleidingen en samenstellingen. Bedoeld zijn hier toponiemen die direct als nederzettingennaam zijn ontstaan en die dus niet – zoals bijvoorbeeld Koe-weide – zijn ontwikkeld van appellatief tot naam. Hier doen zich meteen enkele problemen voor. De eerste groep namen acht Mennen afleidingen van een grondwoord (veelal een persoonsnaam) met het suffix *-(i)acum*, dat zich dan ontwikkelde tot *-ium*, *-ik* of *-ich*, zoals in de eerste besproken naam *Gellik*. Dit is een grote en veelbesproken groep namen die voorkomt in een groot deel van West-Europa. Het lijkt echter maar niet tot de naamkundigen door te dringen dat het hierbij gaat om een Keltisch (Gallisch) suffix **-āko-* met de betekenis 'horend bij, toebehorend aan'. Dit suffix werd in de Romeinse tijd erg productief bij het benoemen van domeinen en ander grondbezit. Het meest relevante artikel hierover is dat van Paul Russell ('The suffix *-āko-* in Continental Celtic', *Études Celtiques* 25 (1988) 131-173), maar daarnaar verwijst ook Mennen niet. Door de brede verspreiding en doordat het zo lang productief bleef, is dit suffix problematisch. Zo is lang niet altijd zeker of een naam die op dit

patroon lijkt, ook daadwerkelijk in deze categorie thuisheert. Waar dat wel het geval is, is bij latere namen het eerste lid vaak geen persoonsnaam. *Genk* kan nog goed in deze categorie passen, maar de argumenten voor *Opgrimbie* en *Daalgrimbie* zijn op zijn zachtst gezegd vergezocht. Ook voor *Zelk* lijkt mij de parallel met het Vlaams-Brabantse *Zellik* nogal mager als niet aannemelijk wordt gemaakt dat *Zelk* ouder is dan de vroegste attestatie uit 1253. Dat zich bij de minder oude naamtypen ook minder problemen voordoen, is niet vreemd.

De volgende grote groep zijn namen in het natuurlandschap, onderverdeeld onder de kopjes 'water', 'natuurlijke begroeiing', 'reliëf', 'ligging' en 'bodemgesteldheid', bijna allemaal met subcategorieën. Wat de rivier- en beeknamen betreft kan hier worden opgemerkt dat de oorspronkelijke betekenis van *Demer* beter kan worden omschreven als 'duister, somber' dan als 'donker'. Ook bij de groep beeknamen die zijn samengesteld met *apa* 'waterloop' als tweede lid, blijkt, zoals in het boek van Buiks, dat lang niet altijd de meest recente literatuur is gebruikt en tamelijk willekeurig uit oude literatuur lijkt te worden geleend wat de auteur uitkomt. Het lijkt dan meer te gaan om het vinden van zoveel mogelijk aantrekkelijke verklaringen dan om een model of een theorie die ten grondslag ligt aan de naamgeving. Wat de verouderde literatuur betreft is het storend dat nog steeds wordt geput uit het *Indo-Germanisches Etymologisches Wörterbuch* van Julius Pokorny. Dat was bij verschijnen in 1959-1969 een belangwekkend meesterwerk, maar is sindsdien zo achterhaald dat het nauwelijks nog verantwoord kan worden gebruikt. Voor de etymologieën van Maurits Gysseling geldt dat die zelfs op het moment dat hij ze publiceerde, al meestal geen hout sneden. Het zou de naamkunde goed doen wanneer deze etymologieën voortaan buiten de discussie werden gehouden.

Een andere onzuiverheid is dat Mennen, net als Buiks, geregeld spreekt over Indo-Europees. Dat is zoals Mennen keurig in zijn begrippenlijst meldt, een verzamelnaam voor een grote groep verwante talen, een taalfamilie. Limburgs en West-Vlaams behoren tot het Indo-Europees, net als Albaans en Hindi. Maar als we het over de gemeenschappelijke voorouder van deze taalfamilie hebben – een taal die we alleen door reconstructie

kennen – dan noemen we die Proto-Indo-Europees. Die twee aanduidingen door elkaar gebruiken is verwarrend.

Andere thema's volgen, tot en met fantasienamen, wat hier namen van kloosters en een kasteel blijken te zijn. Het boek sluit af met een bruikbare 'historische stratificatie van de plaatsnaamtypen', een reeks thematische kaarten, een uitgebreide bibliografie en het al genoemde register. Wat de boeken van Buiks en Mennen laten zien, is hoeveel voetangels en wolvenklemmen er op het pad van de naamkundige liggen. In plaats van hardnekkig elke naam te willen verklaren, zou het goed zijn om ons in deze discipline juist daarover te buigen en ons af te vragen wat we nu eigenlijk zoeken en hoe we veilig bij een juiste naamsverklaring kunnen uitkomen.

Lauran Toorians



Jean Germain,
Les noms officiels des communes de Wallonie, de Bruxelles-capitale et de la Communauté germanophone. Évolution et fixation orthographique des toponymes majeurs de 1795 à nos jours.

Avec indication de la prononciation française (API), de la forme régionale wallonne et du gentilé.

Mémoire de la Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie. Section wallonne 27 (Leuven: Peeters, 2020). 412 p. ISBN 978 90 429 4401 5.

Dit Franstalige werk over gemeentenamen in Wallonië is van een andere orde dan de hiervoor besproken werken in de zin dat het juist geen naamsverklaringen biedt. De opzet is zo volledig mogelijk inzicht te geven in de ontwikkeling van de officiële schrijfwijze van de namen. Daarbij worden drie perioden onderscheiden, waarbij die van de Franse en Nederlandse ('Hollandse') overheersing worden samengenomen en die onder het zelfstandige België (dus vanaf 1830) een apart onderdeel van elk lemma beslaat. Verkorte literatuurverwijzingen geven aan in welke officiële naamlijsten de betreffende varianten zijn gevonden. Erg 'spannend' is dit alles niet, want de

variaties zijn vaak minimaal, soms niet meer dan een wel of niet voorkomend *accent aigu*. Uiteraard zijn voor plaatsen in de Duitstalige gemeenschap wel ook de Duitse namen opgenomen.

Interessanter zijn de drie laatste items die onder elk lemma voorkomen, ook al zijn die steeds erg kort. Als eerste wordt voor elk naam in fonetisch schrift (IPA) de gangbare Franse uitspraak gegeven. Waar nodig – zoals bij Eupen – is hier ook de Duitse uitspraak toegevoegd. Dit verheldert onder meer dat de opmerkelijke plaatsnamen in de Ardennen waarvan de namen beginnen met *Xh-* correct worden uitgesproken met [h-] (Frans ‘h aspiré’), maar tegenwoordig ook vaak met spellinguitspraak [gz-]. Leerzaam voor Nederlanders is ook dat de naam van de plaats die wij kennen als Hoei (Huy) ter plaatse wordt uitgesproken als [(h)wi], dus als Nederlands ‘wie’, maar in het Waals als *Hu*. De geografische begrenzing van het boek is streng gehandhaafd, waardoor voor plaatsen die tegen de taalgrens liggen en historisch gezien een Nederlandse (Vlaamse) naam hebben, niet ook de Nederlandse uitspraak wordt gegeven. Dit overkomt onder meer Mouscron (Moeskroen) en Houthem, die tot 1962 nog Vlaams waren en nu in Wallonië liggen.

Het tweede van deze drie items werd al aangeept: de regionale Waalse uitspraak. Die krijgen we in een Waalse spelling en niet in fonetisch schrift en dat is jammer voor wie niet vertrouwd is met de Waalse dialecten. Bovendien wordt ook niet nader gespecificeerd welke variant van het Waals we krijgen, al mag worden aangenomen dat dit steeds de lokale uitspraak betreft, dus van oost naar west variërend van Luikerwaals naar Henegouws of Picardisch. Het derde item geeft tot slot steeds de benaming voor mannelijke en vrouwelijke inwoners van de plaats. Dat is iets wat we ook standaard vinden in de groene reisgidsen van Michelin, maar in naslagwerken vaak ontbreekt. Ook in het Nederlands zijn dergelijke afleidingen van plaatsnamen vaak onregelmatig en lastig te voorspellen.

Hoewel dit dus geen ‘verklarend’ plaatsnamenboek is en het een veel groter gebied bestrijkt dan Waals Brabant, kan het voor iedereen die is geïnteresseerd in het Romaanse deel van het oude hertogdom goede diensten bewijzen.

Lauran Toorians

Middelleeuwen en nieuwe tijd



Martien van Asseldonk,

Gezag en macht in het hart van de Meierij. Texandria en het ontstaan van 's-Hertogenbosch, Vught, Sint-Michielsgestel en Oirschot. De eerste heren en hun heerlijkheden

(Woudrichem: Pictures Publishers, 2020). 376 p. ill. krtn.

ISBN 978 94 92576 45 3. € 29,95.

Deze publicatie is een verzameling van vier aparte deelonderzoeken naar de heren van Herlaar, de heren van Vught, de vrijdom van 's-Hertogenbosch en de heren van Oirschot, samengebracht in één groot narratief over de vroege geschiedenis van de Meierij van 's-Hertogenbosch en de noordelijke Kempen. De auteur baseert zich hierbij voor een belangrijk deel op zijn eerdere werk over de hertogelijke cijsregisters (1998) en zijn dissertatie over de bestuurlijke en gerechtelijke ontwikkeling van de vroegmoderne Meierij (2002).

De studie beslaat vijf delen. In een inleidend eerste deel bespreekt Van Asseldonk wie van drie kandidaten mogelijk namens de keizer het overheidsgezag uitoefenden in Texandrië: de bisschop van Luik, de bisschop van Utrecht en de aartsbisschop van Keulen. Hoewel de eerstgenoemde traditioneel wordt beschouwd als de reële machthebber – de regio viel immers onder het bisdom Luik – beargumenteert de auteur dat het de bisschop van Utrecht was die hier overheidsgezag had.

Het tweede en derde deel zijn voornamelijk genealogisch van aard. Van Asseldonk bespreekt hier respectievelijk de familie Van Herlaar en de heren van Vught. Over de eerste familie is enkele jaren geleden een studie verschenen van de hand van Alois van Doornmalen (*De Herlaars in het Midden-Nederlands riviereengebied (ca. 1075-ca. 1400)* (Hilversum: Verloren, 2019)). Van Asseldonk beschouwt zijn werk in dit tweede deel als een aanvulling op Van Doornmalens werk. Voor beide families reconstrueert hij een alternatieve genealogie van de vroegste generaties. Hij brengt hen in verband met voormalige heerlijkheden aan weerszijden van de landsgrens.

In het vierde deel staan 's-Hertogenbosch en de heerlijkheden Vught en Sint-Michielsgestel centraal. De auteur voegt een eigen hypothese toe aan het debat tussen Hans Witmer enerzijds en Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans en Ad van Drunen anderzijds, dat in 2019 en 2020 in dit jaarboek werd gevoerd. Tevens tracht hij een verklaring te vinden voor de veranderende machtsverhoudingen tussen de hertog van Brabant en de heren van de twee heerlijkheden.

Het vijfde en laatste deel betreft de heerlijkheid Oirschot. Ook hier speelt de genealogie een belangrijke rol: Van Asseldonk beargumenteert dat de vroege heren van Oirschot afstammen van de heren van Vught. De stichting van het Oirschotse kapittel wijst hij toe aan een van de vroege Dirk van Herlaar. Hij concludeert op basis van de overgeleverde cijsboeken dat de halfheerlijkheid – de verdeling tussen de hertog van Brabant en de heren van Oirschot – aan het eind van de dertiende eeuw tot stand is gekomen.

Een belangrijk deel van de aanpak van de auteur bestaat uit het schetsen van een *status quaestionis* of een debat tussen auteurs, om vervolgens de bestaande argumentatie vanuit nieuwe invalshoeken aan een kritische analyse te onderwerpen. Een juiste aanpak, zeker omdat de hoeveelheid primaire bronnen beperkt is en die al van allerlei zijden zijn belicht. Op deze manier verwerpt de auteur bijvoorbeeld overtuigend de passage van de zeventiende-eeuwse historicus Jacobus Kritzaedt over de relatie tussen het Noord-Brabantse Vught en het Duitse Waldfeucht (p. 145-148) en levert hij terechte kritiek op het artikel van J.P.J. Lijten over de heren van Oirschot (p. 252).

De auteur heeft zijn bewijsvoering opgehangen aan een indrukwekkende hoeveelheid primair bronmateriaal. Daarentegen is het literatuurgebruik gebrekkig. De auteur is goed op de hoogte van de lokale, Noord-Brabantse literatuur, maar bredere of internationale literatuur ontbreekt vrijwel volledig. Temeer omdat hij verschillende malen verwijst naar de Meierij als onderdeel van het Duitse Rijk, rijst de vraag of vanuit de Duitse historiografie niets geschreven is over – bijvoorbeeld – de reële macht van de koning/keizer of die van de aartsbisschop van Keulen. Verschillende argumenten en hypotheses van Van Asseldonk

zouden vanuit deze invalshoek nader beoordeeld en getoetst kunnen worden. Ook ontbreken verwijzingen naar algemene literatuur voor de vele uitspraken die hij als feit presenteert zonder die te onderbouwen. Een voorbeeld: 'Met ['heer'] werden veelal grondheren aangeduid. De ['heer van'] was gebruikelijker voor gerechtsheren' (p. 91, met verwijzingen naar edities van oorkonden in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, hetgeen geen bewijs is). Nog een paar: 'Het was in die tijd gebruikelijk dat de oudste zoon het patrimonium van zijn vader erfde en een jongere zoon de nagelaten bezittingen van zijn moeder' (p. 102); 'Veel kerken in de Meierij zijn als eigen kerken gesticht door plaatselijke grondheren' (p. 128); en 'In de middeleeuwen konden familieleden aanspraak maken op voorouderlijke bezittingen' (p. 251).

Het punt waarop dit gebrek aan literatuurverwijzingen zich vooral laat zien, betreft de methodiek. Zoals hierboven vermeld, beschikt Van Asseldonk over een beperkt corpus van bronnen voorafgaand aan de dertiende eeuw, die bovendien vrijwel alle al eerder zijn bestudeerd en gecontextualiseerd. In een poging deze impasse te doorbreken hanteert de auteur een nieuwe methode. Op basis van hun plaats in de getuigenlijsten probeert hij een nieuwe genealogie van de Van Herlaars samen te stellen. Deze aanpak overtuigt echter niet door gebrek aan onderbouwing. Aan het begin geeft de auteur aan dat iemands plaats in getuigenlijsten bepaald wordt door een aantal factoren, waaronder positie en leeftijd. Zo'n belangrijk uitgangspunt zou uitvoerig gestaafd moeten worden met diplomatische literatuur. In het vervolg wordt deze aanpak plots nauwer gedefinieerd en beschouwt de auteur eigenlijk alleen nog leeftijd als argument waarom een persoon op een bepaalde plaats staat. Met dit principe als leidraad is de genealogie opgebouwd en onderscheidt de auteur zes Dirken, van wie er één, Dirk V, twijfelachtig is. Bijzonder is de uitspraak dat de in 1140 vermelde Dirk van Herlaar niet de door Van Asseldonk als Dirk IV aangeduide persoon kan zijn, omdat deze nog te jong zou zijn. Er zijn verschillende gevallen bekend waarin juist kinderen als getuigen bij rechtshandelingen betrokken waren, omdat van hen verwacht kon worden dat ze nog vele decennia in leven zouden blijven.

Dat de Dirk uit 1140 – als hij toch Dirk IV zou zijn – omwille van zijn leeftijd lager in de getuigenlijst had moeten staan, is een drogreden: de auteur heeft hier van zijn nog te testen hypothese een methode gemaakt.

Ook verderop in de studie neemt de methode een belangrijke plaats in. De onvrije status van Gerard en Nicolaas van Goirle is puur gebaseerd op hun plaats in een getuigenlijst (p. 129-130) achter een zekere Willem Vos, die volgens Van Asseldonk een ministeriaal was. De voetnoot bij deze uitspraak verwijst slechts naar een editie in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. Hierin wordt Vos wel genoemd, maar noch de tekst, noch de kopnoot rept over zijn status. Uiteraard zou Van Asseldonk het bij het juiste eind kunnen hebben, maar dan dient hij de aannemelijkheid van zijn bewering wel te staven. Juist over ministerialen is er in de Duitse historiografie het nodige geschreven.

Het verschil tussen hypothese en beproefde methode komt ook naar voren in hoofdstuk 18, een opmerkelijk hoofdstuk. Hierin beoogt de auteur een verklaring te geven voor de veranderende machtsverhoudingen tussen de hertog van Brabant en de heren van Herlaar en Vught. Hij maakt hierbij gebruik van een model dat hijzelf heeft opgesteld op basis van zijn advieswerkzaamheden voor organisaties in binnen- en buitenland; in de epiloog (p. 343) wordt de oorsprong van zijn model in Sri Lanka gelegd. Zonder verdere uitleg beweert hij dat dit model ook toepasbaar is op de Brabantse middeleeuwen. Dit is een boude en niet verder verantwoorde uitspraak. Niet alleen is zijn model gebouwd op casussen uit het heden, maar ook op ervaringen aan de andere kant van de wereld. In het verleden hebben comparatief antropologen wleens getracht om dergelijke vergelijkingen te maken; deze zijn echter altijd met de grootste onderbouwing en voorzichtigheid uitgevoerd. De auteur tracht bovendien niet de toepassing van zijn model op het verleden te toetsen, maar gebruikt het als frame om de historische bronnen te kaderen. Zo dienen historici niet te werk te gaan.

Daar waar de auteur de interpretatie van voorgangers afwijst en een afwijkende argumentatie produceert, verwijst hij geregeld terug naar zijn proefschrift. Dit is natuurlijk niet meer dan lo-

gisch: hij heeft destijds een respectabele proeve geleverd met een blijvende wetenschappelijke waarde. Doorheen de studie ervaart de lezer echter twee nadelen hiervan. Ten eerste worden aspecten van de bestuurlijke organisatie niet of nauwelijks uitgelegd; om dit te begrijpen dient de lezer eerst het proefschrift door te nemen. Een korte uitleg van de belangrijkste bevindingen aan het begin had dit probleem direct kunnen oplossen. De inleidende paragraaf van hoofdstuk 14 bevat bijvoorbeeld uitleg die hiervoor bruikbaar is. Als tweede hebben de vele verwijzingen naar het eerdere werk van de auteur weinig zin wanneer het gaat om een debat waarbinnen de auteur al eens stelling heeft genomen. Herhaling van de oorspronkelijke argumenten leidt niet tot wetenschappelijke voortgang. Dit is bijvoorbeeld het geval in hoofdstuk 17.

Hoewel de auteur zoals gezegd zijn onderzoek baseert op veel bronnenmateriaal, lijkt de kennis of toepassing van de historische hulpwetenschappen soms te beperkt om de lezer van zijn hypothesen te overtuigen. Een voorbeeld is de bespreking van een bul uit 1186, waarin de abdi van Tongerlo onder pauselijke bescherming wordt genomen en een opsomming van het goederenbezit wordt gegeven (p. 100-101). Voor Van Asseldonk is specifiek de volgende aantekening relevant: *Ex dono Henrici de Hosterhouen et Walteri de villa. Terram de Herentholt*. Hij merkt op dat in twee andere oorkonden, van 1146 en 1164, dit bezit niet genoemd wordt en dat het dus tussen 1164 en 1186 in handen van de abdi moet zijn gekomen. De oorkonde van 1164 is echter de bevestiging van de schenking van de kerk van Diest en enkele andere goederen aan de abdi van Tongerlo en beweert geenszins een opsomming te zijn van alle goederen die de abdi op dat moment in bezit had. De pauselijke bul van 1146 bevat inderdaad wél een lijst van Tongerlo's bezittingen. Dit betekent dat Tongerlo het bezit dus tussen 1146 en 1186 (en niet 1164) zal hebben verkregen. Verder beargumenteert Van Asseldonk dat tussen *villa* en *Terram* een *et*-teken gelezen zou moeten worden dat door een pauselijke schrijver niet is begrepen en dat *de villa* niet de toenaam van Wouter was, maar dat het een schenking betrof 'van een landgoed en grond in Herenthout' (p. 101). Een vergelijken van de editie van de bul uit 1146 met die van 1186 laat direct zien dat de verwoor-

ding van de goederenlijst vrijwel identiek is. Van Asseldonk zal gelijk hebben dat deze moet zijn overgenomen uit documentatie die vanuit de abdij aan de pauselijke kanselarij is aangeleverd, mogelijk stukken van de abdijsadministratie. In de bul van 1146 is de formulering van alle schenkingen heel duidelijk: *Ex dono*, gevolgd door de naam in de genitief en dan het bezit in de accusatief. Nergens is sprake van bezitsvermelding via het woord *de* en bovendien is het grammaticaal allerm minst logisch en correct om de twee woorden in twee verschillende naamvallen te vervoege n. Mijns inziens is Van Asseldonks lezing – en daarmee zijn theorie – onjuist: *de villa* behoort als toenaam bij *Walteri* en de schenking betrof slechts de niet nader gespecificeerde ‘grond’.

Ook de hypothese dat de verschrijving van de naam *Wice/Wite* (p. 140-141) veroorzaakt is door een veertiende-eeuwse kopiist, is niet overtuigend. Pas na een onderzoek van het originele afschrift, met inachtneming van alle letters *c* en *t*, kan (a) het vermoeden worden uitgesproken welke versie van de naam door de kopiist bedoeld is, en (b) hoe betrouwbaar de tekst van het afschrift is voor het achterhalen van de naam.

Zoals men gewend is van Pictures Publishers, is ook dit boek mooi vormgegeven. De tekst is rijklijk voorzien van afbeeldingen, kaarten en tabellen. In het bijzonder ben ik te spreken over de reconstructie van ’s-Hertogenbosch halverwege de dertiende eeuw (p. 192-193), een prachtige afbeelding van de hand van Paul Becx.

Van Asseldonk heeft de lastige taak op zich genomen deze vrij obscure periode van de Noord-Brabantse geschiedenis te willen verhelderen. In dat opzicht is zijn onderneming prijzenswaardig. Zijn eruditie blijkt duidelijk uit deze studie. De wijze waarop hij tracht nieuwe informatie uit de bestaande en reeds veelvuldig bestudeerde bronnen te halen, kan andere onderzoekers aansporen. Indien zijn reconstructie correct is, dan heeft het geslacht Van Herlaar, met alle daaruit voortgekomen (zij)takken, een fundamentele rol gespeeld in de bestuurlijke organisatie van de Meierij. Aan het onderzoek zelf heeft hij zich echter vertild. Ik ben van mening dat belangrijke delen van zijn argumentatie niet of niet volledig sluitend en overtuigend zijn, terwijl andere gegevens het

predicaat van feit hebben gekregen zonder dat dit voor de lezer duidelijk of verifieerbaar is. Veel van Van Asseldonks beweringen zouden heel goed juist kunnen zijn en een prachtig verhaal schetsen, maar met deze verslaglegging is dit simpelweg niet te bepalen. Daarnaast had deze studie beter ingebed kunnen zijn in internationale literatuur. Het was de relevantie en argumentatie ten goede gekomen indien de resultaten waren vergeleken met andere casussen uit – bijvoorbeeld – het Duitse rijk of de vorstendommen in het hedendaagse België. De Meierij is nu een vrijwel volledig omgespit maar eenzaam eiland in de volmiddel-eeuwse zee.

Mark Vermeer



Michael Pye,

Antwerpen. De gloriejaren,

vert. Pon Ruiter (Amsterdam: De

Bezige Bij, 2021). 352 p., ill. krtn.

ISBN 978 94 031 3421 5. € 29,99.

Er is reeds veel inkt gevloeid over de val van Antwerpen in 1585 en de gevolgen ervan voor de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Voor de inname door Alexander Farnese was Antwerpen een wereldstad en een spil van de vroegmoderne Europese economie. De stad kende in de zestiende eeuw een hoogtepunt dat ze misschien pas in de negentiende eeuw wist te evenaren. In *Antwerpen. De gloriejaren* blik t Michael Pye terug op de gouden periode van de Scheldestad.

Pye is bekend van zijn non-fictieboeken en historische romans. Hoewel *Antwerpen. De gloriejaren* duidelijk binnen het rijk van de non-fictie blijft, ontpopt Pye zich ook hier als bevlogen verteller. Dit boek is dan ook niet zozeer een ‘harde’ wetenschappelijke studie, maar eerder een impressie van hoe Antwerpen er in de zestiende eeuw uitzag en hoe het leven eraan toeging. Pye heeft natuurlijk uitvoerig gebruik gemaakt van historische bronnen en het hele werk is via voetnoten wetenschappelijk onderbouwd, maar hij wil vooral een tableau schilderen van het hoogtepunt

van de Antwerpse geschiedenis. Harde socio-economische geschiedenis die overloopt van de tabellen en grafieken zal je hier niet aantreffen, wel markante verhalen over de spilfiguren van de Antwerpse glorie.

Het boek lijkt in eerste instantie een eerder thematische indeling te volgen, waarbij elk hoofdstuk focust op specifieke personen en thema's. Tijdens het lezen wordt echter duidelijk dat Pye wel degelijk een chronologisch kader volgt en de verschillende thema's aangrijpt om de lezer door de zestiende eeuw van Antwerpen heen te loodsen. Het is geen allesomvattende studie: Pye selecteert specifieke personen en gebeurtenissen om uit te lichten en zo zijn verhaal te vertellen. Als lezer krijg je een vlot verhaal te lezen waarbij je ook duidelijk het gevoel krijgt vooruit te gaan in de tijd.

Pye kan natuurlijk niet alles vertellen, maar het is hem ook niet om exhaustiviteit te doen. Hij wil ons een blik gunnen in het leven van de zestiende-eeuwse Antwerpenaar, met een sterke focus op een paar markante figuren. Onder meer ondernemer Gilbert Van Schoonbeke komt uitgebreid aan bod, maar ook buitenlandse bezoekers als de Portugees-joodse *doña Gracia*, Simone Turchi en Gaspar Ducci passeren de revue. Pye gebruikt deze figuren om naast hun eigen verhaal ook iets over het leven en lijden in Antwerpen te vertellen. Dat deze hoofdrolspelers uit alle uithoeken van Europa afkomstig zijn, past perfect in het beeld van een kosmopolitische stad dat Pye wil schetsen. Wel gaat het hier bijna stevast over de Antwerpse elite: Pye schrijft hier vooral een geschiedenis van de handelaren, humanisten en bestuurders van de stad. Het gewone volk komt veel minder aan bod, of enkel als een anonieme massa die figureert in het verhaal van de elite. De glorie-eeuw van Antwerpen is voor Pye vooral de eeuw van de handelaar. Toch slaagt Pye er goed in om aan de hand van zijn hoofdpersonages ook iets te vertellen over de bredere geschiedenis van Antwerpen en hoe het was om in de zestiende eeuw aan de oevers van de Schelde te wonen en te werken.

Dat Pye zelf al meer romans uit zijn pen heeft getoverd, kan je ook in *Antwerpen. De gloriejaren* merken. Het geheel is vlot geschreven en je raakt

er gemakkelijk in een paar dagen door. Voor zij die reeds gepokt en gemazeld zijn in de geschiedenis van Antwerpen, heeft dit boek wat minder te bieden. Gilbert Van Schoonbeke is immers geen nobele onbekende en nieuwe onthullingen over hem zijn in dit boek niet te vinden. Maar voor hen die nog niet eerder hebben stilgestaan bij de bloei-periode van Antwerpen en bij de zestiende eeuw van de Nederlanden vóór de Opstand, is dit een heel vlot leesbare introductie.

Het enige wat ik in dit boek echt mis, is het naspel van de glorietijd van Antwerpen. Pye stopt zijn verhaal feitelijk bij 1585 en ook de historie van de val zelf wordt maar beknopt aangestipt. Een epiloog waarin hij aanhaalt wat er met de stad gebeurd is na 1585, zou mooi zijn geweest en zou uiteindelijk nog eens beklemtonen wat voor een hoogte Antwerpen in de voorgaande eeuw bereikt had. Nu stopt het verhaal en weet je als lezer eigenlijk niet hoe het afloopt. Desalniettemin is *Antwerpen. De gloriejaren* een goedgeschreven geschiedenis van een onderwerp dat soms een beetje uit de schijnwerpers is gedwongen door de Hollandse Gouden Eeuw. Voor hen die zich interesseren in de geschiedenis van Antwerpen, maar ook in de geschiedenis van de Lage Landen van vóór de Opstand, is dit zeker een aanrader.

Florian Daemen

Achttiende, negentiende en twintigste eeuw



Francien van den Heuvel,
*'s-Hertogenbosch,
eiland in een onmetelijke zee.
Omgangsstrategieën van de
stedelijke overheid en de bevol-
king van 's-Hertogenbosch met
hoogwater en overstromingen*

(1740-1995) (Oisterwijk: Wolf Publishers 2021). x + 406 p.
ISBN 978 94 6240 740 4. € 34,95.

Met *'s-Hertogenbosch, eiland in een onmetelijke zee* levert Francien van den Heuvel haar prachtig als boek uitgegeven proefschrift af, waarmee zij op 24

juni 2021 promoveerde aan de Open Universiteit. Centraal staat de volgende vraag: 'Welke omgangsstrategieën hanteerden de stedelijke overheid en bevolking van 's-Hertogenbosch in de confrontatie met hoogwater, overstromingsrampen en ijsvloeden in de periode 1740-1995?' (p. 12). Van den Heuvel is een bevlogen en vasthoudend onderzoeker bij wie de passie voor de geschiedenis in het DNA zit, maar die zoals zovelen aanvankelijk voor een andere maatschappelijke carrière koos. Het bloed kroop echter waar het niet gaan kan, het vlammetje bleef op de waakstand en uiteindelijk kwam onder begeleiding van prof. dr. Leo Wessels en dr. Toon Bosch dit proefschrift tot stand.

Van den Heuvel noemt een aantal belangrijke redenen voor haar onderzoek. Allereerst is het Noord-Brabantse rivierengebied stiefmoederlijk behandeld in de vaderlandse (waterstaats)geschiedenis. Voor van den Heuvel is dit een belangrijke motivatie gezien haar lokale wortels. Daarnaast ontbreekt systematisch historisch onderzoek over een langere tijdsperiode (de *longue durée*) überhaupt in de waterstaatsgeschiedenis. Doorgaans gaat de aandacht vooral naar specifieke casussen of gebeurtenissen omdat die nu eenmaal het meest tot de verbeelding spreken. Maar zoals Van den Heuvel terecht opmerkt, voltrokken zich alleen al in de door haar onderzochte periode maar liefst 81 grote en kleine overstromingen (p. 2). Ondanks de toenemende interventie van verschillende overheden en andere actoren waren we nog in 1995 getuige van grote overstromingen rondom Den Bosch en een bijna-ramp in het gehele rivierengebied van Limburg tot de Biesbosch. Is er dan al die jaren eigenlijk niets veranderd?

Naast het dichten van een historiografisch hiaat en het introduceren van een langetermijnperspectief past Van den Heuvel doelbewust ook concepten en inzichten toe uit de recent tot ontwikkeling gekomen *environmental history* met de subdiscipline rampengeschiedenis. Dit is van belang omdat deze discipline haar handvatten biedt om belangrijke begrippen als 'ramp', 'leerprocessen', 'veerkracht' en 'kwetsbaarheid' te definiëren. Wanneer is een ramp ook echt een ramp? De verwijzing naar onderzoek van Greg Bankhoff laat zien dat een lokale samenleving zich soms zo aan bepaalde, geregeld voorkomende natuur-

schokken heeft aangepast, dat zij deze niet langer als rampen beschouwt. Catastrofale gebeurtenissen zijn dus niet slechts natuurlijk of klimatologisch van aard maar zijn deels ook sociaal-cultureel gevormde constructies. Samenlevingen trekken lessen uit hetgeen hun overkomen is.

Het zijn allemaal belangrijke vaststellingen die vooral dienen om de aanpak en de uitkomsten van het onderzoek te duiden maar die zij helaas niet verder problematiseert. Dit geldt ook voor de inzichten van Tim Soens, die nadrukkelijk wijst op de sociale en geografische verschillen die in acht genomen moeten worden als het gaat om de impact van catastrofale gebeurtenissen. Ik kom hierop nog terug. Van den Heuvel beëindigt haar historiografische verkenning met de introductie van het cultuur- en mediaperspectief, in navolging van de onderzoekslijn van Lotte Jensen. Zo krijgt ook het culturele perspectief een plaatsje. Uiteindelijk resulteert dit zelfs in vijf invalshoeken op het onderzoeksveld: de situatie voorafgaand aan de ramp, de gebeurtenissen in en rond de calamiteiten, de hulpverlening, de leerprocessen die elke ramp teweegbrengt en de herinneringscultuur (p. 12). Op deze manier wordt de aangehaalde historiografie goed ingezet om de opzet van het onderzoek te structureren. Ook keuzes rond definitie en afbakening volgen logisch uit de historiografische inventarisatie. Zo worden de zeven criteria van een ramp van Christiaan Rohr ingezet om uit de vele gevallen van wateroverlast in de bestudeerde periode 1740-1995 zestien 'echte' rampen te selecteren. Bij vijf invalshoeken en zeven criteria blijft het niet. Van den Heuvel introduceert ook nog verschillende analyseniveaus: hoewel de stad 's-Hertogenbosch steeds centraal staat, kan de wateroverlast niet los gezien worden van regionale, nationale en zelfs internationale ontwikkelingen. Vanaf de negentiende eeuw bemoeiden steeds meer bestuurlijke overheden zich met de situatie.

Zo wordt langzaam de omvang en complexiteit duidelijk van het onderzoeksveld dat Van den Heuvel wil bestrijken. Deze indeling (de vijf invalshoeken met de variatie tussen lokale en internationale schaal) in combinatie met een langetermijnperspectief staat ook aan de basis van de hoofdstukkenstructuur. Van den Heuvel

combineert haar langetermijnonderzoek met een thematische insteek waarbij de lange termijn wordt onderverdeeld in een viertal tijdsperiodes: een inleidende tot 1740, van 1740 tot 1795, de Bataafs-Franse tijd (1795-1813), de negentiende eeuw (1813-1904) en ten slotte de twintigste eeuw (1904-1995).

Wat levert dit alles uiteindelijk op? Allereerst dat onze kennis over dit geografische gebied in deze periode inhoudelijk enorm wordt uitgebreid. Daarmee wordt alvast een belangrijke doelstelling van het onderzoek bereikt. Van den Heuvel gaat in haar boek uiterst nauwkeurig, haast uitputtend te werk. Dat ze gepassioneerd is over de stad en het onderwerp lijdt geen enkele twijfel en haar bronnenonderzoek is zeer uitvoerig. Deze uitvoerige maar grotendeels beschrijvende aanpak met de vele details en feiten is echter af en toe ook bijna te veel. De lezer dreigt overspoeld te raken of raakt geneigd door te bladeren op zoek naar de belangrijkste conclusies. Nu is dat geen straf want het boek staat vol prachtige illustraties en kaartmateriaal, maar het zal toch niet de bedoeling van de auteur zijn. De nabeschouwingen die na elk hoofdstuk en boekdeel zijn toegevoegd, helpen de lezer gelukkig de belangrijkste bevindingen nog eens op een rijtje te zetten. Ook het concluderende hoofdstuk helpt daarbij.

Uiteindelijk blijft een beeld hangen van een gebied dat al vele eeuwen met enige regelmaat wordt getroffen door wateroverlast en waar vanaf de negentiende eeuw onder invloed van staatsvorming en centralisatie van het landsbestuur steeds professioneler en grootschaliger wordt ingegrepen in het landschap. De leerprocessen leiden, na aanvankelijk veel plannenmakerij en weinig actie, vooral in de twintigste eeuw tot een nieuw paradigma van de mens die de natuur onder controle probeert te brengen met hogere dijken, verlegging of aanleg van waterlopen, het sluiten van de overlaten en uiteindelijk de watervrijmaking van 's-Hertogenbosch. Dit blijkt echter 'schijnveiligheid' te zijn. De vele infrastructurele werken, zowel rond Den Bosch in de Maas en in de vele zijrivieren, konden de bijna-watersnoodrampen van 1993 en 1995 niet voorkomen. Het leidde zelfs tot een nieuwe paradigmaverandering waarin het water juist weer meer ruimte moest krijgen. Daar-

bij blijft mij als lezer de vraag hangen of de cirkel daarmee niet rond is. Deden de overlaten uit de vroegere periode niet precies wat de projecten van Rijkswaterstaat, onder de noemer 'Ruimte voor de rivieren' nu doen: het water in uitzonderlijke gevallen de ruimte geven waardoor de druk op de dijken elders kon worden verminderd?¹

Is dat misschien de ultieme les die we uit deze geschiedenis kunnen trekken: dat de inzichten van onze voorouders niet per definitie minder goed zijn en ons ook in het heden de weg kunnen wijzen? Leidt 'modernisering' wel altijd tot de juiste oplossingen? De vraag of alle centralisering, professionalisering en rationalisering ook hebben geleid tot significant minder watersnoodrampen, minder of andersoortige impact, of minder schade aan mens en materieel wordt eigenlijk niet beantwoord, hoewel dat wel het geval lijkt te zijn: er traden gedurende de negentiende eeuw nog 41 watersnoden op, waarvan er negen als ramp geclassificeerd kunnen worden, in de twintigste eeuw kreeg van de 27 watersnoden slechts één (1926) het predicaat 'ramp' (p. 303-304). Je zou daarmee kunnen concluderen dat het beleid van de afgelopen twee eeuwen uiteindelijk zijn vruchten heeft afgeworpen. Toch leidden de gebeurtenissen in 1993 en 1995 tot een nieuw paradigma en een 180 graden gedraaid beleid. Dat lijkt zo bezien een ingrijpende reactie.

Hier laat Van den Heuvel een kans liggen om nog eens terug te grijpen op de inzichten van Bankhoff, Pfister en Poliwooda. Zijn de lessen die we trekken de juiste? Is zo'n leerproces per definitie een lineaire verbetering of kunnen we ook verkeerde lessen leren? In welke mate waren de Noord-Brabantse gemeenten, inclusief de stad 's-Hertogenbosch, misschien deels wel gewend te leven met wateroverlast en was deze gewenning aan het eind van twintigste eeuw uit het geheugen gewist? Deze hypothese zou deels gevoed kunnen worden door de relatief beperkte sporen van herinnerings- en verbeeldingscultuur die de auteur heeft kunnen terugvinden. Een andere vraag die blijft hangen, is wie gedurende de onderzoeksperiode nu de belangrijkste slachtoffers en mogelijk

1 www.rijkswaterstaat.nl/water/waterbeheer/bescherming-tegen-het-water/maatregelen-om-overstromingen-te-voorkomen/ruimte-voor-de-rivieren

profiteurs (in termen van Tim Soens) waren. Bleven dit steeds dezelfde sociale groepen? Dit soort sociale (en mogelijk geografische) verschillen kunnen misschien weer van grote invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de omgangstrategieën.

Al deze vragen zouden echter niet rijzen als Van den Heuvel niet eerst dit uitgebreide onderzoek had gedaan. Haar pionierswerk heeft een fascinerend onderzoeksterrein blootgelegd waarop de komende tijd nog vele graafwerkzaamheden kunnen worden uitgevoerd!

Rogier van Kooten



Charles van Leeuwen,
Missie van barmhartigheid.
De Fraters van Zwijzen
(Nijmegen: Valkhof Pers, 2021).
729 p. ill. ISBN 978 90 5625 523 7.
€ 45,00.

Ooit een vaste waarde voor het gewoon en buitengewoon onderwijs in Noord-Brabant en in veel plaatsen daarbuiten en niet weg te denken uit de Tilburgse stadsgeschiedenis, is de in 1844 door Joannes Zwijzen gestichte congregatie van de Fraters van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid. Een jaar later, op 15 september, de feestdag van het H. Hart van Maria, ging de congregatie echt van start met vier jonge mannen in een nieuwgebouwd klooster aan de Locht, de huidige Gasthuisring, ongeveer halverwege tussen de Heikese en de Goirkese kerk, de twee aan Sint-Dionysius van Parijs gewijde parochiekerken van de Wolstad. Op deze locatie zijn nog altijd het provinciaal en het generaal van de fraters gevestigd. De congregatie kende in de negentiende en twintigste eeuw een ongekende groei en bloei om vanaf de jaren 1970 – zoals dat geldt voor heel religieus Nederland – steeds kleiner te worden qua ledenaantal. Thans zijn er, verspreid over acht landen, nog zo'n 270 fraters werkzaam op het gebied van onderwijs, jeugdwerk, ziekenzorg en kerkopbouw.

Over de eerste bestaansperiode van de congregatie, die ongeveer een halve eeuw bestrijkt, heeft de Delftse historicus Charles van Leeuwen het voorliggende boek geschreven. De twee titels geven de rode draad van het boek aan. 'Missie van barmhartigheid' duidt op de maatschappelijke betrokkenheid van de fraters. Net als andere religieuzen in de traditie van Vincentius a Paulo legden zij naast de drie klassieke kloostergeloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid een vierde gelofte af om dienstbaar te zijn aan de medemens, ongeacht religie, etniciteit of gender. 'De fraters van Zwijzen' duidt op de bijna allesbepalende betekenis van de stichter, Joannes Zwijzen (1794-1877), pastoor van de Tilburgse parochie het Heike. Hij had in 1832 ook al een zustercongregatie gesticht ('de Zusters van de Oude Dijk') en in 1853, met de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, zou hij zowel aartsbisschop van Utrecht als bisschop van 's-Hertogenbosch worden.

De 22 hoofdstukken van *Missie van barmhartigheid* zijn onderverdeeld in drie luiken. Het eerste luik gaat over de ontstaansgeschiedenis, uiteraard met veel aandacht voor de motivatie van de stichter en de aantrekkingskracht die hij op anderen uitoefende, zoals de kroonprins, de latere koning Willem II, maar ook op kandidaten voor het kloosterleven. Hij imponeerde met zijn verschijning en daadkracht: al met al was hij meer een doener dan een denker. Wellicht verklaart dit waarom veel jonge mannen zich weliswaar eerst tot hem aangetrokken voelden en zich aanmeldden bij de congregatie om korte tijd later weer teleurgesteld te vertrekken. Het tweede luik gaat over de uitbouw van de missie ('liefdewerken') in Nederland, te beginnen met de opname van enkele weesjongens in het eerste fraterhuis aan de Locht. Speciale aandacht gaat uit naar het Doofstommeninstituut in het Belgische Maaseik, het internaat Huize Ruwenberg in Sint-Michielsgestel, het Instituut voor blinden en slechthzienden in Grave en werkzaamheden in 's-Hertogenbosch. De fraters verwierven allengs een goede naam als onderwijzers. In het centrum van Goirle staat nog altijd het gebouw van de voormalige kweekschool van de congregatie, thans vernoemd naar een plaatselijke industrieel Jan van Besouw. Het derde luik gaat

over de identiteit en het communiteitsleven van de fraters, met onder meer aandacht voor superior Franciscus Salesius de Beer, die aan zijn medebroeders het voorbeeld gaf te leven in soberheid en onthechting. Zwijsen was te veel een kerkvorst om zo'n voorbeeld te kunnen zijn. Het rijke betoog wordt verlucht met talrijke afbeeldingen, meest afkomstig uit het eigen congregatiearchief, en negen uitgelichte verhalen, onder meer over de mislukte moordaanslag op Zwijsen in juli 1863, en over seksueel misbruik, voor zover traceerbaar, rond de eeuwwisseling.

Missie van barmhartigheid is een werk van formaat: niet alleen vanwege de omvang, maar ook vanwege de kwaliteit van de geleverde arbeid. De berg documenten die de auteur moest door nemen was groot. Te meer omdat de fraters een eigen uitgeverij hadden en naar hartenlust over hun eigen verrichtingen publiceerden, kon Van Leeuwen steunen op reeds bestaande historische studies, maar tegelijkertijd diende hij als geschiedschrijver de nodige distantie in acht te nemen ten opzichte van deze huispublicaties. Daarin is hij uitstekend geslaagd. Van Leeuwen beheerst het metier van de historicus, is een begenadigd schrijver-verteller en onverbloemd in zijn oordeel. De inzet van de fraters voor hun medemens, vooral de jeugd, verdient respect, maar de in dit boek besproken personages leren wij steeds kennen met hun sterke én minder sterke eigenschappen. Soms zijn de nuances wel erg fijn. Zo lezen we op p. 374 dat het bewind van de al genoemde superior De Beer zo strak was 'dat de fraters de reputatie kregen strenger te zijn dan enige andere orde, kartuizers en trappisten inbegrepen'. Op de volgende pagina lezen we dan weer dat De Beer begaan was met de vele zwakke en zieke medebroeders en dat hij ervoor waakte 'dat hun dagtaak te zwaar of hun maaltijd te sober zou worden'. Kortom, strengheid en zachtheid lijken met elkaar in tegenspraak, maar welbeschouwd hoeven zij dat niet te zijn. De lezer die meegaat in het fijnzinnige betoog van Van Leeuwen krijgt een klik met dit boek en maakt op aangename wijze kennis met een belangrijk onderdeel van de sociale geschiedenis van Brabant.

Charles Caspers



Geert Donkers, Toine Janssen, Bert Subelack en Ton Vogel, *Twee eeuwen dienstbaar en barmhartig. Congregaties en orden in de 19e en 20e eeuw in 's-Hertogenbosch*

(*'s-Hertogenbosch: Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 2020*). 413 p. ill. ISBN 978 90 903 3826 2. € 29,75.

In 2020 was het tweehonderd jaar geleden dat de Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph, alias de Zusters van de Choorstraat (naast het koor van de Bossche Sint-Janskerk), werd gesticht door pastoor Jacobus Heeren (zie het artikel van ondergetekende in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 38 (2021)). Als een hommage aan hen en aan de talrijke religieuzen, vrouwelijke zowel als mannelijke, die zich vervolgens in de negentiende en twintigste eeuw in 's-Hertogenbosch vestigden, tezamen 25 orden en congregaties, hebben de auteurs dit fraaie boek samengesteld. Dit mooie getal wordt ten dele bereikt omdat de huidige gemeentegrenzen worden aangehouden. Zo zijn de Paters van de H.H. Harten van Jezus en Maria in Nuland (tot 1993 een zelfstandige gemeente) en de Zusters van Moerdijk in de Maliskamp (tot 1996 bij gemeente Rosmalen) tot Bosschenaars bevorderd. Voor een ander deel reikt de teller tot 25 omdat vanaf de jaren 1970 veel kloosters verspreid over het land gingen wonen in kleinere leefgemeenschappen of, gedwongen door de 'ruimtelijke ordening', hun oorspronkelijke woonplaats verlieten. Dat laatste was het geval met de Witte Paters, die in 1987 van Boxtel naar Den Bosch verhuisden omdat hun, eveneens witte, klooster Sint-Charles moest worden gesloopt voor de verbreding van de A4. Anno 2020 waren – als enigen – de Zusters van de Choorstraat nog altijd woonachtig op de oorspronkelijke locatie, zij het dat hun behuizing in de loop der tijd is verschoven naar de Papenhulst.

In elk van de 25 hoofdstukken, die chronologisch geordend zijn naar jaar van vestiging en geleidelijk aan steeds korter worden, wordt eerst een algemene schets gegeven van de desbetreffende

orde of congregatie, waarna wordt ingezoomd op de situatie ter plaatse. De kloosterlingen die zich in de negentiende eeuw in de stad vestigden, hebben – met respect voor de later gearriveerden – het meest een stempel gedrukt op de Bossche geschiedenis: de Zusters van de Choorstraat (1820-2020), Zusters van Jezus Maria en Jozef (JMJ, 1840-2015), Broeders van Maastricht (1843-1870), Zusters van Tilburg (1852-1988), Zusters van Ronse (1853-1985), Broeders van Dongen (1853-2018), Paters Redemptoristen (1854-1971), Fraters van Tilburg (1862-2004), Ongeschoeide Karmelieten (1872-1971), Zusters van Schijndel (1873-2004), Broeders van St. Joannes de Deo (1875-1970), Zusters van de H. Carolus Borromeus (1876-2020) en Minderbroeders Kapucijnen (1898-2018). De typering in de hoofdtitel, ‘dienstbaar en barmhartig’, komt volop tot uiting als we lezen over het onvoorstelbaar vele werk dat al deze religieuzen hebben verzet in zorg, onderwijs en pastoraat. Dat werk wordt, voor zover mogelijk en wenselijk, thans door anderen gedaan; de vruchten ervan zijn nog traceerbaar, deels onzichtbaar, deels zichtbaar. De onzichtbare vruchten zijn de belangrijkste, dat zijn levende mensen die iets van de zusters, broeders of paters hebben meegekregen voor de rest van hun leven, bijvoorbeeld een loopbaan in het onderwijs. De zichtbare vruchten zijn de vele voormalige kloostergebouwen die mede dankzij krakerscollectieven gespaard zijn gebleven voor de slopershamer en een nieuwe (woon)functie hebben gekregen.

Over veel orden en congregaties zijn de afgelopen decennia gedegen algemene geschiedwerken vervaardigd, maar juist waar het gaat over de plaatselijke situatie geeft *Twee eeuwen* veel aanvullende informatie in tekst en beeld. De vier auteurs – Vrienden van 's-Hertogenbosch, behorend tot de werkgroep Kerken en Kloosters – hebben in dubbel opzicht een monumentaal boek vervaardigd: het is rijk van inhoud én oogstrelend van vorm. Persoonlijk vind ik het jammer dat alleen de negentiende en twintigste eeuw gelden als periode van vestiging. Daardoor is er geen hoofdstuk(je) over de franciscanen die in 2018 het kapucijnenklooster aan de Van der Does de Willeboissingel overnamen om samen met anderen verder te gaan als stadsklooster San Damiano.

Charles Caspers



Olivier Rieter, *Leven in herinnering. Katholieke herinneringscultuur in Noord-Brabant* (Tilburg en Woudrichem: Stichting Zuidelijk Historisch Contact en Pictures Publishers, 2020). 104 p. ill. ISBN 978 94 92576 35 4. € 19,95.

Eens was de bevolking van Noord-Brabant voor het overgrote deel rooms-katholiek, nu nog slechts voor een klein deel. Maar bijna alle Brabanders worden nog dagelijks herinnerd aan het katholiek verleden, hetzij door het straatbeeld (denk aan kerk- en kloostergebouwen), hetzij door naamgeving (denk aan straatnamen), hetzij door folklore (zoals tot eind vorige eeuw kinderen die met Driekoningen zongen), hetzij door fraaie boekwerken, waarvan het voorliggend exemplaar er zelf ook een is, maar vooral door oprispingen in het collectieve en individuele geheugen. Ergo, ook al ben je niet kerkelijk of gelovig, je kunt moeilijk ontsnappen aan wat voorbij is maar op een bepaalde manier toch doorgaat. Het maakt deel uit van je identiteit. Met uitzondering van de jongelui, die zich er hooguit over verbazen, hebben veel Brabanders goede herinneringen aan het katholieke verleden, andere Brabanders vooral slechte herinneringen, en weer andere Brabanders goede én slechte herinneringen. Rieter geeft in zijn boek – de uitwerking van een hoofdstuk van zijn in 2018 verdedigde proefschrift, *Het patina van de tijd. Vormen en functies van hedendaagse nostalgie en nostalgisering in Noord-Brabant* – een staalkaart van ‘Katholieke vormen van herinnering en nostalgie’ die bij Brabanders van katholieken huize heel wat gevoelens kunnen oproepen. Die vormen van herinnering zijn altijd selectief en nooit objectief. Zo zijn de zwart-wit fotoboeken van Martien Coppens en Gaston Remery niet bedoeld als louter informatie maar als ode aan het katholieke geloof en daardoor van invloed op de stemming en het standpunt van de aandachtige beschouwer.

De informatie die Rieter geeft en zijn beschouwingen daarbij, bijvoorbeeld over het verschil maar soms ook de onderlinge versterking van

culturele en communicatieve herinnering, zijn heel navolgbaar en verhelderend. Dat velen aan het kerkelijk verleden terugdenken met een lach (zoet) én een traan (bitter) is eigenlijk vanzelfsprekend. Wie terugdenkt aan vroeger, vindt veel onvolmaakte dingen, maar het was wel de tijd dat hij/zij nog jong, sterk en mooi was. En wie denkt daar niet met weemoed aan terug?

Charles Caspers



**Jaap Evert Abrahamse,
Giel van Hooff en Wilfried
Uitterhoeve,**
*Historische atlas van
Eindhoven. Van Brabants markt-
stadje tot centrum van de*

*Brainport-regio. Met een bijdrage van Bernard
Colenbrander over de TU/e-campus* (Bussum: Uitgeverij
Toth, 2021). 96 p. ill. krtn. ISBN 978 90 6868 829 0. € 29,95.

In de sinds 2003 lopende reeks historische (steden) atlassen kreeg ook Eindhoven in 2021 zijn atlas. Deze is extra dik omdat aan de standaardopzet van 35 hoofdstukken van ieder twee bladzijden nog een blok van zestien bladzijden is toegevoegd over de Campus van de Technische Universiteit Eindhoven, die in 2021 wel zijn 65ste verjaardag vierde, maar zeker nog niet met pensioen gaat.

Deze historische atlas voor Eindhoven gaat uiteraard vooral over de tijd na 1900: een korte geschiedenis, maar wel heel indrukwekkend als het gaat om de ontwikkeling van de stad als stedenbouwkundig en industrieel object. Daar ligt dan ook de nadruk op, een nadruk die versterkt wordt door de eveneens vooral stedenbouwkundige benadering van de ontwikkeling van de Campus sinds 1956. Toch hebben de auteurs nog elf hoofdstukken aan de tijd van vóór Philips gewijd. In dat elfde hoofdstuk komen de in 1920 geannexeerde dorpen voor het laatst als agrarische gemeenschappen aan de orde. In de verdere hoofdstukken worden ze vooral als expansieruimte voor de stad gezien. Die stedelijke expansie wordt hoofdzakelijk door een planologische en soms architectonische bril bekeken: schone plannen die

maar deels gerealiseerd werden en onverwachte ontwikkelingen dooreen. Spectaculaire hoge gebouwen krijgen aandacht, de laagbouw van DAF vond alleen een plekje op de losse omslag. Het taalgebruik is vaak nogal dat van ontwerpers, zozeer dat er af en toe maar bijgezet wordt dat 'hoogteaccenten' in gewoon Nederlands woontorens zijn. We zien alle stedenbouwkundige en architectonische stromingen van de laatste eeuw wel langskomen. Tegelijkertijd zijn de mensen en hun doen en laten uit het zicht verdwenen. In het gedeelte over de Campus viel me op hoe snel nieuwe gebouwen hun functie kwijtraken en dan aangepast of vervangen moeten worden. Soms is dat te begrijpen: het grote Rekencentrum herbergde destijds een enorme computer met een rekenkracht die nu door ieders mobieltje overtroffen wordt: dan heb je zo'n groot gebouw dus niet meer nodig.

In de Tachtigjarige Oorlog, rond 1583, had Eindhoven korte tijd binnen de oude stadsgrachten een nog kleinere vesting. Die kon de vijand niet weerstaan en werd weldra opgeruimd. Het is dan jammer dat bij de kaart op p. 8 geen kritische noot geplaatst is. Nicolaas Visscher tekent de stad in 1678 als een Hollands stadje met een centrale haven waardoor de Dommel stroomt, met huizen erlangs, alles omgeven door een vesting die er toen al een eeuw niet meer was! Visscher is duidelijk nooit ter plaatse geweest. Visscher mag dan een beroemd kaartmaker geweest zijn, in dit geval kan zijn kaart echter niet als historische bron gebruikt worden. Daar zou je in een Historische Atlas best wat over mogen zeggen.

De atlas is weer erg mooi uitgegeven, met fraaie reproducties van oude en nieuwe plankaarten en architectentekeningen. Op het voorste schutblad is het stratenplan van 1922 weergegeven, met alle straatnamen van toen. Het achterste schutblad is als het ware de moderne tegenhanger daarvan, maar nu is het aantal straten bijna oneindig groot zodat ze naamloos blijven. De mooiste vondst is echter de kaart van het riolenstelsel op bladzijde 36. Hierop zijn de riolen ingekleurd naar jaar van aanleg. Zo geeft deze kaart in één blik een beeld van de fasering van de groei van de stad Eindhoven. Je moet er maar opkomen!

Deze historische stedenatlas was een van de laatste in de lange reeks die mede verzorgd werd door Wilfried Uitterhoeve (1944-2020), die op 20 april 2020 overleed aan Covid-19.

K.A.H.W. Leenders

Algemeen



Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'
74 (2021). vi +169 p. ill. krtn. ISBN
978 90 73342 20 0. ISSN 2211
3169.

Vijf van de tien artikelen in dit jaarboek hebben te maken met water. De eerste twee daarvan zijn van de hand van Frans Gooskens. In het eerste behandelt hij de geschiedenis van het leidingwater in Breda. Dat blijkt niet alleen enorm waardevol in het kader van de geschiedenis van de algemene hygiëne, het was ook lang een politiek drukmiddel, met name waar het ging om gebiedsuitbreiding door annexatie van omliggende gemeentes. In het tweede artikel behandelt Gooskens de strijd tegen cholera zoals die werd gevoerd door Petrus van Mierlo (1826-1908). De infectieziekte verspreidt zich vooral via vervuild drinkwater en hierin ligt de link met het eerste artikel. Schoon drinkwater voorkomt cholera. Een tweede link is persoonlijk, want een ver familielid van Gooskens maakte als pastoor en zielzorger maar liefst vijf cholera-uitbraken mee in België. Al in 1854 toonde John Snow in Londen de relatie aan tussen vervuild drinkwater en de verspreiding van cholera. Die ontdekking werd niet meteen breed geaccepteerd, maar nadat Robert Koch in 1883 de veroorzakende bacterie had geïdentificeerd, kwam de bestrijding effectief op gang, ook in Breda. Van Mierlo, geboren Bredenaar en opgeleid in Leiden, vestigde zich in 1853 als arts in Breda en ging zich nadrukkelijk inzetten voor verbetering van de hygiëne in de stad en voor een

goede drinkwatervoorziening. De watertoren in het Wilhelminapark behoort tot zijn verdiensten.

Die van de Belcrum werd gebouwd in 1934-1935 en vormt het onderwerp van een artikel door Marianne Laurijssens. Zij bespreekt de totstandkoming van deze toren, vergelijkt hem met andere watertorens in het land en belicht de ornamenten. Edmond Kalle bespreekt in een volgend artikel de herbestemming van deze watertoren – inmiddels rijksmonument – tot kantoorgebouw.

Het vijfde en laatste 'natte' artikel is van een andere aard en is in feite een archeologisch verhaal over een onderdeel van de stadsontwikkeling. Hans de Kievith behandelt de 'opkomst van de Vaert en de neergang als Mosselkreek'. De Mosselkreek was een gekanaliseerd waterloopje in het centrum van de stad dat in 1868 werd gedempt. Vanaf ongeveer 1490 gingen deze kleine waterloop en de laagte waarin hij lag, een rol spelen in de stedelijke ontwikkeling. Er kwamen bierbrouwerijen die gebruik maakten van de aanwezigheid van water en de mogelijkheid via het stroompje vanaf de Mark brandstof aan te voeren. Na ongeveer anderhalve eeuw verdween ook deze activiteit weer en successievelijk verdween de waterloop volledig uit beeld, totdat hij in de jaren negentig van de vorige eeuw bij archeologisch onderzoek weer opdook.

Wouter Loeff bespreekt in een kort artikel een episode uit de slotfase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Daarbij namen Rotterdamse Hoeken in 1489 Geertruidenberg in om vervolgens van daaruit te plunderen en brandschatten in het Land van Breda.

Leesclubs bestaan overal, soms georganiseerd vanuit openbare bibliotheken of rond een boekhandel, maar vaak informeel onder gelijkgestemden. Rincke de Bont en Ingrid Jansen laten zien de 'leeszaalbeweging' in de periode 1900-1940 sterk bijdroeg aan de emancipatie van vrouwen. Kennis is macht en toegang tot kennis is dus essentieel om in de maatschappij een meer dan passieve rol te spelen. Bibliotheken en openbare leesalen (en koffiehuisen met een ruim voorziene leestafel) speelden daarbij een belangrijke rol. Daarnaast boden bibliotheken banen aan vrouwen die in een eigen inkomen wilden voorzien. De conclusie van

het artikel is dat dit ook in Breda gebeurde, maar dat de stad hierin beslist geen voorloper was.

Op Wikipedia wordt Lucien von Römer (Kampen 1873 - Malang 1965) omschreven als ‘medicus en seksuoloog’. Zijn deskundigheid op dat laatste terrein lag op het gebied van de seksuele en genderdiversiteit. Begin twintigste eeuw bepaald geen ‘sexy’ onderwerp en het is dan ook niet verwonderlijk dat hij zijn eigen homoseksuele gevoelens niet aan de grote klok hing. In zijn aan het Nationaal Archief nagelaten familiearchief bevond zich een doos die pas in het jaar 2000 mocht worden geopend en waarin zich onder meer een verzegelde bundel met jeugdedichten bleek te bevinden. De bundel bevat liefdesgedichten die Von Römer begin jaren 1890 in Breda schreef voor de kadet Hartman van Aisma (1871-1894). Maurice van Lieshout, die in het verleden al vaker over Lucien von Römer publiceerde, belicht de relatie tussen beide jongemannen en citeert daarbij ruimschoots uit de gedichten. Grote poëzie is het niet, maar de verzen zijn integer en getuigen van een hechte, liefdevolle vriendschap. Van Lieshout vermoedt dat deze vriendschap van invloed is geweest op de latere carrière van Von Römer als seksuoloog. Niet bewijsbaar, zoals hij zelf aangeeft, maar wel aannemelijk.

Peter van de Steenoven beschrijft de Enka-bezetting van 1972, een massale bedrijfsbezetting en staking waarmee het personeel wist te voorkomen dat de vestiging van Enka-Glanzstoff, waar synthetische garens werden geproduceerd, werd gesloten en zeventienhonderd arbeiders hun baan zouden verliezen. Uiteindelijk sloot de fabriek toch haar deuren, maar dat ging gefaseerd en met een ‘nette’ afvloeiingsregeling en het vinden van vervangende banen. De goed georganiseerde en effectieve bezetting in 1972 – de eerste van een reeks in Nederland – trok veel aandacht in binnen- en buitenland en werd exemplarisch voor het feit dat arbeiders mondig waren geworden en bedrijven en directies daar rekening mee dienden te houden.

Het laatste artikel in dit jaarboek gaat over monumentale kunst op of in gebouwen of in parken, kunst die nogal eens verloren gaat wanneer een gebouw wordt gesloopt of verbouwd.

Johanna Jacobs laat zien hoe complex het kan zijn om dergelijke kunstwerken te redden en een ‘tweede duurzaam leven’ te geven en hoe bevredigend het is wanneer dit lukt. Zij sluit af met de positieve noot dat de belangstelling voor deze kwetsbare en veelal jonge kunstwerken – vaak uit de wederopbouwperiode – toeneemt en architecten, ontwikkelaars en gemeentes zich meer bewust lijken te worden van de waarde hiervan. Inventariseren, zoals de gemeente Breda deed, helpt uiteraard om te weten wat er is en wat eventueel wordt bedreigd.

Lauran Toorians

Summaries

Mario Damen

The list as map. Town and territory in late medieval Brabant

Late medieval chronicles, produced for both prince and towns, played an important role in the formation of ideas on the shaping and the perception of the duchy of Brabant as a territory. For the duke and the urban elites of Brabant, these ideas sometimes overlapped, and sometimes diverged. This article analyses how the inhabitants of the towns of Brabant – both the ruling elites and the ordinary people – perceived and represented the territory they were living in. It proceeds by discussing four territorial techniques, practices that relate people and power to space. These came into being through the interaction between the towns and the duke. They show a duchy that is different from what is commonly shown on maps in textbooks and that is more than simply an enclosed geographical area ruled by a central government. Two practices are geared towards the construction of territory, i.e., hearth counts and urban political associations, whereas two others are more concerned with the perception of territory at the administrative level (lists of towns) and in heraldry (urban seals and coats of arms).

The construction and representation of the territory through fiscal, political and heraldic techniques, occurred both at the initiative of the duke and of the towns themselves and produced many different kinds of lists. These lists could represent the territory in a relatively simple way, before cartography took over this function in the later sixteenth century. Undoubtedly, these techniques mutually influenced each other and were in many ways usable and applicable not only in the daily administration of the duchy but also in its iconographic representation. Heraldic signs in particular were an important visual means through which the towns could express and construct their identity. Analysis of the origin of these signs demonstrates that they were the result of a dialogue with the duke and his court more than being of purely urban design. Moreover, the interaction between urban and princely symbolism shows the connectedness between towns and dynasty, both with the dukes of earlier generations and those of the contemporary ducal lineage, and with the duchy itself.

De lijst als kaart. Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant

Laatmiddeleeuwse kronieken geschreven in opdracht van de vorst of van stedelijke elites, speelden een belangrijke rol bij de vorming van ideeën over de vormgeving en de perceptie van het hertogdom Brabant als territorium. Soms overlaptten de ideeën van de hertog en die van de stedelijke elites, soms liepen ze uiteen. Dit artikel analyseert hoe de Brabantse steden – zowel de bestuurlijke elites als de meer gewone mensen – het territorium waarin zij woonden, waarnamen en representerden. Het bespreekt vier territoriale technieken, praktijken die mensen en macht in verband brengen met de ruimte en die ontstonden door de interactie tussen de steden en de hertog. Zij tonen een hertogdom dat anders is dan wat gewoonlijk op kaarten in schoolboeken wordt weergegeven en dat meer is dan alleen een vast omlijnd geografisch gebied dat door een centrale regering wordt bestuurd. Twee van de geanalyseerde praktijken zijn gericht op de opbouw van het territorium, te weten de

haardstedentellingen en de vorming van stedenbonden, terwijl twee andere betrekking hebben op de perceptie van het territorium in het bestuur (stedenlijsten) en in de heraldiek (stedelijke zegels en wapenschilden).

De constructie en perceptie van het territorium via fiscale, politieke en heraldische technieken gebeurde zowel op initiatief van de hertog als van de steden zelf en leverde vele soorten lijsten op. Deze lijsten konden het grondgebied relatief eenvoudig weergeven, totdat de cartografie deze functie in de latere zestiende eeuw overnam. Ongetwijfeld hebben deze technieken elkaar wederzijds beïnvloed en waren ze op vele manieren bruikbaar en toepasbaar, niet alleen in het dagelijks bestuur van het hertogdom, maar ook in de iconografische voorstelling ervan. Vooral heraldische tekens waren een belangrijk visueel middel waarmee de steden hun identiteit konden uitdrukken. Een analyse van de oorsprong van deze tekens toont aan dat ze eerder het resultaat waren van een dialoog tussen de stad en de hertog en zijn hof, dan dat ze een zuiver stedelijk ontwerp hadden. Bovendien toont de interactie tussen stedelijke en vorstelijke symboliek de verbondenheid van de steden met de dynastie, zowel met die van vroegere generaties als met die van het heersende hertogelijke geslacht, en met het hertogdom zelf.

La liste comme carte. Ville et territoire dans le Brabant de la fin du Moyen Âge

Les chroniques de la fin du Moyen Âge produites tant pour les princes que pour les villes ont joué un rôle important dans la formation des idées sur le façonnement et la perception du Brabant en tant que territoire. Pour le duc et les élites urbaines de Brabant, ces idées se chevauchaient parfois, et parfois divergeaient. Cet article analyse la manière dont les villes brabançonnaises – tant les élites dirigeantes que les gens ordinaires – percevaient et représentaient le territoire dans lequel ils vivaient. Il discute ensuite de quatre techniques territoriales, des pratiques qui mettent en relation les personnes et le pouvoir avec l'espace et qui sont nées de l'interaction entre les villes et le duc. Elles montrent un duché différent de ce qui est généralement représenté sur les cartes dans les manuels scolaires et qui est plus qu'une simple zone géographique fermée dirigée par un gouvernement central. Deux pratiques sont orientées vers la construction du territoire, les dénombrements de foyers et les associations politiques urbaines, tandis que deux autres s'intéressent davantage à la perception du territoire par l'administration (listes de villes) et par l'héraldique (sceaux urbains et armoiries).

La construction et la représentation du territoire au moyen de techniques fiscales, politiques et héraldiques, à l'initiative du duc et des villes elles-mêmes, ont donné lieu à de nombreux types de listes. Ces listes pouvaient représenter le territoire d'une manière relativement simple, avant que la cartographie ne prenne en charge cette fonction à la fin du XVI^e siècle. Il ne fait aucun doute que ces techniques se sont mutuellement influencées et qu'elles étaient à bien des égards utilisables et applicables non seulement dans l'administration quotidienne du duché mais aussi dans sa représentation iconographique. Les signes héraldiques, en particulier, étaient un moyen visuel important par lequel les villes pouvaient exprimer et construire leur identité. L'analyse de l'origine de ces signes démontre qu'ils étaient davantage le résultat d'un dialogue avec le duc et sa cour, que d'une conception purement urbaine. En outre, l'interaction entre la symbolique urbaine et la symbolique princière montre le lien des villes avec la dynastie, tant avec les générations précédentes qu'avec celles de la lignée ducale contemporaine, et avec le duché lui-même.

Arend Elias Oostindiër

Constructions and interpretations of the margraviate of Antwerp as a juridical space in the fourteenth and fifteenth century

The margraviate of Antwerp took a prominent place in spatial perceptions of Brabant in the fourteenth and fifteenth centuries. Dukes, nobles and urban elites, however, interpreted it in different ways. For the dukes of Brabant, and even for their Burgundian successors, the margraviate was an important dignity that they included in their *intitulatio*. Brabantine administrative officials stressed the continued existence of the margraviate after the town of Antwerp had been temporarily lost to Flanders in 1357, even though its spatial definition remained ambiguous. As soon as Antwerp was reunited with the duchy, the margraviate became an important vehicle for the town in its pursuit to obtain a political position in the duchy comparable to that of Leuven and Brussels. In its attempts to extend jurisdiction over its hinterland, the Antwerp city council tried to define its jurisdiction spatially, claiming that the margraviate was a homogeneous juridical space. However, as this claim did not at all correspond with the pluriform and ambiguous nature of jurisdiction, it was met with great resistance, especially from the lords of Breda and Bergen op Zoom. Despite consecutive rulings of the Ducal Council and the Estates of Brabant in favour of these lords, Antwerp continued to promote its claims for the better part of the fifteenth century. Conflicts as these were not only of interest to those directly involved. Chronicles such as the *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten* (1441) and the *Alder Excellenste Cronike van Brabant* (1498) reflected on jurisdiction disputes and were sensitive to the argumentations of the conflicting parties. The concept of jurisdiction as a clearly delimited, homogeneous juridical space was not inconceivable for them. It just did too little justice to the ambiguous juridical reality of everyday life to materialise.

‘Daer tstat van Antwerpen thoot af waer’: Constructies en interpretaties van het markgraafschap Antwerpen als juridische ruimte in de veertiende en vijftiende eeuw

Het markgraafschap Antwerpen had een vooraanstaande plaats in de ruimtelijke beleving van Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw. Hertogen, de adel en stedelijke elites interpreteerden dit evenwel op uiteenlopende manieren. Voor de hertogen van Brabant, en zelfs voor hun Bourgondische opvolgers, was het markgraafschap een belangrijke waardigheid die ze opnamen in hun *intitulatie*. Brabantse bestuursambtenaren benadrukten het voortbestaan van het markgraafschap nadat de stad Antwerpen in 1357 tijdelijk verloren was gegaan aan Vlaanderen, zelfs al bleef de ruimtelijke afbakening ervan onduidelijk. Zodra Antwerpen herenigd was met het hertogdom, werd het markgraafschap een belangrijk middel voor de stad in haar streven naar een politieke positie vergelijkbaar met die van Leuven en Brussel. Bij zijn pogingen om jurisdictie te verkrijgen over haar achterland, probeerde het Antwerpse stadsbestuur zijn jurisdictie ruimtelijk te definiëren door het markgraafschap voor te stellen als een homogene juridische ruimte. Maar aangezien deze voorstelling van zaken in het geheel niet strookte met de gelaagde en diffuse aard van het begrip jurisdictie stuitte dit op groot verzet, in het bijzonder van de heren van Breda en Bergen op Zoom. Ondanks achtereenvolgende uitspraken van de hertogelijke Raad en de Staten van Brabant ten gunste van deze heren, bleef Antwerpen zijn claims gedurende het grootste deel van de vijftiende eeuw uitdragen. Conflicten als deze waren niet alleen van belang voor de rechtstreeks betrokkenen. Kronieken zoals de *Voortzetting van de Brabantse*

Yeasten (1441) en de *Alder Excellenste Cronike van Brabant* (1498) stonden stil bij conflicten in verband met jurisdictie en waren ontvankelijk voor de argumenten van de strijdende partijen. Ze konden zich het concept voorstellen van jurisdictie als een duidelijk afgebakende, homogene juridische ruimte. Het deed gewoon te weinig recht aan de dubbelzinnige juridische realiteit van het dagelijks leven om verwezenlijkt te kunnen worden.

Constructions et interprétations du margraviat d'Anvers comme espace juridique aux XIV^e et XV^e siècles

Le margraviat d'Anvers occupe une place prépondérante dans la perception spatiale du Brabant aux XIV^e et XV^e siècles. Les ducs, les nobles et les élites urbaines l'ont cependant interprété de différentes manières. Pour les ducs de Brabant, et même pour leurs successeurs de Bourgogne, le margraviat était une dignité importante qu'ils incluaient dans leur titulature. Les responsables administratifs brabançons soulignent la permanence du margraviat encore après la perte temporaire de la ville d'Anvers au profit de la Flandre en 1357, même si sa définition spatiale restait ambiguë. Dès qu'Anvers avait été réuni au duché, le margraviat est devenu un véhicule important pour la ville dans sa quête d'une position politique dans le duché comparable à celle de Louvain et de Bruxelles. Dans ses tentatives d'étendre sa juridiction sur son arrière-pays, le conseil municipal d'Anvers a essayé de définir sa juridiction dans l'espace, affirmant que le margraviat était un espace juridique homogène. Mais comme cette affirmation ne correspond pas du tout à la nature pluriforme et ambiguë de la juridiction, elle se heurte à une grande résistance, notamment de la part des seigneurs de Breda et de Bergen op Zoom. Malgré les décisions consécutives du Conseil ducal et des États de Brabant en faveur de ces seigneurs, Anvers continuait à faire valoir ses revendications pendant la majeure partie du XV^e siècle. Les conflits de ce type n'intéressaient pas seulement les personnes directement concernées. Des chroniques telles que la *Continuation des Gestes de Brabant ou Brabantsche Yeesten* (1441) et l'*Alder Excellenste Cronike van Brabant* (1498) se penchaient sur les conflits de juridiction et se montraient sensibles aux argumentations des parties en conflit. Le concept de juridiction comme espace juridique homogène et clairement délimité n'était pas inconcevable pour eux. Il rendait simplement trop peu justice à la réalité juridique ambiguë de la vie quotidienne pour se concrétiser.

Sergio Boffa

The role of fortifications in the defence of Walloon Brabant around 1200

In the twelfth century, the Roman Pays Brabant was dotted with fortifications. They were of several types: *firmitas*, *munitio*, motte-and-bailey castle, isolated keep, dwelling tower, castle, fortified church, fortified abbey, and town walls. These buildings are known both from ancient texts and from archaeology. In this paper, we have tried to gain a better understanding of their role during the wars of the late twelfth and early thirteenth centuries, conflicts that pitted the Duke of Brabant against the Count of Hainaut, the Count of Namur, and the Bishop of Liège.

This area of the duchy, Roman Pays Brabant called nowadays the Wallon Brabant, does not benefit from the protection of natural defences. It is a large plain. Fortifications, therefore, remain the best way to protect the territory and its inhabitants. Unfortunately, estimating their effectiveness is a perilous exercise. On the one hand, we know little about the original

state of these buildings. On the other hand, narrative sources are generally short on details about the course of sieges and assaults. It is therefore risky to draw conclusions from these incomplete data. During our investigation, however, we were surprised by the lack of resistance offered by several of these fortifications. It seems that at that time the defensive architecture could not yet effectively resist the means of attack, at least when the besieging army belonged to a territorial prince. In the case of smaller assaults, these fortifications were much more resistant. This is not surprising, as the primary purpose of most of these constructions was to protect people and their property, not to defend the duchy.

The number and concentration of these fortifications might lead to believe that they formed a line of defence to protect the duchy from invasion. This idea, which originated with G. Des Marez and was later developed to the extreme by A. Vermeesch, has become an obvious fact for many authors. However, at that time, the defensive landscape of the Roman Pays de Brabant was constantly changing. It is therefore very difficult to imagine exactly what the defences might have looked like. Therefore, building a model for such a remote period is a risky business.

Our observations on the effectiveness of these fortifications lead us to question whether the concepts of 'line of defence' or 'defensive system' really make sense for the years 1180-1220. This feeling is reinforced by several other findings. The line of defence does not fit in with the philosophy of the obsidian reflex, the wait-and-see strategy of waiting for the enemy to leave the country. It is not even necessary since only a few stretches of the borders are really under threat from the enemy. It was not even appropriate at the time since Duke Henry I was only in the process of consolidating his power over the region. Finally, he certainly did not have the financial means to undertake such a defence programme. So let us forget about this defence system, which was far too complex for the twelfth and thirteenth centuries.

De rol van vestingwerken in de verdediging van Waals-Brabant rond 1200

Aan het begin van de vijftiende eeuw liep de zuidgrens van het hertogdom ongeveer als volgt: in het westen van Bierghes tot Petit-Roelx-lez-Braine, vervolgens tot aan Gouy-lez-Piéton en Ligny om in het oosten te eindigen bij Ligny à Léau. Tijdens de dertiende eeuw was dit geen afgebakende grens. Het is een vlak land met nauwelijks hindernissen die een vijandelijk leger kunnen tegenhouden. Daarom zijn vestingwerken hier de aangewezen manier om het gebied te verdedigen.

Geschreven bronnen en archeologie kunnen ons informatie verstrekken over deze vestingwerken. Helaas is de interpretatie van de termen die geschrift zijn uit die tijd gebruiken, moeilijk en zijn de sites van de vestingwerken nog niet systematisch onderzocht. Toch is het mogelijk een aantal types te onderscheiden.

De eenvoudigste worden in de bronnen *firmitas* en *munitio* genoemd. Ze bestaan uit greppels en houten torens, omgeven door een palissade. Dan zijn er de motteburchten: herkenbaar aan de donjon (een toren van hout of steen) op een – meestal kunstmatige – heuvel met een gracht, een aarden wal en daarop opnieuw een palissade, een zogeheten motte.

Een donjon hoeft niet altijd op een motte te staan. Meestal gaat het om een vierhoekige toren van steen met ook weer een gracht en een aarden wal en een palissade. In de loop van de tijd werden de torens omgeven met een stenen muur en zo ontstonden de eerste kastelen.

Ook abdijen konden een defensieve rol spelen en uiteraard ook de stedelijke centra. Die hadden overigens niet allemaal een stenen muur ter verdediging. Vaak ging het om een

gracht, houten omheiningen en torens. Overigens konden ook kerken dienen ter verdediging van dorpen. Romaanse kerken hebben soms massieve stenen torens en binnen kerken en ommuurde kerkhoven konden de inwoners van het dorp hun toevlucht zoeken in tijden van oorlog.

Hoe effectief waren deze verdedigingen? Ook hier zijn de schriftelijke en archeologische gegevens mager. Het lijkt erop dat ook de beste verdedigingswerken niet bestand waren tegen de toenmalige belegeringswapens of tegen massale aanvallen. Daarbij moet wel worden aangetekend dat we ons moeten baseren op bronnen uit Henegouwen, Namen en Luik: de vijanden van Brabant. De Brabantse nederlagen zullen hierin ongetwijfeld overdreven zijn.

Vormden deze verdedigingswerken een verdedigingslinie? Op de eerste plaats is het belangrijk te onderstrepen dat er voortdurend aan de verdedigingswerken werd gewerkt: ze werden voortdurend gebouwd, uitgebreid en verwoest. Het is daarom moeilijk vast te stellen hoe het geheel van verdedigingswerken er op een bepaald moment uitzag.

Om de rol van versterkingen te begrijpen, moeten we in gedachten houden wat oorlogvoering tijdens de hoge middeleeuwen inhield. Voornaamste doel was het plunderen en verwoesten van het gebied van de vijand. De bevolking zocht bescherming op versterkte plaatsen en wachtte tot de vijand zich terugtrok. Het gevecht aangaan was veel te riskant. Daarom zijn de verdedigingswerken niet aan de grens van het hertogdom gebouwd: ze hadden niet tot taak de vijand tegen te houden maar om de burgerbevolking bescherming te bieden.

Hadden de hertogen Godfried III van Leuven (circa 1140-1190, regerend vanaf 1142) en Hendrik I van Brabant (circa 1165-1235, regerend vanaf 1190) dan geen alomvattende defensiestrategie en waren de steden die ze stichtten, de *oppida nova*, niet bedoeld als onderdelen van deze strategie? Dat waren ze inderdaad niet: de hertogen wilden met de stichting van die steden profiteren van de gunstige conjunctuur door nieuwe hertogelijke marktplaatsen te creëren. Rond 1200 hadden de hertogen het latere Waals-Brabant nog niet helemaal in hun bezit. Het had daarom ook geen zin om een duur systeem van versterkingen aan te leggen voor de bescherming van een gebied dat ze nog niet helemaal in handen hadden.

De conclusie is dus dat de diverse verdedigingswerken in Waals-Brabant geen verdedigingslinie vormden. Ze waren er om de bevolking te beschermen tegen het geweld van de vijand. Alleen een ommuurde stad kon een rol spelen in de verdediging in het geval van een vijandelijke inval. Daar konden zich namelijk voldoende manschappen verzamelen om de vijandelijke legers in de rug aan te vallen als ze door het land trokken.

Dit onderzoek betreft maar een beperkte tijdsspanne, maar ook in latere eeuwen zien we evenmin dat de hertogen hun gebied met fortificaties beschermden tegen invallen. De enige manier om een inval tegen te houden was de riskante gok het op een veldslag te laten aankomen.

Le rôle des fortifications dans la défense du Roman Pays de Brabant vers 1200

Au début du 15^e siècle la frontière méridionale du duché allait à l'ouest de Bierghes à Petit-Roelx-lez-Braine, puis de Gouy-lez-Piéton et Ligny jusqu'à Ligny à Léau à l'est. Au 13^e siècle cette frontière n'était pas délimitée. C'est un plat pays sans obstacle d'importance qui puisse arrêter une armée ennemie. Voilà pourquoi des fortifications sont le moyen approprié pour défendre le territoire.

Des sources écrites et l'archéologie peuvent nous procurer des informations sur ces fortifications. Malheureusement, la terminologie employée dans des écrits de ce temps est difficile à interpréter et les sites des fortifications n'ont pas encore été examinés systématiquement. Il est pourtant possible de distinguer quelques types.

Les fortifications les plus simples sont nommées *firmitas* et *munitio*. Elles sont faites de fossés et de tours en bois, entourés d'une palissade. Ensuite il y a les mottes castrales. On les reconnaît au donjon (une tour en bois ou en pierre) sur une élévation – souvent artificielle – avec un fossé, une levée de terre et une autre palissade, la motte.

Un donjon n'est pas toujours situé sur une motte. Le plus souvent il s'agit d'une tour quadrangulaire en pierre, renforcée de fossés, de levées de terre et d'une palissade. Plus tard les tours furent entourées d'un mur en pierre et ainsi les premiers châteaux firent leur apparition.

Les abbayes aussi pouvaient jouer dans la défense, ainsi que les centres urbains. Or très peu de ces centres sont défendus par un mur en pierre. Souvent un fossé, des palissades et des tours en bois assuraient la défense. Les églises, elles, pouvaient participer à la défense d'un village. Les églises romanes ont parfois une tour en pierre massive et en temps de guerre les habitants pouvaient chercher refuge dans les églises et les cimetières fortifiés.

Quelle était l'efficacité de ces fortifications? Ici aussi les sources narratives et archéologiques sont avares de détails. Il semblerait que même les meilleures fortifications ne résistaient pas aux machines de guerre ni aux attaques en masse. Notons bien que nous nous voyons obligés de nous baser sur des sources du Hainaut, de Namur et de Liège: les ennemis du Brabant. On peut croire que les défaites brabançonnes y sont exagérées.

Ces fortifications, formaient-elles une ligne de défense? Il est tout d'abord important de souligner qu'on travaillait sans cesse à ces fortifications: elles étaient continuellement construites, agrandies et détruites. Voilà pourquoi il est difficile d'imaginer ce que pouvait être l'ensemble des défenses à un moment donné.

Pour comprendre le rôle joué par les fortifications, il est nécessaire de penser à la façon dont la guerre était menée au Moyen Âge. L'objectif principal était le pillage et la destruction. La population se réfugiait dans des lieux fortifiés en attendant que l'ennemi se retire. Il était trop risqué de se battre. Voilà pourquoi les fortifications ne sont pas construites aux limites du duché: elles n'avaient pas pour but de contrer l'ennemi, mais de protéger la population. Les ducs Godefroid III de Liège (r. 1142-1190) et Henri Ier du Brabant (r. 1190-1235) étaient-ils capables de concevoir une défense globale de leur territoire? Et les villes neuves, les *oppida nova*, faisaient-elles parti de leur stratégie? Non, elles étaient destinées à créer de nouveaux marchés locaux en une période de conjoncture économique favorable. Au tournant de 1200, le Brabant wallon n'est pas entièrement sous la coupe des ducs du Brabant. Pourquoi alors imaginer un système de défense onéreux pour la protection de terres qui ne leur sont pas encore définitivement acquises?

La conclusion est que les fortifications dans le Roman Pays de Brabant ne forment pas une ligne de défense. Elles avaient pour but de protéger la population contre la violence de l'ennemi. Seule une ville emmurillée pouvait jouer un rôle de défense lors d'une attaque. Des troupes importantes pouvaient s'y rassembler qui étaient en état d'attaquer les arrières d'une armée en marche.

La période traitée dans l'enquête est limitée. Pourtant, dans les siècles qui suivent, on ne voit pas plus les ducs défendre leurs territoires par des fortifications. La seule façon d'empêcher une invasion était de prendre le risque d'une bataille.

Éloïse Adde

The Brabant towns as carriers of the national idea. For a dynamic understanding of the medieval nation. Comparison with Bohemia through the writings of Jan van Boendale and the pseudo-Dalimil.

In the traditional conception of nationalism, no attention is paid to the Middle Ages: the idea of a national state is supposed not to have existed in medieval society. Nevertheless, at the beginning of the fourteenth century, a strong national feeling took shape in both Bohemia and Brabant. Central authority in both territories had been weakened and, therefore, Czech nobility and the Brabant towns were able to gain power. To consolidate their position, they used literature in the vernacular: Czech and Dutch respectively. In doing so, they shaped the idea of a nation. In the article, this is explained using the works of Jan van Boendale and pseudo-Dalimil.

At first glance, Brabant and Bohemia are very different: Brabant was one of the most urbanised areas in Europe, while Bohemia had only two cities of significance, Prague and Kutná Hora. As a result, Brabant society was strongly influenced by the political force of the cities, whereas in Bohemia the nobility was dominant. In Brabant and Bohemia, the power of the duke and king respectively had strongly increased during the thirteenth century. In the fourteenth century, in contrast, the power of the Czech nobility, who opposed the town burghers, grew in Bohemia. This nobility was mainly of German origin. In Brabant, the towns managed to expand their influence, among others thanks to the Charter of Kortenberg (1312). The towns used Dutch instead of French, which was the language of the Duke's court.

The ways in which the Czech nobility and the towns of Brabant portrayed ideal society were completely different: the Czechs stuck to the traditional image of a feudal society in which the nobility played an important role. But both, towns and nobility, pretended to serve the common good by giving good advice to the duke or king. In doing so, they aimed to counterbalance the bad influence of the French-speaking nobility in Brabant and the German-speaking bourgeoisie in Bohemia respectively.

Both fourteenth-century authors, the Antwerp city clerk Jan van Boendale (circa 1280-1351) and the unknown chronicler referred to as Dalimil (died after 1315), saw a nation as a territory with a shared, history, and an archenemy. In addition, they embraced the principle of popular sovereignty: the duke or king did not receive his power from God, but as a result of a decision made by the people in the past. Power therefore stems from a social and political contract. This does not mean that everyone has a say: power is reserved for the nobility (in the case of Dalimil) or the urban elite (in the case of Boendale). These are the social groups that have the common good at heart, according to the two authors propagating the views of these groups.

De Brabantse steden als dragers van de nationale gedachte. Voor een dynamisch begrip van de middeleeuwse natie. Vergelijking met Bohemen aan de hand van de geschriften van Jan van Boendale en de pseudo-Dalimil

In de traditionele opvatting over nationalisme is er geen aandacht voor de middeleeuwen: het idee van een nationale staat zou in de middeleeuwse samenleving niet hebben bestaan. Toch vormde zich aan het begin van de veertiende eeuw een sterk nationaal gevoel in Bohemen en Brabant. Het centrale gezag was verzwakt en daardoor konden de Tsjechische adel en de Brabantse steden meer macht naar zich toetrekken. Om hun positie te consolide-

ren gebruikten ze literatuur in de volkstaal: het Tsjechisch en het Nederlands. Daarmee gaven ze vorm aan een idee van een natie. In het artikel wordt dit toegelicht aan de hand van de werken van Jan van Boendale en pseudo-Dalimil.

Brabant en Bohemen verschillen op het eerste gezicht zeer: Brabant behoorde tot de meest verstedelijkte gebieden van Europa terwijl Bohemen slechts twee steden van betekenis kende, Praag en Kutná Hora. De Brabantse samenleving werd dan ook sterk beïnvloed door de politieke macht van de steden, terwijl in Bohemen de adel dominant was. Zowel in Brabant als in Bohemen was gedurende de dertiende eeuw de macht van respectievelijk de hertog en de koning sterk toegenomen. In de veertiende eeuw daarentegen groeide in Bohemen de macht van de Tsjechische adel, die zich afzette tegen de burgerij. Deze adel was voornamelijk van Duitse afkomst. In Brabant wisten juist de steden hun invloed uit te breiden, onder meer dankzij het Charter van Kortenberg (1312). De steden gebruikten het Nederlands in plaats van het Frans, dat de taal van het hof van de hertog was.

De manier waarop de Tsjechische adel en de Brabantse steden de ideale maatschappij uitbeeldden, was totaal verschillend: de Tsjechen hielden vast aan het traditionele beeld van een feodale maatschappij waarin de adel een belangrijke rol speelde. Maar beide, steden en adel, pretendeerden het algemeen belang te dienen door de hertog of de koning goede adviezen te geven. Aldus zouden zij een tegenwicht bieden aan de slechte invloed van de Franstalige adel in Brabant of de Duitstalige burgerij in Bohemen.

Beide veertiende-eeuwse auteurs, de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale (circa 1280-1351) en de onbekende kroniekschrijver die wordt aangeduid als Dalimil (overleden na 1315), zien een natie als een gebied met een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en een aartsvijand. Daarnaast gaan ze uit van het principe van de volkssoevereiniteit: de hertog of koning heeft zijn macht niet van God gekregen, maar als gevolg van een beslissing in het verleden van de bevolking. De macht vloeit dus voort uit een sociaal en politiek contract. Dat wil niet zeggen dat iedereen zeggenschap heeft: die macht is voorbehouden aan de adel (bij Dalimil) of de stedelijke elite (bij Boendale). Dit zijn de maatschappelijke groepen die het algemeen belang voor ogen hebben, aldus de beide auteurs, die daarmee de visie van deze groepen propageren.

Les villes de Brabant, vectrices de l'idée nationale ? Pour une compréhension dynamique de la nation médiévale. Comparaison avec la Bohême à travers les écrits de Jan van Boendale et du pseudo-Dalimil

La vision traditionnelle du nationalisme n'inclut pas le Moyen Âge : l'idée d'un État national n'aurait pas existé dans la société médiévale. Pourtant, un fort sentiment national se forme en Bohême et dans le Brabant au début du XIV^e siècle. L'autorité centrale s'est affaiblie, ce qui a permis à la noblesse tchèque et aux villes du Brabant de prendre davantage de pouvoir. Pour consolider leur position, ils ont utilisé la littérature en langue vernaculaire : le tchèque et le néerlandais. Ce faisant, ils ont façonné l'idée d'une nation. L'article explique cela à l'aide des œuvres de Jan van Boendale et du pseudo-Dalimil.

À première vue, le Brabant et la Bohême sont très différents : le Brabant fait partie des régions les plus urbanisées d'Europe, tandis que la Bohême ne compte que deux villes importantes, Prague et Kutná Hora. La société brabançonne est donc fortement influencée par le pouvoir politique des villes, tandis qu'en Bohême, la noblesse est dominante. Au treizième siècle, tant en Brabant qu'en Bohême, le pouvoir du duc et du roi, respectivement, s'était considérablement accru. En revanche, en Bohême, au XIV^e siècle, le pouvoir de la noblesse

tchèque, qui s'oppose à la bourgeoisie, s'accroît. Cette noblesse était principalement d'origine allemande. Dans le Brabant, ce sont les villes qui parviennent à étendre leur influence, notamment grâce à la Charte de Kortenberg (1312). Les villes utilisaient le néerlandais au lieu du français, qui était la langue de la cour du duc.

La représentation de la société idéale par la noblesse tchèque et les villes brabançonnaises est totalement différente : les Tchèques s'en tiennent à l'image traditionnelle d'une société féodale dans laquelle la noblesse joue un rôle important. Mais les deux, villes et noblesse, prétendaient servir le bien commun en donnant de bons conseils au duc ou au roi. Ils contrebalanceraient ainsi la mauvaise influence de la noblesse francophone du Brabant ou de la bourgeoisie germanophone de Bohême.

Les deux auteurs du XIV^e siècle, le greffier de la ville d'Anvers Jan van Boendale (vers 1280-1351) et le chroniqueur inconnu désigné sous le nom de Dalimil (mort après 1315), considéraient une nation comme un territoire doté d'une langue et d'une histoire commune et d'un ennemi juré. Ils supposent également le principe de la souveraineté populaire : le duc ou le roi n'obtient pas son pouvoir de Dieu, mais à la suite d'une décision passée du peuple. Le pouvoir découle donc d'un contrat social et politique. Cela ne signifie pas que tout le monde a son mot à dire : ce pouvoir est réservé à la noblesse (à Dalimil) ou à l'élite urbaine (à Boendale). Ce sont les groupes sociaux qui ont le bien commun à l'esprit, selon les deux auteurs, propageant ainsi leur vision.

Chloé Deligne & Claire Billen

Devotion and politics. The 'map' of Brussels by Gilles Van der Hecken (vers 1535)

The Bodleian Library in Oxford owns a remarkable manuscript by Gilles Van der Hecken. It contains an unfinished map of Brussels from around 1535: the oldest map of this city.

Gilles Van der Hecken (1491-1538) came from a prominent Brussels family and was a renowned draughtsman and storyteller. He was a canon of the Priory of the Zeven borren, one of the three priories in the Sonian Forest (a large forest to the southeast of Brussels), which belonged to the Windesheim congregation. We should therefore place Van der Hecken within the context of the *Devotio Moderna*, whose ideas were widely spread among the urban elites of Brabant.

In the circles of the *Devotio Moderna*, people used not only books but also drawings for spiritual exercises. It is therefore possible that the map of Brussels was not intended as a representation of the city, but as a tool for thinking about the ideal administration of the city, as a city of God and as a city of people.

The drawing consists of three concentric circles intersected by seven spokes, which represent respectively the fortifications and the roads connecting the city to the surrounding area. There are also seven churches, seven gates, seven *steenen* (fortified residences of patricians) and seven fountains. In the inner circle, the Grote Markt is depicted with Saint Gudula and Saint Juliana of Cornillon, three hosts in a monstrance and, below them, the Archangel Michael, the patron saint of Brussels.

In the first circle are depicted the coats of arms of families belonging to the city's administrative elite, the names of places to which the roads lead out of the city and of administrative institutions. Also depicted are important religious figures who were born in Brussels or had close ties with the city.

Van der Hecken puts the Blessed Sacrament at the centre of urban geometry with images of the Hosts and of Juliana of Cornillon. In the first half of the 13th century she took the initiative for the institution of Sacrament Day. Since the beginning of the 15th century the adoration of the Blessed Sacrament had become popular in Brussels, partly under the influence of the three monasteries of the Soignes Forest. The depictions of the Sacrament are also related to the fight against Lutheranism, which had been on the rise in Brussels since 1520. Van der Hecken connects the Sacrament with urban power. Thus, he depicts a bourgeois religion, typical of *Devotio Moderna*.

The mention of central institutions points to Brussels as an important centre, namely of the duchy. The cities mentioned on the map are all connected to Brussels; competitors Mechelen, Leuven and Antwerp are not mentioned.

In 1532, protests against the monopoly of power of the Seven Generations got out of hand to such an extent that the Governess Mary of Hungary had to leave the city. Charles V therefore threatened to remove all central institutions from Brussels. The city quickly gave in.

Could the manuscript therefore have been intended for a alderman from the established administrative elite? Some elements do make this suggestion possible. Van der Hecken presents a traditional image of the power relations in the city, in which there is no place for the craftsmen. In addition, he emphasises the connection with the duke. The way he presents the *Devotio Moderna* confirms the prominent position of the priories of the Sonian Forest.

The sevenfold representation of Brussels is not exactly new: the city has already been represented using the perfect number seven. What is special is the refined way in which Van der Hecken represents the urban space full of meanings and signs in a coherent order that reflects the morality of good governance.

Devotie en politiek. De 'plattegrond' van Brussel van Gilles Van der Hecken (circa 1535)

In de Bodleian Library in Oxford bevindt zich een opmerkelijk manuscript van Gilles Van der Hecken. Het bevat een onvoltooide kaart van Brussel van rond 1535: de oudste plattegrond van deze stad.

Gilles Van der Hecken (1491-1538) stamt uit een vooraanstaande Brusselse familie en was een befaamd tekenaar en verteller. Hij was kanunnik van de priorij van de Zeven borren, één van de drie priorijen van het Zoniënwoud (een groot bos ten zuidoosten van Brussel), die behoorde tot de congregatie van Windesheim. We moeten Van der Hecken dan ook plaatsen binnen de context van de Moderne Devotie, waarvan de ideeën wijd verbreid waren onder de stedelijke elites in Brabant.

In de kringen van de Moderne Devotie gebruikte men niet alleen boeken, maar ook tekeningen bij geestelijke oefeningen. Het is daarom mogelijk dat de kaart van Brussel niet bedoeld is als een voorstelling van de stad, maar een hulpmiddel was om na te denken over het ideale bestuur van de stad, als stad van God en als stad van mensen.

De tekening bestaat uit drie concentrische cirkels doorsneden door zeven spaken, die respectievelijk staan voor de vestingwerken en voor de wegen die de stad met de omgeving verbinden. Verder zijn er zeven kerken, zeven poorten, zeven *steen*en (versterkte residenties van patriciërs) en zeven fonteinen te zien. In de binnenste cirkel is de Grote Markt afgebeeld met Sint-Goedele en Sint-Juliana van Cornillon, drie hosties in een monstrans en daaronder de aartsengel Michaël, patroonheilige van Brussel.

In de eerste cirkel zijn wapenschilden afgebeeld van families die tot de bestuurlijke elite van de stad behoren, de namen van plaatsen waarnaar de wegen vanuit de stad lopen en van bestuurlijke instellingen. Ook zijn belangrijke religieuze personen afgebeeld die geboren zijn in Brussel of een nauwe band hadden met de stad.

Van der Hecken stelt in de stedelijke geometrie het heilig Sacrament centraal met de afbeeldingen van de hosties en van Juliana van Cornillon. In de eerste helft van de dertiende eeuw nam zij het initiatief tot de instelling van Sacramentsdag. Sinds het begin van de vijftiende eeuw was de verering van het heilig Sacrament in Brussel populair geworden, mede onder invloed van de drie kloosters van het Zoniënwood. De afbeeldingen van het Sacrament hebben ook te maken met de bestrijding van het lutheranisme, dat sinds 1520 in Brussel in opkomst was. Van der Hecken verbindt in zijn afbeelding het Sacrament met de stedelijke macht. Aldus beeldt hij een burgerlijke religie uit, typisch voor de Moderne Devotie.

De vermelding van centrale instituties wijst op Brussel als een belangrijk centrum, namelijk van het hertogdom. De steden die op de kaart staan vermeld, hebben allemaal een band met Brussel; concurrenten Mechelen, Leuven en Antwerpen worden dan ook niet vermeld. Van der Hecken benadrukt de rol van de zeven geslachten die exclusieve toegang hebben tot het ambt van schepen. Elk geslacht krijgt een steen, een fontein, een poort en een kerk toegewezen, waarbij Van der Hecken de realiteit hier en daar moet bijstellen om aan het gewenste getal van zeven te komen. Ook de manier waarop hij deze objecten afbeeldt, lijkt ten minste voor een deel aan zijn fantasie ontsproten. Hij bevestigt de plaats van de traditionele bestuurlijke geslachten in een tijd waarin de ambachten proberen een plaats te verwerven in het bestuur van de stad.

In 1532 liepen protesten tegen het machtsmonopolie van de zeven geslachten zodanig uit de hand dat landvoogdes Maria van Hongarije de stad moest verlaten. Karel V dreigde daarom alle centrale instellingen uit Brussel weg te halen. De stad gaf zich daarop snel gewonnen.

Zou het manuscript daarom bedoeld voor een schepen uit de gevestigde bestuurlijke elite? Sommige elementen maken deze suggestie wel mogelijk. Van der Hecken geeft een traditioneel beeld van de machtsverhoudingen in de stad waarin geen plaats is voor de ambachten. Daarnaast benadrukt hij de band met de hertog. De manier waarop hij de Moderne Devotie voorstelt bevestigt de voorname positie van de priorijen van het Zoniënwood.

De zevenvoudige voorstelling van Brussel is niet bepaald nieuw: ook al eerder werd de stad aan de hand van het volmaakte cijfer zeven voorgesteld. Bijzonder is de geraffineerde manier waarop Van der Hecken de stedelijke ruimte vol betekenissen en tekens weergeeft in een samenhangende orde die de moraal van goed bestuur weerspiegelt.

Dévotion et politique. Le 'plan' de Bruxelles de Gilles Van der Hecken (circa 1535)

Dans la Bodleian Library à Oxford se trouve un manuscrit remarquable de Gilles Van der Hecken. Il contient une carte inachevée de Bruxelles des environs de 1535: le plus vieux plan de cette ville.

Gilles Van der Hecken (1491-1538) appartient à une famille lignagère de Bruxelles et fut un éminent dessinateur et narrateur. Il était chanoine du prieuré des Sept Fontaines, un des trois prieurés de la Forêt de Soignes (une grande forêt au sud-est de Bruxelles) affiliés à la congrégation de Windesheim. Aussi nous faut-il situer Van der Hecken au sein du contexte de la Dévotion Moderne, dont les idées étaient fortement répandues parmi les élites des villes brabançonnnes.

Dans les milieux de la Dévotion Moderne on n'utilisait non seulement des livres, mais aussi des dessins lors des pratiques religieuses. C'est pour cela qu'il est possible que le plan de Bruxelles n'est pas une représentation de la ville, mais un moyen pour réfléchir au gouvernement idéal de la ville, en tant que cité de Dieu et cité des hommes.

Le dessin est fait de trois cercles concentriques divisés par sept rayons, qui représentent respectivement les fortifications et les routes qui relient la ville aux environs. On y voit encore sept églises, sept portes, sept *steen* (demeures patriciennes renforcées) et sept fontaines. Dans le cercle inférieur la Grande Place est représentée avec les figures de sainte Gudule et de sainte Julienne de Cornillon et trois hosties dans un ostensor, sous lequel on voit l'archange Michel, patron de la ville de Bruxelles..

Dans le premier cercle se trouvent les blasons héraldiques de familles appartenant à l'élite administrative de la ville, les noms de lieux auxquels nous mènent les routes et d'institutions centrales. S'y trouvent encore des personnages religieux importants et originaires de Bruxelles ou ayant un lien fort avec cette ville.

Le centre de la géométrie urbaine ainsi dessinée par Gilles Van der Hecken est occupé par le Saint-Sacrement et les hosties, ainsi que sainte Julienne. Celle-ci pris lors de la première moitié du 13e siècle l'initiative d'installer le jour du Saint-Sacrement. A Bruxelles le culte du Saint-Sacrement avait connu un engouement croissant depuis le début du 15e siècle sous l'impulsion entre autres des trois cloîtres de la Forêt de Soignes. Les images du Sacrement sont aussi en relation avec la lutte contre le Luthéranisme qui était en plein essor à Bruxelles en 1520. Dans son plan Van der Hecken lie son effigie du Sacrement avec le pouvoir urbain. De cette façon il représente une religion civique.

La mention d'institutions centrales est un indicateur pour voir en Bruxelles un centre important, à savoir du duché. Toutes les villes du plan sont liées à Bruxelles; les villes concurrentes Malines, Louvain et Anvers ne sont aucunement mentionnées.

Van der Hecken insiste sur la présence de sept lignages avec chacun sa *steen*, sa fontaine, sa porte et son église. Eux seuls peuvent accéder aux postes d'échevins. Or Van der Hecken est obligé d'altérer ici et là la réalité pour arriver au nombre de sept. Il fait encore quelquefois appel à sa fantaisie dans sa représentation de ces objets. Il affirme la place des lignages administratifs traditionnels dans une époque où les métiers tentent de se procurer une place dans l'administration de la ville.

En 1532 les manifestations contre le monopole du pouvoir des sept lignages deviennent à tel point incontrôlables que la gouvernante Marie de Hongrie doit quitter la ville. Charles Quint menace alors de faire déménager les institutions centrales hors de Bruxelles. La ville se soumet alors bien vite.

Le manuscrit, s'adresserait-il à un échevin de l'élite urbaine établie? Certains éléments soutiennent cette suggestion. La représentation de Van der Hecken ne laisse aucune place aux métiers dans le pouvoir urbain. De plus il insiste sur l'alliance avec le duc. Sa façon de présenter la Dévotion Moderne confirme la place dominante des prieurés de la Forêt de Soignes.

La vision septénaire de Bruxelles n'est pas vraiment novatrice, une association au chiffre parfait 'sept' existait déjà. Or Van der Hecken représente de façon raffinée l'espace urbain saturé de significations et de signaux qui reflètent la morale du bon gouvernement.

Colin Dupont

Brabant in royal perspective: The duchy in the atlas of Jacob van Deventer (sixteenth century)

In the second half of the sixteenth century, Jacob van Deventer produced a masterpiece of cartography: an atlas containing the plans of all the towns of the Low Countries. This atlas was commissioned by Philip II of Spain. The relatively abundant historiography emphasises the military purpose for which it was produced. However, it appears that this work was much more influenced by political factors than previously thought. For example, the 17 Brabant towns for which a plan has been preserved enjoyed a special status within the administrative structure of the duchy. This can be seen from a comparison of the atlas with two other maps of Brabant: the one made by Jacob van Deventer at the beginning of his career and the one by Gilles van der Hecken (1536). On the other hand, these 'town' maps also pay attention to the surroundings. In fact, the mapping of this peripheral space is seen through the prism of the urban jurisdiction, the franchise. In 's-Hertogenbosch, Brussels, Lier, and Leuven the judicial factor clearly played a role in the delimitation of the surveys carried out by Jacob van Deventer. This is not the case in Aarschot. Unfortunately, no information could be found for Waver. This is a historiographical problem: few studies about urban privileges examine their geographical component. Fortunately, eighteenth-century cartography sometimes makes up for this deficit by providing interesting sources, as illustrated in this article. These findings show that the atlas offers Philip II a perspective on the Low Countries that is much more influenced by political and institutional issues than by military ones.

Brabant in koninklijk perspectief: Het hertogdom in de atlas van Jacob van Deventer (zestiende eeuw)

In de tweede helft van de zestiende eeuw vervaardigde Jacob van Deventer een cartografisch meesterwerk: een atlas met de plattegronden van alle steden van de toenmalige Nederlanden. Het werk geeft ons een uniek beeld hoe de steden er aan het einde van de middeleeuwen uitzagen. Het was Filips II, heer van de Nederlanden en tevens koning van Spanje die Van Deventer de opdracht gaf om deze atlas te maken.

Er is behoorlijk wat historisch onderzoek gedaan naar deze atlas. Meestal wordt de nadruk gelegd op het militaire doel waarvoor hij zou zijn gemaakt. De atlas werd echter veel meer door politieke factoren beïnvloed dan eerder gedacht. Zo hadden de zeventien Brabantse steden waarvan een plattegrond bewaard is gebleven, een bijzondere status binnen de bestuurlijke organisatie van het hertogdom. Dit blijkt uit een vergelijking van de atlas met twee andere kaarten van Brabant: de kaart die Jacob van Deventer maakte aan het begin van zijn carrière en die van Gilles van der Hecken uit 1536.

Jacob van Deventer (Kampen 1500-1505? - Keulen 1575) studeerde in Leuven en woonde het grootste deel van zijn leven in Mechelen. Hij was geen militair tekenaar die zich bezighield met fortificaties, maar hij interesseerde zich vooral voor bestuurlijke indelingen, grenzen van bezittingen en invloedssferen en voor hydrografie. Vanaf 1558 hield hij zich in opdracht van Filips II bezig met het in kaart brengen van alle steden en provincies van de Nederlanden.

Van de atlas zijn twee van de drie delen bewaard gebleven en verder zijn er schetsen overgeleverd, onder meer van plattegronden van zeventien Brabantse steden. Uit de manier waarop Van Deventer de steden uitbeeldde, blijkt dat hij ze vooral als politieke eenheden zag en dat hij ze niet zozeer beschouwde vanuit militair oogpunt. De hypothese dat de steden die in de atlas worden afgebeeld, dezelfde zijn als die vertegenwoordigd waren in de

Staten-Generaal, klopt voor Artesië, Kamerijk, Friesland, Henegouwen en Utrecht. In onder meer Brabant lijkt dat niet het geval te zijn. Een verklaring hiervoor is dat in het hertogdom alleen de vier hoofdsteden Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Brussel en Leuven in de Staten vertegenwoordigd waren. Van Deventer had al eerder een kaart van Brabant vervaardigd. Er zijn sterke aanwijzingen dat hierop staat aangegeven welke status de steden tussen 1536 en 1556 hadden. Het is niet duidelijk wie de Brabantse steden heeft geselecteerd die in de atlas zijn afgebeeld, maar de oudere kaart van Brabant geeft aan dat de selectie overeenkomt met Van Deventers institutionele kijk op topografie.

Hoewel het om plattegronden van steden gaat, besteedt Van Deventer ook veel aandacht aan het gebied buiten de muren. Ook dit werd tot nu toe geïnterpreteerd als ingegeven door militaire overwegingen, maar ook de manier waarop het stedelijke ommeland wordt voorgesteld, is vooral politiek geïnspireerd. In 's-Hertogenbosch, Brussel, Lier en Leuven heeft de juridische afbakening duidelijk een rol gespeeld bij de afbeelding van de omgeving van die steden. Een probleem bij dit onderzoek is dat er maar weinig studies zijn over de geografische reikwijdte van stedelijke privileges. Gelukkig maakt de achttiende-eeuwse cartografie dit gebrek soms goed door interessante bronnen aan te reiken, zoals in dit artikel wordt geïllustreerd. Uit deze bevindingen blijkt dat Van Deventers atlas voor Filips II een perspectief op de voormalige Nederlanden biedt dat niet zozeer door militaire als wel door politieke en institutionele kwesties is bepaald.

Le Brabant en perspective royale : Le duché dans l'atlas de Jacques de Deventer (XVI^e siècle)

Dans la seconde moitié du XVI^e siècle, Jacques de Deventer réalise un chef-d'œuvre de la cartographie : un atlas renfermant les plans de toutes les villes des anciens Pays-Bas. Il répond ainsi à la commande que lui a adressé Philippe II d'Espagne. L'historiographie relativement abondante à propos de cet atlas insiste notamment sur l'objectif militaire avec lequel il aurait été réalisé. Pourtant, il apparaît que cette œuvre a été nettement plus influencée par des facteurs politiques que ce qui a pu être précédemment envisagé. Par exemple, les 17 villes brabançonnes pour lesquelles un plan est encore conservé, jouissaient d'un statut particulier au sein de l'organisation administrative du duché. C'est ce qu'il ressort de la comparaison de l'atlas avec deux autres cartes du Brabant : celle réalisée par Jacques de Deventer au début de sa carrière ainsi que celle de Gilles van der Hecken (1536). D'autre part, ces plans de « ville » font la part belle aux alentours. Or, la cartographie de cet espace périphérique est vue au travers du prisme de la juridiction urbaine, la franchise. Ainsi, à Bois-le-Duc, Bruxelles, Lierre et Louvain la dimension judiciaire a manifestement joué un rôle dans la délimitation des arpentages de Jacques de Deventer. Ce n'est en revanche pas le cas à Aarschot, également étudié à l'occasion de cet article. Malheureusement aucune information n'a pu être retrouvée pour Wavre. Car c'est un problème historiographique : peu nombreuses sont les études en matière de privilèges urbains qui se penchent sur l'étendue géographique de ces droits. Heureusement, la cartographie du XVIII^e siècle permet parfois de palier en partie ce manque en apportant des sources intéressantes comme illustré dans cet article. Ces constats permettent de s'en rendre compte, l'atlas offre à Philippe II une perspective sur les anciens Pays-Bas qui n'est pas tant influencée par des questions militaires que politiques et institutionnelles.

Rombert Stapel

Medieval Brabant online

A functional map is indispensable for acquiring and processing historical knowledge. It helps make connections between places, people, and events. However, the printed map has limitations. Digital maps allow to connect different layers of information, -for example, land use, archaeological finds, and proximity of transport routes. The website www.hertogdombrabant.nl provides an interactive digital environment that allows a wide audience, including researchers, to explore in detail the medieval Duchy of Brabant and historical statistics relating to it.

Middeleeuws Brabant online

Een bruikbare kaart is onmisbaar voor het verwerven en verwerken van historische kennis. Ze helpt verbanden te leggen tussen plaatsen, mensen en gebeurtenissen. De gedrukte kaart heeft echter beperkingen. Digitale kaarten bieden de mogelijkheid om verschillende informatielagen – bijvoorbeeld landgebruik, archeologische vondsten, nabijheid van transportroutes – met elkaar te verbinden. De website www.hertogdombrabant.nl biedt een interactieve digitale omgeving waarmee een breed publiek, waaronder onderzoekers, het middeleeuwse hertogdom Brabant en de bijbehorende historische statistieken in detail kunnen verkennen.

Brabant médiéval en ligne

Une carte fonctionnelle est indispensable pour l'acquisition et le traitement des connaissances historiques. Elle aide à établir des liens entre les lieux, les personnes et les événements. Cependant, la carte imprimée a ses limites. Les cartes numériques offrent la possibilité de relier différentes couches d'information – par exemple l'utilisation du sol, les découvertes archéologiques ou la proximité des voies de transport. Le site web www.hertogdombrabant.nl offre un environnement numérique interactif qui permet à un large public, y compris les chercheurs, d'explorer en détail le duché médiéval de Brabant et les statistiques historiques le concernant.

Auteurs

Éloïse Adde (1977) is sinds 2021 werkzaam aan de Central European University in Wenen. Eerder werkte zij aan CEFRES (Centre français de recherche en sciences sociales) in Praag, de Humboldt Universität in Berlijn, de Université de Luxembourg en als Marie Skłodowska-Curie fellow (Call 2019) aan de Université Saint-Louis (Brussel). Zij is gepromoveerd in de middeleeuwse geschiedenis (Paris 1 Panthéon Sorbonne) en de Tsjechische literatuur (Paris 4 Sorbonne). Haar proefschrift handelde over het verband tussen de overgang naar de volkstaal en identiteitsconstructie in het Bohemen van de veertiende eeuw. Ze ontwikkelde en leidde het FNR-Core project (2015-2018) Luxdynast over de heerschappij over Luxemburg in het versplinterde Heilige Roomse Rijk tussen 1308 en 1437. Op dit moment doet zij onderzoek naar het ontstaan van middeleeuwse naties, de manier waarop heersende elites hiervan gebruik maakten en de betekenis ervan voor individuen. Zij vergelijkt hiervoor het verstedelijkte Brabant en het feodale Bohemen tussen 1250 en 1450. *loiseadde@yahoo.fr*

Claire Billen (1947) is emeritus hoogleraar aan de ULB (Université Libre de Bruxelles, onderzoeksgroep SociAMM) waar ze de sociale en economische geschiedenis van de Middeleeuwen, vergelijkende stadsgeschiedenis en ecologische geschiedenis heeft gedoceerd. Ze heeft ook diverse interdisciplinaire onderzoeksgroepen geleid die actief waren in de context van het “Instituut voor het beheer van de natuurlijke omgeving en van ruimtelijke planning” (IGEAT) van de ULB. Haar laatste werk, met Marc Boone uitgevoerd : *Bans et édits pour la ville de Tournai en temps de peste (1349-1351). Les transcriptions retrouvées de Frédéric Hennebert*, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Brussel 2021) heeft de Henri Pirenne prijs gekregen. *claire.billen@ulb.be*

Sergio Boffa (1965) studeerde geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles. In 2001 promoveerde hij aan de universiteit van Cambridge op een proefschrift over oorlogvoering in het laatmiddeleeuwse Brabant. Sinds 2012 is hij hoofdconservator van het Musée communal d'archéologie, d'art et d'histoire de Nivelles en lid van de onderzoekseenheid Sociamm (Geschiedenis, kunst, cultuur van oude, middeleeuwse en moderne samenlevingen) en van de GRHM (Onderzoeksgroep Middeleeuwse Geschiedenis) van de ULB. Zijn onderzoeksdomeinen zijn militaire geschiedenis van de middeleeuwen en van Japan, en de geschiedenis van het hertogdom Brabant.. *sergio.boffa@nivelles.be*

Mario Damen (1969) is universitair docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Van 2016 tot 2022 leidde hij het onderzoeksproject NWO-onderzoeksproject *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant*. Hij is redacteur van het *Journal of medieval history* en publiceert over de adel, politieke representatie, gebrandschilderd glas en toernooicultuur in Brabant en de Bourgondische Nederlanden. *mario.damen@uva.nl*.

Chloé Deligne (1972) is senior onderzoekster bij het Fonds de la Recherche scientifique (FRS-FNRS) in België. Zij doceert middeleeuwse geschiedenis, stadsgeschiedenis en milieugeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Haar onderzoek richt zich aan de ene kant op de interactie tussen verstedelijking en de milieuomstadigheden in de vormalige Lage Landen en aan de andere kant op de sociale, politieke en symbolische aspecten van hun stedelijke ruimte. Zij heeft bijzondere aandacht voor waterbeheer in de stad, bosbeheer en landschappen, stedelijke landbouw en verontreinigingen. Haar intellectuele medeplichtigheid met Claire Billen heeft al een lange traditie (Billen, C. & Deligne, C. 'Stedelijke ruimte : infrastructuur, technologie en macht', in A.-L. Van Bruaene, B. Blondé & M. Boone, red., *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen* (1100-1600) (Gent 2016) 207-249 ; Billen, C. & Deligne, C. 'De winters van Bruegel. Weerspiegeling van het dagelijkse leven ?', in S. Van Sprang & T. L. Meganck, red., *Bruegels winterstaferelen. Historici en kunsthistorici in dialoog* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België) (Brussel 2018) 129-147.

chloe.deligne@ulb.be

Arend Elias Oostindiër (1992) is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam in het project *Imagining a Territory. Constructions and representations of Late Medieval Brabant*, onder leiding van Mario Damen en in samenwerking met Kim Overlaet. De focus van zijn werk ligt op de constructie van grenzen en jurisdicties, onderhandelingen tussen vorst en onderdanen over de administratieve representatie van ruimte als een instrument van bestuur, en de verhouding tussen schriftelijk en collectief geheugen in conflicten over ruimte.

A.E.D.Oostindier@uva.nl

Rombert Stapel (1983) is onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Zijn recente werk spitst zich toe op het toepassen van GIS (geografische informatie systemen) in historisch onderzoek, met name naar sociaaleconomische vraagstukken in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Momenteel leidt hij een NWO project om de bevolkingsschattingen van Nederland en België tussen 1350 en 1800 te repliceren.

rombert.stapel@iisg.nl

